THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMAṬA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRĪDHARA

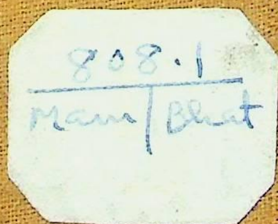
(PART ONE)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

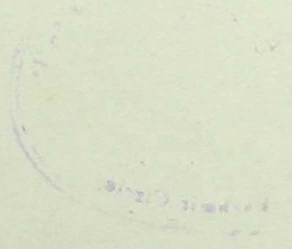
BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

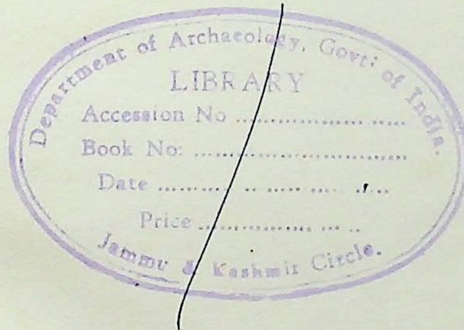
Professor of Sanskrit Language and Literature, Department of Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta.

THE KĀVYAPRAKĀŚA

Calcutta Sanskrit College Research Series No. VII.

Published under the auspices of the
Government of West Bengal.

Texts No. 5

सान्धिविग्रहिकश्रीधरकृतटीकया समेतः

काव्यप्रकाशः

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA
1959

Calcutta Sanskrit College Research Series

THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMAṬA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRĪDHARA

(PART ONE)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

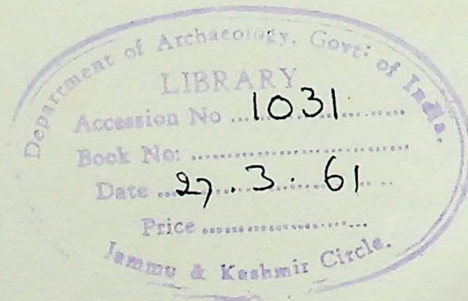
SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

Professor of Sanskrit Language and Literature, Department of Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta.

Published by:
The Principal, Sanskrit College
1, Bankim Chatterjee Street, Calcutta-12

Price: Rs. 12. 00

Printed by:
Sree Jogesh Chandra Sarkhel
Calcutta Oriental Press (Private) Ltd.
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयगवेषणाग्रन्थमाला—ग्रन्थाङ्कः ७

मम्मटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकाख्यटीकया समन्वितः

(प्रथमो भागः)

उपोद्घातेन टिप्पनीसंयोजनया च
संस्कृतमहाविद्यालयस्थगवेषणाविभागीयसंस्कृतवाङ्मय-
साहित्याध्यापकेन **श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्येण** सम्पादितः

१८८१तमे शकवत्सरे कलिकातानगर्यां
प्रकाशितः ।

Table of Contents

FOREWORD

The *Kāvyaprakāśa* of Mammaṭa, an epoch-making treatise on Sanskrit Poetics, does not require any introduction. But the commentary we are presenting to our readers was so long known by name only to students of Alaṅkāra literature. Chronologically it is the third oldest commentary on the *Kāvyaprakāśa*. So we owe a few words to our readers by way of introducing this commentary.

It will not be out of place here to refer to the issues connected with the study of the *Kāvyaprakāśa* which will enable us to understand and appreciate the value and importance of the commentary. The main issues raised in this connexion centre round the questions of authorship, age, identity of the author and such other topics some of which are not still beyond dispute. There was a time when a scholar like Aufrecht did not hesitate to contend that originally the name of the author of the *Kāvyaprakāśa* was Mahimabhaṭṭa and Mammaṭa was after all a corrupt version of the original name. Weber and Hall thought it worthwhile to hold the view that Mammaṭa was the maternal uncle of the author of the *Naiṣadhīyacarita* and it may be mentioned in this connexion that the tradition current among the indigenous Sanskrit scholars supports the same. It was also believed by some scholars that Mammaṭa had criticized Ruyyaka in several places of his work and that eminent commentators like Paramānanda Cakravartin and Nāgojībhaṭṭa may be held responsible for creating such an impression in the minds of those scholars. Fortunately, however, all these issues are now settled beyond doubt. But there is a number of other questions regarding which scholars still differ among themselves. For instance, the account of Mammaṭa's identity given by Bhīmasena in his commentary *Sudhāsāgara* alias *Subodhinī* gives rise to a controversy and that also not without cogent grounds. The question of authorship also raises the controversial issues noted below :

(i) Whether Bharata, the celebrated author of the *Nāṭyaśāstra* wrote the *kārikās* and Mammaṭa composed the *vṛtti* only,

(ii) Whether the whole work, i. e., the portions, *kārikā* and *vṛtti*, goes to the credit of Mammaṭa,

(iii) Whether Mammaṭa wrote the *kārikās* only and the *vṛtti* was written by a different person, and

(iv) Whether Mammaṭa composed the work up to a certain portion and somebody else took up the task of completing it by supplementing both *kārikā* and *vṛtti.*

Baladeva Vidyābhūṣaṇa, the author of the *Sāhityakaumudī* is perhaps the originator of the theory that Bharata is the author of the *kārikā*-portions of the *Kāvyaprakāśa* and this theory has found its adherent in Jayarāma. It is really very interesting to note that Maheśvara, a commetator belonging to the 17th century also upholds the theory. The commentator Vaidyanātha, however, points out the hollowness of this view and scholars now have no hesitation to accept Vaidyanātha's contention.

The remaining issues, however, still remain unsolved. Vaidyanātha throws some hint to the effect that Mammaṭa is the author of both the *kārikā* and *vṛtti* portions of the *Kāvyaprakāśa.* A galaxy of commentators including Māṇikyacandra, Jayantabhaṭṭa, Jayaratha, Sarasvatītīrtha and Someśvara do not appear to recognize the *kārikā* and the *vṛtti* as separate works written by different authors. Hemacandra, Vidyānātha, Appayya Dīkṣita and Jagannātha ascribe the *kārikās* to Mammaṭa in no uncertain terms. It is worthy of notice, however, that H. R. Divekar contends that the two portions are not the work of an identical author and that the whole of the *vṛtti* was composed by Alaka.

Rājānaka Ānanda in his *Kāvyaprakāśanidarśana*, otherwise named *Śitikaṇṭhavibodhana*, contends that Mammaṭa wrote the book only up to the figure of speech, Parikara (*Parikara-alaṁkāra*) and the rest was completed by some other writer named Alaṭa. This gives rise to the fourth issue and that issue again is complicated when Arjunavarmadeva in his *Amaruśataka-rasika-sañjīvanī* hints not only at the dual authorship of the *Kāvyaprakāśa* but also names Alaka as the co-author of the work.

The name and identity of the co-author again is shrouded in mystery. What is the correct version of his name ? Is it Alaka, Alaṭa or Allaṭa ? Is this Alaka identical with Rājānaka Alaka, who is referred to by Ratnakaṇṭha as a commentator on the work of Ruyyaka ? Can we identify this Alaka with the commentator Alaka who wrote his commetary *Viṣamapadoddyota* on Ratnākara's voluminous poem *Haravijaya* where he is described as the son of Rājānaka Jayānaka ? Can we identify him with Alakadatta referred to by Jonarāja or with Alaka mentioned by Maṅkha in his *Śrīkaṇṭha-carita* ?

Now a few words about the commentary. The discovery of manuscripts of this commentary must go to the credit of the present editor. The commentary which almost came to be forgotton in recent times was once very much known to the early commentators. Eminent commentators like Caṇḍīdāsa, Viśvanātha and Śrīvidyā Cakravartin appear to follow Śrīdhara on several occasions. They refer to Śrīdhara as a 'sāndhi-vigrahika'. The importance of this commentary may be realized from the fact that though Caṇḍīdāsa and Śrīvidyā Cakravartin have criticized Śrīdhara in strongest terms yet they have found it difficult to controvert his conclusions.

The present commentaty *Kāvyaprakāśaviveka* has a number of useful aspects which are not to be found in any other commentary available to us. It gives us not only some very important data for settling some of the issues mentioned above but also gives us a few valuable references to the source-books of the treatise. It explains the work in its historical setting which is a feature peculiar to this commentary alone. Another special interest of this commentary is that it preserves some exceptionally valuable quotations. Thus we have quotations from the *Kāvyakautuka* of Bhaṭṭa Tauta and the *Bhāmahavivaraṇa* of Udbhaṭa which seem to have been lost to us. Then, again, it gives us a passage from the *Nāṭyaśāstra* of Bharata which is not found in the printed text of the work. There are again a few quotations which give us dependable readings of the defective passages in the *Saṅketa* of Rucaka. It also gives us better

readings for some dubious passages in the *Dhvanyālokalocana* of Abhinava, *Vakroktijīvita* of Kuntaka and the *Vyaktiviveka* of Mahimabhaṭṭa. While quoting verses from some well-known classics like the *Raghuvaṁśa*, *Mālatīmādhava*, *Ratnāvalī* and *Veṇīsaṁhāra* Śrīdhara sometimes gives us variants which appear to us to be definite improvements on the readings in the current editions of those works.

In the end I must express my deep gratitude to the veteran editor at whose feet I had the rare privilege of studying Alaṅkāra literature more than three decades ago. He has to his credit a record of editing several works on Sanskrit Poetics and I have reasons to believe that this work under his able editorship will lend lustre to his past record. Sri Dinesh Chandra Śāstrī of our Publication Department also deserves our thanks for the useful service rendered by him in seeing the work through the press.

GAURINATH SASTRI
General Editor

PREFACE

This is the first volume of the *Kāvyaprakāśa* edited with a hitherto unknown commentary, the *Kāvyaprakāśaviveka* by Śrīdhara. This commentary, which is a valuable one, especially for its assiduous care in maintaining the glory of the epoch-making *Kāvyaprakāśa* by way of preserving the text, of referring to its traditional ground-work as well as by its distinctiveness of presentation is, in the present state of our knowledge, the third oldest available in point of time, the first and the second being the smaller *Saṅketa* by Rucaka and the bigger *Saṅketa* by Māṇikyacandra respectively. While in search of mss. for Caṇḍīdāsa's *Kāvyaprakāṣadīpikā* in 1924, I happened to light upon a ms. of the work in the mss. collection of the Asiatic Society, Calcutta and prepared forthwith a transcript copy thereof. It has been of help to me in my edition of the *Saṅketa* of Rucaka and of the *Kāvyaprakāśadīpikā*, especially the former and has been utilised by me in several papers on the Alaṅkāra-Śāstra for the last thirty years. One of my pupils Dr Prakas Chandra Lahiri, made a good use of it for his Doctorate thesis. I have been keen all along in getting it published but opportunities were late in coming.

Seven years ago at the instance of Dr Suniti Kumar Chatterjee, the then President, the Asiatic Society, Calcutta, announced the undertaking of a critical edition of this work under my editorship. Prof S. K. Sarasvati, an ex-pupil of mine, the then Librarian of the Society, obliged me in utilising the services of Pandit K. Sankara Sarma Sastri, an assistant there, now employed as an Assistant in the National Library, Calcutta for helping me to collate the two mss. which are the only mss. now available and comparing them with my copy so that a press copy may be ready. That announcement is still there.

Only last year when I was appointed in the Research Department of the Sanskrit College, Calcutta, the Principal Dr Gaurinath Sastri, D.Litt., a distingushed ex-pupil of mine and the Philological Secretary of the Asiatic Society, requested me to undertake the publication of the work at once in the Calcutta Sanskrit College Research Series, as

there was no knowing when the Asiatic Society would be able to do it. I readily acceded to his request and the work was undertaken in right earnest in June 1958 as soon as a new press-copy was ready. I cannot adequately thank the Board of Editors of the Series and particularly the Principal, who, in the midst of his multifarious activities, with his characteristic enthusiasm and his genuine interest in the work, has managed all along to look over the final proof of each one of the forms as it has been printed. To Pandit Siddheswar Nyāya-Sāṅkhya-Vedānta-Kāvya-Vyākaraṇatīrtha, who has been my stipendiary Research scholar in that Department, and to Pandit Nanigopal Kāvya-Vyākaraṇa-Tarkatīrtha, who between them have prepared the press copy, and to the Pandits—Dinesh Chandra Shastri, Tarka-Vedāntatīrtha, and Jagadish Chandra Tarkatīrtha—of the Publication Department, who have rendered substantial help in looking over the proofs, my heartfelt thanks are due. To Pandit Ananta Kumar Nyāya-Tarkatīrtha, Professor of Indian Philosophy, Post-Graduate Research Department of this College, I owe a few suggestions for testing what appeared to be corrupt readings in the second *ullāsa*.

In the course of the printing of the work, the dubious portions in the commentary (of which the original copy was prepared long ago) had to be re-examined. The Asiatic Society authorities, especially its present Librarian Sri Sivadas Chaudhuri. B. A. and his Assistant in the Sanskrit section Sri Girijabhusan Bhattacharyya, B. A. provided all facilities, whenever we have called on them.

The difficulties in the way of having a learned and technical Sanskrit text correctly printed are many and I am in no way well-up in proof reading. I can only crave for the indulgence of the scholarly world in their overlooking the typographical errors which may have crept in and which, it is hoped, are minor ones. It is confidently hoped that the remaining portion of the work will be out by the end of this year.

The 25th January, 1959. SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

ABBREVIATIONS

A. B. O. R. I. — Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

A. I. O. C. — Proceedings of the All India Oriental Conference

As. Soc. Lett — Asiatic Society, Calcutta, Letters

Bhoja. Sr. Prak. — Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa. (V. Raghavan)

Cal. O. J. — Calcutta Oriental Journal

Cat. Cat. — Catalogus Catalogorum

Chow. S. S. — Chowkhamba Sanskrit Series, Benares

Des. Cat. A. S. B. — Descriptive Catalogue of mss. in the Asiatic Society (Govt. Colln.)

Des. Cat. B. B. R. A. S. — Descriptive Catalogue of the mss. in the collection of the Bombay Branch Royal Asiatic Society

Des. Cat. B. O. R. I. — Descriptive Catalogue of mss., Bhandarkar Oriental Research Institute (Govt. Collection)

Des. Cat. Mith. — Descriptive Catalogue of mss. in Mithila, (Patna 1933). vol. II

G. O. S. — Gaekwad Oriental series, Baroda

H. Dh. — History of Dharmaśāstra (P. V. Kane)

H. M. — History of Mithila (Upendra Thakur, Mithila Institute, Darbhanga)

H. P. S. — Notices of Sanskrit mss (H. P. Sastri: Second Series)

H. S. P. — History of Sanskrit Poetics (P. V. Kane, 2nd. edn. 1951)

I. H. Q. — Indian Historical Quarterly

I. O. Cat. — A Catalogue of mss. in the Lib. of the India Office. U. K. (Eggeling)

I. O. K. — A Cat. of mss. (Sans. & Prakrit)...(Keith)

J. B. O. I — Journal of the Oriental Institute, Baroda

J. B. O. R. S. — Journal of the Bihar & Orissa Research Society

J. O. R.	—Journal of Oriental Research, Madras
J. Pr. A. S. B.	—Journal & Proceedings of the Asiatic Society, Calcutta
J. R. A. S.	—Journal of the Royal Asiatic Society. U. K.
Kar.	—Kārikā
Kav. M.	— Kāvyamālā. (I-XIV, Nirnayasagar Press)
Kav. P. D.	—Kāvyaprakāśadīpika of Caṇḍīdāsa (Princess of Wales, Sarswati Bhavana Series, Benares)
Madras Cat.	—A. Des. Cat. of Sanskrit mss. in G. O. Lib. Madras
Mitra: Notices	—Rajendralal Mitra Notices of Sanskrit mss.
N. S. ed.	—Nirnaya Sagara edition
Pattan.	—A Descriptive Catalogue of mss. in Jain Bhandars at Pattan
P. O.	— Poona Orientalist
S. C. C.	— Descriptive Catalogue of mss. in Sanskrit College colln. Calcutta
Śar. P.	—Śārṅgadharapaddhati.
S. P.	—Sanskrit Poetics (S. K. De)
T. S. S.	—Trivandrum Sanskrit Series
Tr. Cat.	—Triennial Cat. of mss. collected for Govt. Or. mss. Lib. Madras
V. R. S.	—Varendra Research Society, Rajshahi
Z. D. M. G.	—Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft
Tanjore	—A Des. Cat. of Sanskrit mss. in the Sarasvati Mahal Lib., Tanjore
Saras. Bh.	—A Cat. of mss. in the Sarasvati Bhavana, Sans. College, Benares

INTRODUCTION

A. Manuscript Material

The present edition is based on two mss. of Śrīdhara's commentary, marked here as 'ka' and 'kha', both of which are deposited in the Library of the Asiatic Society, Calcutta. They are described below: —

ms. 'ka'—

1. No. in the collection—III. C. 116 (Society collection) marked with the seal of Fort William, Calcutta and inscribed as mss. 650, College of Fort William, 1825. (It is enlisted as no 14 of the *Alaṅkāra mss.* in the *Sūcipustaka*, published in 1838, Calcutta).
2. Material—old country-made paper.
3. Extent—Folio 221. (actually 219—as fol. 87 is followed in the mss. by folio 89, and folio. 211 is followed by fol. 213). It is a complete ms. except that folios 16-19 are missing. It has not been possible to restore the missing portion, as all attempts in securing a third ms. have been of little avail. The only library from which it was expected, i.e., the Darbar Library in Nepal, it is reported, has no copy of this work. Prof. S. K. Sarasvati, who headed a delegation to Katamundu from the Asiatic Society, Calcutta, in the autumn of 1956 (Oct.-Nov.), could not find it as is inferred from his Report on the mss. examined, which are about seven hundred in number.
4. Script—Devanagri.
5. Measurement—12¼″ × 3½″
6. Lines to a page—7 (in folio 1-134) and 8 thereafter.
7. Letters to a line—56 to 58.
8. Date—marked as Saṁvat 1578 i.e. 1522 A.D. The ms. is a transcript from an older one, as is evident from the last folio,

where lacunae are noted showing that the original copy was torn or worm-eaten. The appearence is oldish and the last folio is brown and discoloured.

9. Remarks—Though clear and legible throughout, it is not entirely correct. Scribal errors, which include spelling mistakes, confusion of letters. (e,g. 'त' and 'भ'), and leaving out of two or more syllables are not lacking. There are[1] occasional omissions due to oversight, sometimes extending to seven or eight lines in print, as is evident from the other ms. It is the handicraft of two scribes. Folio 135 to the end are distinctly in a different hand.

10 Colophon:—इति श्रीश्राधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके दशम उल्लासः। शुभमस्तु संवत् १५७८ समये व. सुदि सप्तमी शनिवासरे लिखापितं पण्डित-श्रीविद्यानन्दश्रीशारदानन्दस्य। लिखापितमात्मपठनार्थं। शुभमस्तु। गोर्वाणस्य···बन्धमुपरि भ्राम्यन्तु पोताः सुखं दुःशीला जलजन्तवः कटु रटन्त्वम्भोनिधेः कङ्क.। यस्यैतस्य निजः स कोऽपि महिमा जागर्ति येन स्वयं विश्वायासवस......नागस्य विश्राम्यति ॥

The lacunae in the colophon portion or rather in folio marked 221, show that mss. of the commentary, which had not ceased to atrract discriminating scholars, were becoming rare at the time, the work being ousted by more modern commentaries, which presumbly, as is the history in such cases, appropriated everything that was worth accepting. Occasional interchanges of त and भ, ल and न, न and ण, र and व, ज and य, र्ण and न्तु, ज्ञ and ज्ज[2] would go to indicate that this ms. had a ms. written in Bengali script as its source.

1 e. g. folio 111b तत्त्व च करचरणाद्यवयवप्रायाः शब्दाः···तस्य जात्यत्वस्य रत्ने रत्न··· ; f. 153a तदपि पृथगित्याह···स्वभावोक्तिनामा [लङ्कारेण] ··· ; folio 171a तथा तेजो धाम इत्यादावपि। एवं तिङन्तापेक्षया पुनरुक्तवदाभासो द्रष्टव्यः ; folio 211b तत्त्व विशेषणत्वं स्थापनेन...

2 e. g. fol. 66a तत्रोपमाध्वनारति[नि]रेशो न कर्तव्यः ; fol. 77a समकालतां विना (which should be समकालभाविना :...) ज्ञानान्तरेण; f. 90b न जलमात्रमभिधाय विवर्णमुत्सहते ; f. 130b प्रतिरोधनस्य च विधेयत्वे ; fol. 155a प्रकृष्टतरत्वादोयसो व्यञ्जिकेति।

Ms. 'kha'

1. No. in the collection—4738-4739. (Govt. Collection). described in H. P. Sastri's Des. Cat. no 4822 (vol. VI p. 405) Ms. no 4738 contains one leaf only, the last one (folio 117) discovered earlier (1897). Ms. no 4739 found next year contains the remaining ones that preceded it. Thus one ms. is numbered as two mss. in the collection. We read in Sāstri's Report—'The last leaf has been catalogued as a separate ms. to perpetuate the memory of the curious way in which the mss. came to me in two different times.' (p. 22., Report on the Search fot Sanskrit mss. 1895-1900). The search party was led by the late Pt. Vinode Vihari Kāvyatīrtha (Vidyāvinoda) of Bhatpara, 24-Parganas who was a distant relation of the present editor, to whom a vivid description of how the ms. was procured was told out by the Pandit himself sometime after the editor's own copy was prepared.
2. Material—Palm-leaf now almost fragile.
3. Extent—in 116 folio. Incomplete (containing the 6th to the 10th *ullāsas*) Folio missing—24, 32, 34, 44, 47, 48, 50, 54, 56, 59, 63, 65, 69, 87, 88, 93, 95, 100 and 114 (Total 19 leaves). Two leaves are marked 61. Actually the mss. contains 97+1 or 98 leaves. It begins thus:— ॐ नमो नारायणाय। तेन तत्र व्यपदेशो जायते thus leaving out about four lines in the begining of *ullāsa* VI. The two mss. together end with the end of the work
4. Script—Maithili of the 14th century (H. P. Sastri) According to the printed label pasted on it at the instance of Prof S. K. Sarasvati, the Librarian, the script is old Bengali.
5. Measurement—12½″ × 2″.
6. Lines to a page—7 lines.
7. Letters to a line—56 to 60.
8. Date and appearance—Lak. Sam. 219. (or 1410 A.D.) Old and discoloured.

9. Remarks—Clear and legible to the eye except where it is discoloured. It is on the whole more correct than ms. 'ka' and gives better readings. Scribal errors occur here and there. Had it not been for accidental long omissions[3] and the missing leaves, it would have been of considerable help in restoring the text in the latter half of the work. This ms. also is in the hand-writing of two scribes. The latter half of the ms. (from folio 58 to the end) is in the hands of the second scribe. As Vidyāpati Ṭhakkura must have got the whole commentary transcribed, our ms. which is obviously a transcript from an older one, is only a part of the work done for him.

10 Colophon—इति तर्काचार्यठक्कुरश्रीश्रीधरविरचितः काव्यप्रकाशविवेकः समाप्तः। शुभमस्तु। समस्तविरुदावलीविराजमानमहाराजाधिराजश्रीमत्-शिवसिंहदेवसंभुज्यमान-तीरभुक्तौ श्रीगजरथपुरनगरे सप्रक्रियसदुपाध्यायठक्कुरश्रीविद्यापतीनामाज्ञया खौयाल-सं-श्रीदेवशर्म-वलियास-सं-श्रीप्रभाकराभ्यां लिखितैषा हस्ताभ्यां। ल.सं २९१ कार्तिक वदि १०। पुस्तकलिखनपरिश्रमं वेत्ता विद्वज्जनो नान्यः। सागरलङ्घनखेदं हनूमानेकः परं वेद ॥

It would appear that Vidyāpati was a prominent practising active teacher of (*kāvya* and) *alaṅkāra* at that time. The epithet *saprakriya* is found used in connection with official dignitaries in inscriptions. The scribes Devaśarman and Prabhākara, from the way of their naming preserved according to the mode of the traditional *kulapañjīs* in Mithilā called *pañjīprabandhas* (which had then been very much in vogue) were respectively of the *mūla*[4] (the place from which the family traces its eminence) Khoyala and Valiyasa. To the former belonged the well-known Rucipati Upādhyāya, who commented on the *Anargharā-*

3 which are noted in this edition. This portion will be in Vol. II. Some prominent omissions are कश्चिद्वक्तृप्रतिपाद्यौचित्या...तदेतदाह corresponding to folio 132b ; चक्रवन्नाड्यादि···स्वरूपं···corr. to fol. 135a ; कथं पुनरत्र···अथार्थत्याह तेन in folio 172a of mss. ka.

4 Professor Anantalal Thakur of the Mithila Research Institute, and Pandit Ramanath Jha, Darbhanga, to whom I am indebted for this account, think that Devaśarman here must be Devanātha (for Devaśarman as a name is not met with in the *pañjīs*), of Nānyapura (named from king Nānyadeva) of khoyala family and a contemporary of the poet-teacher Vidyāpati Ṭhakkura.

ghava of Murāri. The latter also claims distinguished names as its own. The time-honoured way of describing the local antecedents of a person in the *kulajī* fashion is to mention the *mūla* as well as the *grāma*. '*sam*.' in the above account may be taken to be abbreviation for *sambhūta* (belonging to the family). The name of the second place is not in the colophon. Gajarathapura is the town where the capital was transferred in king Śivasiṁha's time (H.M. p. 309). In the case of the ms. *ka*, the description of the scribes, if they belonged to Mithilā, (they might have belonged to Nepal) would indicate that that practice was being discontinued. This ms. has served to determine the limiting date of the Maithila poet[5] Vidyāpati, about which there was a conflict of views in the last century. It has also helped to fix the time of the king Śivasiṁha of Mithilā.[6] In 1951 this ms. (no. 4738) was presented at the exhibition of mss. held at Jaipur because of its historical importance. The two mss. seem from their occasional divergences not to be related to each other i.e. ms. 'ka' is not derived from ms. kha.[7]

Aufrecht in his *Cat. Cat*, Vol. I. notices another ms. (ms. 'kha' was not entered there) from N. W. P. It is ms. no 602 in Private Libraries of N. W. Provinces. The Report (I. Benaras 1874-78) relied on by Aufrecht contains the following account:—Ms. in Devanagari script in modern paper containing 40 leaves, 5 lines to the page, deposited with Durgaprasad Chaube of Mirzapur. Remarks—not procurable, recent and apparently correct. (p. 9). From an account in the old journal *Pandit*, Benares 1887, which seems incidentally to throw some light on the locality and the person or persons who could be

5 Professor K. N. Mitra and B. B. Majumdar in their introduction to the new impression (1957) of the Bangiya Sahitya Parisat edn. of Vidyāpati's *Padāvalī* has made a special note of this (p. ३।≶).

6 'The authentic date about Śivasiṁha is Lak. saṁ. 291, when he was ruling Tirabhukti and when a ms. of Śrīdhara's *Kāvyaprakāśaviveka* was copied by order of Vidyāpati' (H. M. p. 314).

7 This is proved conclusively by difference in readings, e.g. folio 171a (ms. '*ka*') reading तदिह तनुशब्दपर्यायसूक्ष्मादिशब्दोपादाने...and तत्रार्थलङ्घारता...a different reading in ms. *kha*.

tried, an attempt was made through a private gentleman of Mirzapur Dist, as also through Pandit Bibhutibhusan Nyāyācārya (the Asst. Librarian, Sarasvati Bhavana, Benaras) to trace it. But nothing has come out of it. This ms. if secured, might have supplied the missing portion of ms. ka.

As the *Saṅketa* by Someśvara (from which it was thought worth while to supplement it), the publication of which was intimated to the present editor about five years ago by its editor R. C. Parekh of Ahmedabad, is not yet out, the missing portion has to be represented in this edition by extracts from the *Bālacittānurañjinī* of Sarasvatītīrtha, mss. of which work are deposited in the B.O.R.I. We got on loan through the courtesy of its curator Dr. P. K. Gode one of these mss., a complete one (32. of 1882-83 Govt. colln.) Sarasvatītīrtha who was well-read and well-posted in Alaṁkāra literature is later than Caṇḍīdāsa and possibly Śrīvidyā-cakravartin also. As works of these latter commentators are available in print, they have not been used here for the missing portion.

B. The *Kāvyaprakāśa* and Its Popularity.

The *Kāvyaprakāśa* is the earliest available and the most inportant *alaṁkāra nibandha* the Sanskrit literature has to its credit. The statement *sampūrṇam idaṁ kāvyalakṣaṇam* towards the closing portion of the work must not be taken to mean that the author (the author of the supplement) wanted it to be known by that name. The word *kāvya-lakṣaṇa* in a general way applies to the *śāstra*, and was used by early *alaṁkāra* writers like Ānandavardhana in that sense. In his *Dhvanyāloka* Ānanda calls *alaṅkāra* writers as *kāvyalakṣaṇa* (or *lakṣma*)-*vidhāyins* (N.S. p. 10, 12). While some commentators have used the word as a specific name for a work (as Ratnaśrījñāna for the *Kāvyādarśa*) and one *alaṅkāra* writer has a work of that name (H. S. P. p. 392; S. P. I. p. 325), neither tradition nor the joint writers have accepted that to be the name of the work. Our commentator has found in the title a hint as to the width of its scope (*vyāpakatva*) and its variety (*vaicitrya*) on the basis of the similitude import. This is justly the case; for barring out dramaturgy, everything that is of moment is broached here. Nowhere except in the solitary notable instance of

Rudraṭa's *Kāvyālaṅkāra*, has dramaturgy been discussed in a *kāvya-lakṣaṇa* work. Very aptly has Māṇikyacandra in his *K. P. Saṅketa* described our work as the jewel on the forehead of entire Alaṅkāra-śāstra.[1] There have been titles of works like the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* (of Bhoja) and the *Sarasvatī-hṛdayālaṅkāra* of Nānyadeva, each, in its own way, a characteristic name. This characterisation of Māṇikya-candra is a suggestive one, noting incidentally the high eminence which it was destined to reach in the literature of *alaṅkāra nibandhas*.

The attempt at arriving in unerring judgment (*siddhāntaniṣṭhā*) and the brilliance in the compilation (*matasaṅkalana*) of whatever is worth recording from older source-books are the two prominent criteria of a *nibandha* work; and the *Kāvyaprakāśa* exhibits them to a notable degree of exactness and precision. The *Kavyākautuka* of Bhatta Tauta, from the meagre extracts about theory and practice we have now therefrom e.g. those by Śrīdhara refering to its characterisation of *guṇas* and by Hemacandra in the *Kāvyānuśāsana* on its observation on the usefulness of *varṇanā* as an inevitable and integral portion of *kavivyāpāra*, seems very likely to be a work of this type. It is the earliest traceable contribution now known. It was at least a century earlier than the *Kāv. pr.* and wielded considerable influence on later writers in the line. In the past the traditional way in Indian Poetics has long been to treat the entities separately; for, to guide writers who deal with the whole compass of the *śāstra* has been the aim throughout. The themes were recognised as isolated units. Though there had been attempts (as in the case of Vāmana) at co-ordination, they were not steadily pursued. The epochmaking work, the *Dhvanyāloka*, led the way to such a course of systematisation; but no less than two centuries had to elapse to clear the way and to set the standard for *nibandha* composition. Even thereafter there were dissentient voices who preferred the old ways of disjointed thought and managed to survive. Moreover, there was in very many of them a touch of subjectivity and an opinionistic outlook which have to be eschewed in a proper presentation of the precepts and canons of literary criticism. Abhinavagupta by his masterly

1 सर्वालङ्कृतिभालभूषणमणौ काव्यप्रकाशे मया
वैधेयेन विधीयते कथमहो सङ्केतकृत् साहसम् ॥ (मा. च. सं. १ पृ: २श्लो:)

exposition in the *Dhvanyālokalocana* as also by his gloss *vivaraṇa* on his teacher's work the *Kāvyakautuka*, had paved the way; and the *Kāv. pr.* was ushered in the proper spirit of presentation in the background of the notable contributions, which were taken to be *prakaraṇa granthas* like the *Hṛdayadarpaṇa* of Bhāṭṭanāyaka, the *Vakroktijīvita* of Kuntaka and the *Vyaktiviveka* of Mahimabhaṭṭa.

The *Kāv. pr.* has never lost sight of the main function of the *alaṅkāraśāstra*, which is primarily and predominantly a *lakṣyapradhāna* śāstra. Thus keeping to the plans of earlier masters of presenting a connected purview in *kārikā, vṛtti* and *udāharaṇa* a plan resorted to by Vāmana and perfected by Ānandavardhana, it has looked constantly to the *udāharaṇa* side as its practical exposition and even where, now and then, as in *ullāsas* two and five, it indulges in academic or scholastic disquisition, it readily settles itself with the *kāvya* atmosphere of appraisement. There is also a recognition of the contribution of post-Ānandavardhana writers, which was necessary as a balance to the perpetuation of old stereotyped verses and examples. This is evidenced by its directly or indirectly applying itself to discussion of themes and of verses in works like the *Kapphiṇābhyudaya* of Śivasvāmin, the *Navasāhasāṅkacarita* of Parimala and the *Rāmacarita* of Abhinanda, as much as to works in Prakrit literature, specially the *gāthās* (which also the earlier work *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* did), way to which was shown by Ānandavardhana. In a sense the *Kāv. pr.* is co-eval with the falling off of the ideals and of the best tendencies of *kāvya* composition, except in a limited sense, for Śrīharṣa the author of the *Naiṣadhacarita* had not yet appeared. Anthologists (and the bulk of these known are not prior to the *Kāv. pr.*) and later *alaṅkāra* writers had dealt with materials which were supplied by and enlisted in the *Kāv. pr.* Though primarily *lakṣyapradhāna* in its objective side, it has maintaned the sanctity and purity of its canons and has never stooped to vindication of unwarranted forms and modes.

The *Kāv. pr.* is generally dated in the latter half of the 11th century (*S.P.* vol. 1 p. 263; *H.S.P.* p. 160). Rucaka's commentary *K.P. Saṁ.* (it might have been preceded by short notes or glosses) which was presumably Rucaka's maiden venture, as appears from a casual remark of Jayaratha in the *Al. Sar. vimarśinī*) was written near about

1140 A.D. The oldest *mss* of the *Kāv. pr.* that has come down to us (Stein's *Des. Cat.* of Jammu and Kashmir mss.) is dated 1158 A.D. Hemcandra is his *Kāvyānuśāsana* (about 1140), with not much of major differences, follows the *Kāv. pr.* It would not be wrong to infer, that the work which had risen into eminence in his time was written fifty years before. The manner in which king Bhoja's name is mentioned in a verse[2] (v. 489) esp. the use of the pronoun *tat* would indicate that Bhoja's munificence (*tyāgalīlāyita*) was a talk of the people and presumably that he was no longer in the land of the living when the verse was written. Bhoja was dead a little after 1055. The *Kāv. pr.* text betrays no trace of Bhoja's influence—and this was hardly expected, seeing that Bhoja and Mammaṭa were affiliated to different lines of *alaṅkāra* thought—except that there are some common illustrations, which however serve different purposes. This verse has got a parallel in Bilhaṇa's *Vikramāṅkadevacarita*[3] and breathes the same note and is presumably a contemporary composition. Bilhaṇa's work was finished near about 1088. It is just possible therefore that the *Kāv. pr.* was near to it in point of time (between 1080-1090)

Another verse which may help us in dating the *Kāv. pr.* is *alamaticapalatvāt* (v. 419). The *Kavīndravacanasamuccaya* ascribes it to the Buddhist writer Dharmakīrti but there are others (e.g., *Śār. p.*) that would attribute it to the poet Bilhaṇa. The *Kav. vac. sam.* cannot be earlier than 1050 A.D., it quotes verses from the *Rāmacarita* of Abhinanda, Bhoja and some later writers. Bilhaṇa in his *Caurapañcāśat* describes his love-experiences in a similar manner. This verse (no. 58.) is found in a poem called *Bilhaṇakāvya*

2 मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गनसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥

3 *Vik. dev. ca.* XVIII. 96
भोजः क्ष्माभृत् स खलु न खलैस्तस्य साम्यं नरेन्द्रै-
स्तत्प्रत्यक्षं किमिति भवता नागतं हा हतोऽस्मि ।
यस्य द्वारोड्डमरशिखरक्रोडपारावतानां
नादव्याजादिति सकरुणं व्याजहारेव धारा ॥

(*Kāvyamālā* 13.) Similarly the verse *nirarthakaṁ janma gataṁ nalinyāḥ* which is found cited in the *S. K. A.* and is also found in the later epic *Vikramāṅkadevacarita* (IX.) is incorporated in the *Bilhaṇakāvya* (no. 32). Such a dating is also supported by two other collateral evidences. Mahimabhaṭṭa, who has been criticised for his *anumāna* theory in explaining away *dhvani* in the *Kāv. pr.* and who has been the main source of inspiration in *Kāv. pr.*, *ullāsa* seven as is evident from *verbatim* citations from the *Vyaktiviveka*, a fact borne testimony to by all early commentators, refers to Abhinavagupta's *Locana*, (p. 33) (in Vy. v., p. 90). He flourished about 1050 A.D. Again the *Kāv, pr.* in its refutation of the figure *hetu* admitted by Rudraṭa makes certain observations which look like a retort to the remarks of Rudraṭa's commentator Namisādhu. Namisādhu's commentary is dated *saṁvat* 1125 i.e., 1069 A.D. Namisādhu does not belong to Kashmir, though he might have utilized materials from Kashmir commentaries (v. 2 Intro.); and a period of twenty years might safely be allowed to have intervened between the two works.

The comment discussed in the previous paragraph occurs in a portion which is justly regarded as the supplement to Mammaṭa's work from the hint in the verse at the end thereof. Authentic Kashmir tradition which is recorded in the *San.* of Rucaka, the earliest commentary available, itself belonging to Kashmir and which was reiterated by all the

4 *हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतु'रिति हेत्वलङ्कारो न लक्षितः। आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति वैचित्र्याभावात्, अविरलकमलविकासः··· कालः॥ इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनया। काव्य प्रः १०म उः. रु. का. अ. ७।८२-८३ has हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत्र। सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः॥ अविरलकमल···कालः॥ Namisādhu comments on the verse उदाहरणदिगियम्। इदन्तूदाहरणम् यथा आयुर्घृतं नदी पुण्यं भयं चोरः सुखं प्रिया। वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयो ब्राह्मणपूजनम्॥ Jhalkikar (p. 706) misled by the statement of the *Kāvyapradīpa*—उक्तश्चायं भट्टोद्भटेन हेतुमता सह···हेतुः ascribes this to भट्टोद्भट. The *Kāv. pr.* reading of the definition is a bit different ; that the reference is to रुद्रट is clear. The *kārikā* is in *āryā* metre, the metre used throughout by Rudraṭa, while Udbhaṭa, exept in the two opening definitions which are in prose, uses the *anuṣṭubh* metre in his work (का. अ. सा. सं)

early commentators including Śrīdhara,[5] regards the *Kāvyaprakāśa* as the work of two authors Mammaṭa and Alaka (sometimes named as Alaṭa). This Alaka is known to have been the author of a commentary on the epic *Haravijaya*[6] (published in the N. S. edn.) which work our commentator apparently uses in his *gloss* on one of these verses. All the citations from this epic (except one, *madhuparāji v.* 357) are found in the supplement. Similar is also the case with the citations from the *Navasāhasāṅkacarita*. We cannot subscribe to the view of H. R. Divekar,[7] who is inclined to ascribe the entire *vṛtti* portion to Alaka. The arguments of F. W. Thomas and S. K. De who have controverted this view can be supplemented. Arjunavarmadeva's reference in the *Amarūśatakarasikasañjīvanī*, to the *vṛtti* in the seventh *ullāsa* as well, as being the handi-work of Alaka also is misinformed comment. His manner of refering to Mammaṭa savours of uncharitable banter directed against one whose views, (Arjunavarmadeva being a follower of the Bhoja school) did not appeal to him.[8] There is the incontrovertible evidence of the issue in *kār*

5 Rucaka's comment at the close of the *Saṅketa*···एतेन च महामतोनां प्रसरणहेतुरेष ग्रन्थो ग्रन्थकृताऽनेन कथमप्यसमाप्तत्वात् परेण च पूरितशेषत्वाद्दिखण्डोऽप्यखण्डतया यदवभासते तत्र सङ्घटनैव साध्वी हेतुः । न हि सुघटितस्य सन्धिबन्धः कदाचिल्लक्ष्यत इत्यर्थशङ्कया ध्वन्यते । The oft quotd verse of Rājānaka Ānanda of Kashmir, a late commentator on the work कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायालकसूरिणा ॥ echoes this 'old' information and notes the portion of Alaka's contribution.

6 v. 560 (f. 215a) is a *verbatim* quotation from Alaka's commentary.

7 *Vide The Dual Authorship of the Kāvyaprakāśa* J. R. A. S. 1927, pp. 505-520 and F. W. Thomas's observations thereon.

8 In his com. on v. 35 (N. S. edn.) अत्र केचित्···दोषमाचक्षते । तदा वाग्देवताऽऽदेश इति व्यवसितव्य एवासौ, किन्तु ह्लादैकमयीवरलब्धप्रसादौ काव्यप्रकाशकारौ प्रायेण दोषदृष्टी. The dual used here relates to his hypothesis about the seventh *ullāsa* and incidentally hints at the unsoundness of their position as well as at this scant courtesy he would pay to them by the व्याजस्तुति form of expression.

94 (*mālā tu pūrvavat*)[9] "on which a great deal has been written." This hackneyed form of mention, which is also used in another *kār* 46 (*eṣām bhedā yathā...*) like '*pūrvam*' in *kār.* 48 (*śabdārthacitraṁ yat pūrvam*) and '*purā*' in *kār.* 21 (*arthāḥ proktāḥ purā teṣām*) does not necessarily prove the point noted by Divekar. In the first of these latter instances the term '*pūrvavat*' has as its related antecedent *dhvani*, which is remotely placed in the *kār.* text. There are other evidences which go to establish the identity of the *kārikākāra* with the *vṛttikāra*. A side by side consideration of *kārikā* 5cd with *kārikā* 48[10] takes us to an inconsistency in the enumeration of the varieties of *kāvya* noted in *ullāsa* one. Śrīdhara like the other early commentators (and most of the later commentators too) does not think it necessary to emphasize this obvious point in his exposition of those *kārikās*, for the one main reason that the work to him was an integral one. Had the *kārikā* text been an independent self-contained work, the author could not have rested with a mere statement like *na tato daśa* in *kārikā* 72[11] without mentioning these ten varieties.

P. V. Kane (H. S. P. p. 258) has met the point sought to be stressed by H. R. Divekar in the so-called divergence between the

9 The word पूर्व in माला तु पूर्ववत् may be deemed to refer to साङ्ग of the previous half of the *kār.* साङ्गमेतत्. The का. अ. सा. सं.१।१३ states समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमिष्यते । समस्तवस्तुविषय रूपक is one of the varieties of साङ्ग रूपक in Mammaṭa's presentation; but this is hardly convincing. Moreover in the *vṛtti* text elsewhere (e. g, *kār.* 46) पूर्ववत् has a remote antecedent.

10 शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्त्ववरं स्मृतम् (*kār.* 5). This is the third class of *kāvyas* and is counted as one. In *kārikā* 48 we read शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् where obviously the author was thinking of the enumeration of Bhāmaha cited in the *vṛtti* thereon शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयन्तु नः । So the *kārikā* depends on the *vṛtti*. (The रसगङ्गाधर has taken this hint and has distinguished between the two and has counted them as two, but that is another question.)

11 *kār.* 72 केचिदन्तर्भवन्त्येषु···न ततो दश । This statement in the *kārikā* has to depend on the *vṛtti*, where the ten *guṇas* are enumerated.

kārikā and the *vṛtti* in the treatment of the figure *rūpaka* (*kār* 93). Divekar finds in the statement of the *vṛtti* (*āropitā iti bahuvacanam-avivakṣitam*)[12] an evidence of the soundness of his own views. It may be added that his arguments are anything but convincing. The earliest commentator Rucaka has no notes on this and it is difficult to say what the *vṛtti* reading was with him. Śrīdhara takes the singular reading in both the *kārikā* and *vṛtti* portions. Jayaratha's use of the singular number in his exposition of Rucaka's *Alaṅkārasarvasva* (सहावयवैरारोप्यमाणो वर्तते यत्र तत्तथोक्तम् । परम्परयैवास्य माहात्म्यादपरस्य...p. 45) would go to suggest that the singular number is these cases is nothing unexpected and is quite appropriate.

Nor is the view of V.S. Sukthankar[13] in his reflection *On the Two Authors of the Kāvyaprakāśa* that Alaka supports Rudraṭa while Mammaṭa pays greater weight to the views of Udbhaṭa tenable. This remark has an obvious reference to *arthālaṅkāras* in *ullāsa* ten. Mammaṭa in the previous portion (*ullāsas* four and nine, *vide* verse 26, verse 356 and in the *vṛtti* on *kārikā* 85)...(तथाह्युक्तं रुद्रटेन स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ) has used and noted the views of Rudraṭa. Even in his portion of the tenth *ullāsa* there occur at least ten statements[14] which go

12 K. P. V. (fol. 179b) श्रौत इति—श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठशब्दव्यापारस्तत्-प्रतिपादितः । आरोपितस्य यो विषय आश्रयः स यथा श्रौतस्तद्वदारोप्यमाणोऽपि श्रौतः ! That the sentence आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् does not appear in Śrīdhara's text of the *vṛtti* is clear from his not noting, and explaining it, as Māṇikyacandra, Caṇḍīdāsa, Bhaṭṭagopāla and Śri-vidyācakravartin do.

13 Vide Z. D. M. G. Vol. 66 pp. 477-90. *On the two Authors in the Kāvyaprakāśa.*

14 In the *vṛtti* on the figure उत्प्रेक्षा we read समेनोपमानेन ; in his *vṛtti* on the figure ससन्देह he mentions न केवलमयं निश्चयगर्भा यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः...किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन ; in his treatment of the figure रूपक in the *vṛtti* portion यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तम्...हीदमन्यैरभिधीयते ; in the case of निदर्शना (second variety) *kār.* 98; in the case of the second variety of दीपक *kār.* 103 ; in विरोध under *kār.* 110 ; in स्वभावोक्ति in *kārikā* 111 ; in the case of the figure समुच्चय *kār.* 116 ; in the case of the *kār.* texts of the figures अनुमान and रूपक.

to show how much he depended on Rudraṭa in preference to Udbhaṭa. In some of these cases with his characteristic terseness he refers to '*anyaiḥ*' where Udbhaṭa also is included. One may contrast this with his manner of reference to Rudraṭa by *kenacit* in his consideration of the latter's illustration of the figure *vyatireka*.[15] Mammaṭa refers *e.g.* to Udbhaṭa,s *upekṣā*[16] also in no unambiguous terms. In course of one of his differences with Rudraṭa, (where for the main thesis he is indebted to him), Mammaṭa notes in the mild apologeic form *iti na vācyam* or *na tato darśitam*. As to Alaka's borrowing from Rudraṭa the following point is to be noted, Of the twenty-five (amongst the sixty-one) *arthālaṅkāras* treated in the latter portion of the *Kāvyaprakāśa* which we owe to Alaka, none except *saṅkara*, *samādhi* and *saṁsṛsti* are found in Udbhaṭa's *Kā. al. san.* or are admitted by Bhāmāha, whose work was commented on by him in his more important treatise the *Bhām. viv.*

It may well have been the case that Mammaṭa like his predecessor Kuntaka, who had reduced the number of *arthālaṅkāras* or, like his immediate successor Hemacandra who had admitted only 29 *arthālaṅkāras*, could not have admitted several of them. It is certain that the apologetic statement appendended in the *vṛtti* or *kārikā* 141 appearing in Alaka's portion of the work (प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् आनन्त्यात्तत्प्रभेदानामिति......ऽलङ्कारा :) betrays an attitude of admitting new figures. It is noteworthy that only *four* of these twenty-five in Alaka's text are admitted by Hemacandra and *five* by the senior Vāgbhaṭa (the figure *saṅkara* appears in both these lists) and that the whole host of them is recognised by Ruçaka in his *Alaṅkārasarvasva*, in spite of the fact that he expresses his affiliation to the views of his father and teacher Rājānaka Tilaka who commented on Udbhaṭa's *Kāvyalāṅkārasārasaṁgraha*. The refutation of the figure '*hetu*' to which we have already referred (*vide* f.n. 4) shows that Rudraṭa is not indiscriminately followed by Alaka. *Kārikā* 142

15 'क्षीणः क्षीणोऽपि' इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तम् , तदुयुक्तम् ।

16 किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन. There is no attempt here to vindicate this position; on the contrary, there is an implication that this is an oversight on the part of Udbhaṭa.

(तेषां दोषा यथायोगं···) is redundant and the *vṛtti* thereon as well as on the previous *kārikā* contains statements (कुतः पुनरेष नियमो··· परस्परव्यतिरेको ज्यायान् *kār.* 141; तदेतेऽलङ्कारदोषाः···न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति...) which are repetitions of the views expressed in an earlier part of the work.[17]

This leads us to the text of the *Kāvyaprakāśa*. It is easily conceded that differences in the readings of the illustrations cited are inevitable. The mode of presentation of the text depends on the faithfulness in preservation of the *kārikā* and the *vṛtti* portions as also on the admission or otherwise of illustrations in the text. Rucaka[18] and Māṇikyacandra[19] have suggested certain emendations in the *kārikā* portion, the former in a spirit of supplementing what is thought to be indispensable, the latter by way of variants, to be more compatible with the spirit of the text and with the continuity of the traditional background. Śrīdhara in either contingency has tried to defend the text, though on rare occasions he has found fault with the wording of the *vṛtti*.[20] His disposal of one such case in the closing portion of *ullāsa* three where Rucaka proposes an additional *kārikā* is a bit

17 in the *vṛtti* on *kārikā* 85 in *ullāsa* nine we read:—उच्यते। इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः स त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते। तथाहि—कष्टत्वादिगाढ़त्वाद्यनुप्रासादयः व्यर्थत्वादिप्रौढ़याद्युपमाऽऽदयस्तद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते।

18 का. प्र. सं. पृः १३—'तदेवं द्वितीय उल्लासे प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यत्वसमर्थनेन··· शब्दस्य व्यञ्जकत्वमुक्तम्। ततस्तृतीयोल्लासे...अर्थस्य व्यञ्जकत्वं प्रकाशितम्। इयतैव व्यञ्जकत्वनिर्णयो ग्रन्थकृता कृतः, केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्य इति चिन्त्यमेतत्। यदि परं 'व्यक्तिरेव से'त्यनन्तरं 'रसादेः प्रतिपित्सया। विभावादिभ्य एषाऽभिव्यक्तिरर्थसमाश्रये''ति कारिका पठनीया।

19 e. g. in मा. सं. ३१ पृः—वयन्त्वस्य श्लोकस्य द्वितीयं पाद'मथ व्यञ्जकतोच्यत' इति पठामः।···मूलव्याख्यायां त्वथशब्दस्य गम्यमानता व्याख्येया; मा. सं. २२० पृः तदर्थमुपमा भेद इत्यत्र सूत्रेऽकारप्रश्लेषो ज्ञेयः।

20 e.g. in K. P. V. p. 57—तदेवं यद्यपि···तथापि ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वमग्रे वक्ष्यतीति नाव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्येति। यदि वा व्यक्तिरेव···कारिका पठनीया; so also in connection with the *vṛtti* on the figure सहोक्ति in fol. 183b.

peculiar. The earlier commentators there have noted interpolations, not many, a prominent case of which is furnished by the *vṛtti* on *kār.* 23, (vide our comments in f.n. 4, p. 56.) where even Māṇikyacandra has recognised a text which is palpably not there. The text in *ullāsā* ten dealing with the *udāharaṇa* portion has been sought to be tampered with. Rucaka's *Saṅketa*, though short in bulk, is careful enough to note this. Jayaratha has noted (pp. 85-86, 137) a similar process in the *udāharaṇa* text in the *Alaṅkārasarvasva*, a process which occurred in the brief span of less than half a century. Śrīdhara following Rucaka has incorporated such *udāharaṇas* also in his commentary. One verse, v. 502[21], (श्रोणीबन्धस्त्यजति...) is left out by later commentators like Govindra Ṭhakkura, though it is noted in almost all earlier commentaries as part of the text. The one passage which V.S. Sukthankar[22] thinks to be an interpolation—is it because it does not fit in with his hypothesis?—is in perfect order and is commented on by Rucaka, Śrīdhara and others.

As to the contents of the text and the evaluation thereof, the divergence in the approach bearing on the difference in the standard of judgment between the old and the relatively modern commentators is a point worth noting. Rucaka, Māṇikyacandra, Śrīdhara and Caṇḍīdāsa—the last three admitting all the while its practical importance—are agreed as to *ullāsā* one in not being the *par excellence* contribution in the line of Mammaṭa. This is also the case in *ullāsa* ten where brevity in the *kārikā* as well as in the *vṛtti* has exceeded all proportions. The earlier commentators think that the estimate of the

21 रु. सं. p. 68 क्रमेणेति प्रतीकान्तरं...श्रोणीबन्धस्त्यजति···यौवनेनेति पाठः ; and Śrīdhara (L. 203b) follows. *Vide Alaṅkārasarvasvavimarṣiṇī* pp. 85 86, 137:—अयं हि ग्रन्थो ग्रन्थकृतः पश्चात् कैरपि पत्रिकाभिर्लिखित इति प्रसिद्धिस्तैश्चानवधानादुदाहरणपत्रिका न लिखिता। अतिदेशवाक्यञ्च पत्रिकाऽन्तरालिखितमिति ग्रन्थस्यासङ्गतत्वम्।

22 Sukthankar in Z.D.M.G. Vol no. 66 p. 691. This is an adjunct to his hypothesis about Rudraṭa influencing the later writer and not the earlier one. The passage in question is—'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादेः 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालय' इत्यादेश्च दर्शनात् 'व्यधिकरण' इति 'एकस्मित् देश' इति च न वाच्यम्।

total contribution of the *Kāv. pr.* as indicated in a nutshell in the last verse (*ityeṣa mārgo......*) coming evidently from Alaka is hardly applicable to the achievement of the *Kāv. pr.* in this chapter. But there can be no two opinions about *ullāsas* two, four and five, where Mammaṭa is in his best form and has set an unapproachable ideal in conciseness and precision for later writers. Some of the early commentators (e.g. Māṇikyacandra and Śrīvidyā Cakravartin) are full-throated in their approbation and notify their sanction by their manner of comment. Śrīdhara by his explanatory and amplificatory comments on these *ullāsas* has joined in this chorus of praise. The grammarian—for Mammaṭa in his essentials was an ardent admirer of the *Mahābhāṣya* and the *Vākyapadīya*, as is evident from his repeated citations and his respectful manner of reference to them—and the literary critic have joined to make these *ullāsas*, specially *ullāsa* two, (the subject matter whereof did not figure prominently in *alaṅkāra* dissertations prior to his) a thing of sterling merit. At the same time not unoften it presents a few statements difficult for exposition (*durūhapaṅkti*, in the language of Gadādhara), a hard nut to crack for the unwary reader and a subject for close investigation to the student, who wants to be schooled in the discipline of the *śāstra*.

Now to come to the manner of presentation of the work. The terseness and economy in space achieved have passed into a proverb. This is evident in the *kārikā* and the *vṛtti* portions equally alike, showing that both might have come from the same author. In the *kārikā* portion one may note this in a quality form in the connected series in *kārikās* 15-18 and in *kār.* 66-67 (*ullāsa* eight). In the definitions of the figures *upamā*,[23] *rūpaka*[24] and

23 साधर्म्यमुपमा भेदे। Māṇikyacandra in his *Saṅketa* (pages 219-220) notes—उपमानोपमेययोः शब्दार्थद्वारेण स्वगतो भेदो न धर्मद्वारेण।...तदर्थमुपमा भेदे इत्यत्र सूत्रेऽकारप्रश्लेषो ज्ञेयः। ततश्च भेदाभेदप्राधान्य उपमेति लब्धम्।

24 तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः। The *vṛtti* reads—अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः। As Māṇikyacandra in course of his comment notes रूपकमभेद एव य इति नावधारणं कृतम्। The difficulty arises from the author's citing the illustration ज्योत्स्नाभस्म...(v. 412) where in the fourth quarter लाञ्छनस्य च्छलेन introduces the element of अपह्नुति।

samāsokti[25]—in both of which latter, figures our author closely follows Udbhaṭa—the text because of its terseness is vague. In *kārikā* 23, (which comes at the end of the third *ullāsa* and is a reiteration of *kār.* 20,) as well as in *ullāsa* five (pp. 170) there occur cryptic statements which have taxed the ingenuity of the commentators. On the whole, however, this is a signal achievement that in the course of 142 *kārikās* (a later redactor of the text has, however, compressed it into 113 *kārikās*) and of a comparatively short *vṛtti*-text the author has managed to treat of every important topic of an *alaṅkāranibandha*. He does not indulge in verbosity and does not avail of the shifts of elaboration and enumeration so much in evidence in his two predecessors Kuntaka and Bhoja. This terseness is equally manifest in his manner of the incorporation of materials from his source-books, which is sometimes direct (e.g. pp. 5, 7) and sometimes (e.g. pp. 132-133, 150-151) awkward, landing the reader in a morass. More instances of the latter are furnished by his reference to the figures *rasavat* etc (p.p. 63, 140) and by his mention of figures *tulyayogitā*, *kāvyahetu* and *hetu*[26] in illustrations in *ullāsa* four where their respective *Kāv. pr.* conceptions (in case where they are admissible) do not tally with the connotations intended. Bhāmaha, Vāmana and Rudraṭa are the authorities whose definitions are intended to be accepted to fit in with those texts. So also in his treatment of verse no 255 (*sadā madhye......*) there is a mention of three *mārgas*[27] which do not figure in the *Kāv. pr.* While *svalpākṣara* is an inevitable feature in a *sūtra*, it is to be accompanied with clarity of expression (*asandigdha*). The definition of *rasābhāsa*, (*kār.* 36) contains the term *anaucitya* which in the relevance

25 परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः । The व्यवहारसमारोप insisted on by the *navya* school (Ānandavardhana puts it thus:—समारोपितनायिकानायकव्यवहारयोः ···एव वाक्यार्थत्वात् । ध्व.आ.पृः ३६) is not explicit in the text of Mammaṭa who simply has—यदप्रकृतार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः ।

26 The तुल्ययोगिता (p. 106) is as defined by Bhāmaha (III. 26) and Vāmana (IV. 3. 26). The काव्यहेतु (p. 108) is as defined by Udbhaṭa (*kār.* 74). So is हेतु (p. 110).

27 Someśvara in his *Saṅketa* (*Des. Cat.* B. B. R. A. S. fol. 67a) gives the reference. *Vide* our *tippanī* on the passage in this edn.

of the context requires to be clearly explained but is not so done. The copiousness of the illustrations—*e.g.* for *nirākāṅkṣa*, where he justifies this (pp. 201-05), and the author is careful to see that whatever he treats in his *vṛtti* is supported by apt illustrations from works which have, however, added to the practical value of the work—has served as a check on his peculiar manner. What appear to be divergenees in this respect (*e.g.* the *vṛtti* portion in the second *ullāsa*) as much as in his digression in referring to the different expositions of the *rasaniṣpatti sūtra* of the sage Bharata in *ullāsa* four are quite in order and expressed in his usual style, though this has made the work a difficult end abstruse one. There are, however, just a few unjustifiable instances of prolixity in the *kārikā* text.[28] (amongst justifiable instances there is the definition of the figure *virodha* where Mammaṭa clarifies the views of Rudraṭa and is 'followed by later writers like Rucaka in the *Alaṅkārasarvasva*) and of padding of phrases and words which appear as so many blemishes.

Early commentators like Śrīdhara and Bhaṭṭagopāla and late commentators like Gadādhara Cakravartin Bhaṭṭācārya and Kamalākara Bhaṭṭa in their comments on portions of *ullāsas* two, four and five have availed themselves in their glosses of their erudition and skill in exposition, which to the uninformed students look little short of puzzling and exasperating. There is bound to be an underlying presupposition in the reader's mind that Mammaṭa indulges in a *mīmāṁsaka* bias, traces of which present themselves in *ullāsas* two and five and in his brochure, the *Śabdavyāpāravicāra*. The summary disposal of the *naiyāyika* and of the Buddhist *apōha* views about *śabdārtha* (p. 27) where Śrīdhara's commentary is not available is regarded as a pointer. It must be remembered, however, that these reflections, concerned as they are with the *vākyārtha*—and Mīmāṁsā is *par excellence* the *śāstra* that deals therewith—come by the way for the

28 e.g. *kār* 21 (अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम् अर्थव्यञ्जकतोच्यते । p. 49) which Māṇikyacandra would choose to amend as अथ व्यञ्जकतोच्यते (मा. सं. पृ: ३६); *kār*. 46 (एषां भेदा...p. 148) where पूर्ववत् is explained as ध्वनिप्रकारवत् ; *kār*. 142 एषां दोषा यथायोगं...Instances of padding are collected in H. R. Divekar's paper (J. R. A. S. 1927). They are by no means the monopoly of the author of the supplement, Aḷaka.

establishment of the *ālaṅkārikas'* cherished function *vyañjanā*—which is not accepted in the *mīmāṁsaka* circle or by the *naiyāyikas*. It is interesting to note, as Śrīdhara has done (*e.g.* p. 171), the fidelity of Mammaṭa to the views of grammarians, (which is elsewhere evident in his resorting to the function of *lakṣaṇā* in examples like *karmasu kuśalaḥ*) particularly[29] to those of the grammarian-philosopher Bhartṛhari, the author of the *Vākyapadīya*. Śrīdhara[30] in one particular instance, where he explains this *vivartavāda* in a different and easy-going later Vedantic pattern is misguided. This is a feature which Mammaṭa inherited from Abhinavagupta whom he follows closely even to the extent of adopting his very text, as we have noted in those places. Abhinava was sure that the views are those of the grammarians.

The opinionists amongst commentators on the *Kāv. pra*—and commentaries serve as apt specimens of intensive study followed in our land—have differed in their assesment of the net contribution of this work to the *śāstra*. While one section with Caṇḍīdāsa, the author of *Kāv. pr. dīp* taking the lead, has been obsessed with the author's inconsistency and his servile acceptance of oldish views borrowed from tradition (*prācīnamataniryantritatva*),[31] the other—this is the view of the majority of later commentators—have exalted him to the position of an embodiment of the Muse of Learning (*vāgdevatāvatāra*) and therefore beyond cavil. Caṇḍīdāsa's accusation brings in a point which has to a considerable extent been anticipated by the remark in the closing verse of the *vṛtti* (*vinirmitā*

29 The *Kāv. pr. viv.* (p. 170) rematks:—वाक्यार्थो हि पदपर्यायस्त्वखण्ड एवाभिधीयमानो दृश्यते । The *Vākyapadīya* remarks :—वर्णानाञ्च पदानाञ्च क्रममात्रनिवेशिनी । पदाख्या वाक्यसंज्ञा च (वा. प. २. ५२).

30 The *Kāv. pr. viv.*, in its alternative exposition of the *vivartavāda* view (p. 172) remarks :—एवञ्च सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्म तदतिरिक्तं सर्वं मिथ्या…अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव चक्षुरादिवत् ब्रह्मज्ञानजनकमिति य आहुः… Sarasvatītīrtha in his comment (fol. 52a) also notes:—अविद्यापदं व्यवहारमार्ग इति । ये इत्यौपनिषदा ब्रह्मविदः… ।

31 e.g. *Kāv. pr. dīp.* p. 23; सत्यमेवं किन्तु गड्डलिकाप्रवाहपतितानां जरतां गौरवबन्धनिर्यन्त्रितोऽयं ग्रन्थकृत्तु विध्यमुक्तवान्) ; p. 109—एतच्च प्राचीनप्रणयानुरोधिना ग्रन्थकृता कण्ठतो नोक्तं प्रमात्रेति वेद्यान्तरेति च वदता सूचितमेव ।

saṅghaṭanā) and cleverly hits at the side-by-side presentation of two divergent tendencies, one sponsored by the great Udbhaṭa and the other by the masters Ānandavardhana and Abhinavagupta. One notable commentator Śrīvatsalāñchana Bhaṭṭācārya follows Caṇḍīdāsa whose definition of *kāvya* he takes as the starting-point of his investigation in his manual *Kāvyaparīkṣā*, (which name he derives from Caṇḍīdāsa) now available in print. While in Mammaṭa's definition of *kāvya* and in his treatment of the *alaṅkāras* there is clearly traceable a bias towards the school of Udbhaṭa with whom *alaṅkāras* are the primary entities in a *kāvya*, it is none the less evident throughout the rest of the work that Mammaṭa is out and out a *dhvanivādin*. The inconsistency arises because of the so called 'definition' (*kār.* 4a) and the principle of division (*kār.* 4b) resorted to being incompatible in nature. Later writers like Viśvanātha who have attacked Mammaṭa's definition have fallen into a similar error. Śrīdhara justifies the position of Mammaṭa in an able exposition[32] which has the support of Caṇḍīdāsa, the greatest denouncer of our author. There are a few cases of palpable inconsistency e. g. in the *Kāv. pra.* reference to figures *rasavat* etc. as noted above and in his statements about *śānta rasa*. While in the latter case, we may trace the source of this inconsistency to Mammaṭa's following the *Dhv. āl.* and the *Nāṭyaśāstra* of Bharata, in the two statements for the former no reasonable explanation is forthcoming. It is just possible that Mammaṭa recognises *śānta rasa* both in the *śravya kāvya* and in the *nāṭya* like Bhaṭṭa Tauta and Abhinavagupta. (See *Nāṭyaśāstra* I. p. 302). He uses the *sūtra* of Bharata श्रृङ्गारहास्य... (*kār.* 29) but does not want to restrict *nirveda* (*kār.* 35) to *śravya kāvyas* merely. The silence in the *vṛtti* is significant.

It must be confessed, however, that modern scholars have taken too high a view about Mammaṭa's originality. He is original in the sense that every influential *nibhandhakāra* is original. Views and formula-

32 *Kāv. pr. viv.* (p. 13): —सिद्धे काव्यसामान्यलक्षणे विभागो विशेषलक्षणञ्च वक्तव्यमित्याह। तद्भेदानिति श्लिष्टं पदम्। भिद्यत इत्यवान्तरविशेषो भिद्यतेऽनेनेति भेदो व्यावर्तको धर्म इति च। विभागस्य विशेषलक्षणप्रयोजकधर्मनिर्देशरूपत्वाद्भिन्नं वाक्यं क्रियते। प्रतिलक्षणं वाक्यं तेनोपादीयत इति न कश्चिद्विशेषः। *Vide* our notes on Rucaka's *Saṅketa* (p. 3). for the implications of the pronouns तत् and इदम् appearing therein.

tions that were current had to be met and adjudged; but if it is a question of originality of matter, one has to be strictly on guard to call him original on such counts. A great and commendable part of the early commentators' job—and Rucaka, Śrīdhara, Someśvara and Bhaṭṭagopāla are prominent amongst them—is to show how the *Kāv. pr.* uses and builds on materials supplied by earlier masters, so much so, that it is no exaggeration to say that almost every line of the *Kāv. pr.* either in the *kārikā* or in the *vṛtti* is old matter. This, however, is no disqualification in a *nibandhakāra* who is *par excellence* a systematiser. As Hemacandra,[33] the next great *alaṅkāra*-writer who is often dubbed as a plagiarist for his indebtedness to earlier masters, puts it—"No author can give us anything that is absolutely new, for the world is the same all through, it is only the treatment that is new." There are, however, certain features, because of which, a freshness of approach and a candour in conviction, features that characterise a prominent *nibandha* work, which appears when the *śāstra* has arrived at its fulness and maturity, are conspicuous. One such is Mammaṭā's unqualified subscription to and vindication of the theory of *parivṛttisahatvāsahatva* or, as it is popularly labelled as the *anvayavyatireka* stand. While in a way this is traceable to a pre-Vāmana conception,[34] its use as a determinant in characterising *dhvani*, *doṣa*, *guṇa* and *alaṅkāra* is first emphasised by Mammaṭa. There is, however, a studied silence in the matter of stressing this feature in the case of the *guṇas* and *alaṅkāras* in the *Kāv. pr.* portion of Mammaṭa. (Alaka subscribes to it for the generality of *alaṅkāras*.) In the case of *alāṅkāras* e. g. the figures *punaruktavadābhāsa* and *vakrckti* which in earlier parlance were designated as otherwise, are classed as *ubhayālaṅkāra* and *śabdālaṅkāra* respectively; and the point is driven home by Mammaṭa in the case of the figure *śleṣa* in the ninth *ullāsa*. Mammaṭā's division of *upamā* into *śrautī* and *ārthī* (*kār.* 87), in which he

33 We read in his *Pramāṇamīmāṁsā* (p 1. Sindhi Jaina Granthamala edn. Ahmedabad, 1939): अनादय एवैता विद्याः संक्षेपविस्तरविवक्षया नवनवीभवन्ति तत्कर्तृकाश्चोच्यन्ते । किं नाश्रौषीः, न च कदाचिदनीदृशं जगत् ।

34 अत्र श्लोकौ—आधानोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः । पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥ यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् । तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥ (का.अ.सू.वृ.पृ.३२)

follows Udbhaṭa, however, contains a leaning towards the older *āśrayāśrayin* theory, which has been rejected outright in the above cases. For *guṇas* the position is a bit perplexing, for Mammaṭa does not concede the Vāmanite partition of *guṇas* into *śabdaguṇa* and *arthaguṇa*. He declares *tena nārthaguṇā vācyāh* (*kār.* 73). Another such is the principle of division of *kāvyas* according to the dictum प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति, which is systematically followed throughout; and in instances, where doubts may arise, his remarks are clear and convincing.[34] A quantitative difference in emphasis relating to the *rasadoṣa* known as प्रकृतीनां विपर्ययः may be noted as what distinguishes Mammaṭa's view from that of Ānandavardhana in the matter of a much-discussed topic relating to the *Kumārasambhava* of Kālidāsa, as as we have hinted in our paper *The Authorship of the Latter Half of the Kumārasambhava*[35] (*As. S. Letters* Vol. XX no. 1).

The *Kāv. pr.* is not a mere *alaṅkāra* work—it is a literature and a library by itself. The known commentaries which came to be written soon after its composition and are being undertaken even in present days as those by Maheśacandra Nyāyaratna of Calcutta, by Vāmanācārya Jhālkīkara of Poona and by Hariśaṅkara Śarman of Mithilā written in Kāśī, come up to about a hundred in number.[36]

35 e.g. in the case of verses कृतमनुमतं...(v. 39), क्वाकार्यं···(v. 53), तथाभूतां···(v.15), परिच्छेदातीतः···(v.108) and अयं स रसनोत्कर्षी···(v. 117) which are cited once under व्यञ्जना and then under अलङ्कार, and thus are types of गुणीभूतव्यङ्ग्य. The remarks of अ. र. आ. (पृ: २३) may be cited in connection with v. 53 :—यद्यपि भावगर्भमध्यपातितया भावध्वनावन्तर्भावस्तथाप्यौपम्यसामर्थ्यलभ्यत्वेनालङ्कारतयाऽभिधानमिति सर्वं स्वस्थम्; and this represents the view of Mammaṭa correctly.

36 The *Dhv. āl.* remarks : द्विविधो हि दोषः—कवेरव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च··· तस्मादुत्साहवद्रतावपि प्रकृत्यौचित्यमनुसर्तव्यम्···यत्त्वेवंविधे विषये महाकवीनामप्यसमीक्ष्यकारिता लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव। स तु शक्तितिरस्कृतत्वात्तेषां न लक्ष्यत इत्युक्तमेव। The *Kāv. pr.* puts it thus—किन्तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया। तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

37 Over and above the comm. of Vācaspati Miśra, Ratneśvara, Vidyāsāgara and Pradyotana Bhaṭṭācārya, mss. of which have not yet been found, there are mss. of such deposited in the *A.S.B*, *I.O.C*,

They cover all the tracts of this Indian sub-continent and are spread over almost even for more than seven centuries, indicating the universality of its appeal to all learners and scholars irrespective of their affiliation and local features. In the mediaeval period to be a teacher (*ādhyāpaka*) of the *Kāv. pr.* was a great claim for scholarship; and academic proficiency and erudition vied with each other in providing dissertations and glosses on it. The demand for such was never in the wane, as is proved by the history of the accidental find of the present commentary which passed through the hands of a scholar because of the high compliment paid to it by a practised and expert teacher whom we know more as a poet than as a scholar, the great Vidyāpati Ṭhakkura. More than one notable worker in the field of Sanskrit poetics who have distinguished themselves by writing independent treatises made a point to try their hand in commenting on it, some in their earlier years like Rucaka, some in their maturity like Caṇḍīdāsa, who had already written the *Dhvanisiddhāntasaṅgraha* now lost to us, Viśvanātha, the author of the *Sāhityadarpaṇa*, Narasiṁha Sūri *alias* Sarasvatītīrtha who wrote the *Rasanirūpaṇa* on the theory and ideology of *rasa*. The *Kāv. pr.* itself through its intensive study brought into relief different systems of investigations into the nature and division of *kāvyas* or a difference in emphasis on the categories—such as the ecclectic schools espoused by early commentators like Śrīdhara and Srīvidyācakravartin, the protagonists of *āsvāda*-view like Caṇḍidāsa, Viśvanatha and Srīvatsalāñchana, the expositors of *vṛttis* or sense functions such as Appaya Dīkṣita and Kamalākara Bhaṭṭa and particularly the *alaṅkāravādins* who sought to seek shelter under the old theory.

Broadly speaking there have been three types of commentators. The first of these have taken it as their business to explain the work, as it is, line by line, taking the text as *ipse dixit*, without implicating themselves in the movements and theories expressed or evaluating

I.O.K, Mith., and noted in Madras Cat., *Notices* (Mitra), *Notices* (H.P.S.), Cat. of Mss. in Pattan, Tanjore, in the Dacca University and in the *V.R.S.* collections which are not included in the above enumeration. These comprise four *Dīpikās*, three *Saṅketas*, two *Darpaṇas*, two *Prakāśas*, two *Ādarśas* and two *Kaumudīs*.

them properly. Sarasvatītīrtha among early commentators is the foremost of them. The second took it to be their mission to impress the invulnerability of the views expressed, often categorically and without sufficient vindication. This tendency of routine formality which is traceable in a little more than one hundred and fifty years after the composition of the work, is conspicuous in Śrīvidyācakravartin (c 1300 A.D.) and is at its outrageous height in Bhīmasena Dīkṣita (18th century). There is the other class—alas ! not much in favour of indigenous scholars—who have explained the work in its historic setting and are supremely conscious of the author's views as being the outcome of earlier investigations. Rucaka, Māṇikyacandra, Śrīdhara and Someśvara are representatives of this type. A fourth class may be noted who took it their business to explain the work from their view-points of creed and practice and not unoften were heedless of the outstanding issues. Quite a great many of the *naiyāyika* commentators belong to this category and some of them are so rigid as not to admit *vyañjanā*, the corner-stone of the *śāstra*. To the critical student and researcher of modern days works of the third type are of immense value, fcr while to many others the dicta व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः and व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा are practical maxims to be applied in every case, to such early commentators the text is like an organic growth and has to be maintained in its pristine sanctity, explained in the traditional background; and now and then its precepts are to be scrutinised even.

It is no verbiage to add that such works have fostered a genuine study of the *Kāv. pr.*, for it is a truism to maintain that the *Kāv. pr.* is the *alaṅkāra śāstra* to the latter-day students. Because of the lack of interest and of a spirit of diving deep into the fundamentals of the *śāstra* such works are fast disappearing. The study of the work during the later mediaeval days and even in the present days had degenerated to such an extent that the *śāstra* has lost its objective of association with literature and has come to be a dry presentation of *siddhāntas* set in tune with other *śāstras* as their leading strings. Such an approach is bound to defeat its purpose and has resulted in its being regarded as a closed matter-of-fact points and views. It is rather curious that not more than half a dozen commentaries including a late one which in name as well as in reality is *Sārasamuccaya* by

Rājānaka Ratnakaṇṭha come from Kāshmīr. A large number of commentaries, no less than twenty in each case, come from Mithilā and Bengal. The former will be characterised in another section. In Bengal the *Kāv. pr.* was widely known. Puṇḍarīkākṣa Vidyāsāgara in the early decades of the fifteenth century, better known simply as Vidyāsāgara well-versed in *alaṅkāra śāstra*—and he wrote commentaries on the *Kāvyādarśa* of Daṇḍin and the *Kāvyālnnkārasūtravṛtti* of Vāmana as well—wrote a commentary on the *Kāvyaprakāśa* which is referred to by later writers like Śrīvatsalāñchana and Kamalākara Bhaṭṭa. Another commentary is the *Kāv pr. vistārikā* by Paramānanda Cakravartin, very likely the *guru* of Sanātana Gosvāmin, which would date him in the early half of the fifteenth century. It is in many respects the best of the commentaries by Bengali scholars with pronounced *naiyāyika* inclinations. During the next two centuries quite a good number of Bengal commentators tried their hands on the work, the foremost of whom have been Śrīvatsalāñchana Bhaṭṭācārya, who has already been mentioned, Subuddhi Miśra, Pradyotana Bhaṭṭācārya, Jagadīśa Pañcānana (different from the reputed *naiyāyika* Jagadīśa Tarkālaṅkāra), Gadādhara Cakravartin Bhaṭṭācārya, Raghudeva Nyāyālaṅkāra, Jayarāma Nyāyapañcānana, Maheśvara Nyāyālaṅkāra, and Rāmanātha Vidyāvācaspati. The *naiyāyika* bias in many of them (Paramānanda and Gadādhara are to a great extent exceptions) and the inadequate equipment in the *alaṅkāraśāstra* have taken away much from the value of their works, though the method of exposition and the rational approach are quite noteworthy. Rāhula Sankṛtyāyana in his introduction to the *Pramāṇivārttika* (p.2, Patna edition, 1938) notices the find of a mss. of the *Kāv.pr.* in Tibet which was perhaps intended to be translated into Tibetan but was never so done. This incidentally shows how the *Kāv. pr.* travelled into other countries and in other envoirnment of studies.

Other prominent works like the *Kāvyānuśāsana* of Hemacandra, the *Ekāvalī* of Vidyādhara, the highly popular *Sāhityadarpaṇa* of Viśvanātha, and the *Alaṅkārakaustubha* of Kavikarṇapūra which has been the standard *alaṅkāra* text amongst Bengal Vaiṣṇavas, have been inspired by the *Kāv. pr.* and are indebted to it for matter, plan, and mode of treatment as well. The *Sāhitya-kaumudī* by Baladeva Vidyābhūṣaṇa

which is recognised as a commentary on the *Kāv. pr.* follows the *Alaṅkārakaustubha* in its manner of illustrations. The *Kāvyadarpaṇa* (different from a commentary on the *Kāv. pr.* by Ratnapāṇi of Mithilā) of Rājacūdāmaṇi Dīkṣita which makes changes in the *kārikā* text, elaborates the *vṛtti* and incorporates all the illustrations of the *Kāv. pr.* might well be counted as a commentary thereon. The famous *Kāvyapradīpa* of Govinda Ṭhakkura, it may be pertinent to add, does not give the *vṛtti* as we have it in the *Kāv. pr.* but now and then modifies and clarifies it. So far as the *kārikā* and the illustrations are concerned, it has kept them intact but has tried to pose as an independent text (*Śrī-Govindo............kāvyatattvaṃ vyanakti*). In its prose introductory, however, it refers to the *granthakṛt* (Mammaṭa) and one of its concluding verses (......*prakāśamapi yaḥ prakāśayati*) leaves no doubt about the nature of the work. Works like the *Candrāloka of* Jayadeva (in its latter half) and the *Rasagangādhara* have closely followed the *Kāv. pr.*, though they have to differ from it here and there. The *Ekaṣaṣṭyalaṅkāraprakāśa* which is like a thesis on the tenth *ullāsa*, the *Kāvyaprakāśakhaṇḍana* already noted (Mitra, *Notices* 2674) and the so called *Laghukāvyaprakāśa* (*Cat. Cat.* II p. 20 and *B. O. R. I. Des. cat.*) have sought in their own way to popularise the study of the work.

In the course of our observations elsewhere we appended a note of caution which is necessary as to the manner of study of the work and of its commentaries specially for the present-day students of the *śāstra*:—"One should pause to consider what the study of *alaṅkāraśāstra* at least in the near past has been and how far it has helped to develop the faculty of proper appraisement.........To the student of mediaeval thought the *Kāv. pr.*, a compact and well-planned *nibandha*, drawing largely from the *Kāvyakautuka* of Bhaṭṭa Tauta, as has been noted in our *Three Lost Masterpieces in the Alaṅkāraśāstra* and thus fundamentally different from the discursive works of Bhoja, has been, as the first-known *nibandha*, the invaluable manual.........While the keeping aloof from discussion on the fundamentals and their accessories and the taking to easy paths broached in works of the *śikṣā* type, that may suit the general reader only, can never be recommended for real learners and

experts, the other extreme of taking the *śāstra* as the handmaid of *nyāya* and *mīmāṃsā* and of carrying the trail of rationalism too far so as to subscribe to the burying of all interest in poetry and poetic comprehension is no less to be condemned. The latter is but a baneful and serious consequence of an ultra-logical approach, which hopelessly misrepresents tradition, keeping it as cribbed and closely confined, not as an elastic model, and knows not its own mind, because of its perverse shift of emphasis from artistic taste to humdrum twist in expression and impression, and fails miserably in its objective.'' (in pp. 65-66 *J. A. S. Letters* vol. xxii. No. I)

The Kāvyaprakāśaviveka.

Śrīdhara in the *Kāv. pr. vi.*, as is the characteristic of the best early commentators, is supremely conscious of the fundamentals of the work he comments on in its general affiliation and the incidental variations therefrom. Though he nowhere makes a special mention of this spirit of investigation for reaching at the fountain-source of views whereever possible, as others do,[1] almost every page of his work is replete with reference to source-books. His modesty in not pressing forward his claim to recognition, unlike what has been done in a spirit of effrontery[2] by others, is almost on a *par* with that of Rucaka and Māṇikyacandra.[3] His restraint in attacking other predecessors' views, the stock-in-trade of such writers, is a welcome feature. When he finds anything inapt or objectionable in the matter or in the wording of the

1 e. g. माणिक्यचन्द्र does this: —नानाग्रन्थचतुष्पथेषु निभृतीभूयोच्चयं कुर्वता। प्राप्तैरर्थकणैः कियद्भिरभितः······मया···विधीयते···सङ्केतकृत् साहसम्॥ (मा: सं १पृ:)

2 We have a verse at the close of the *Kāv. pr. dīpikā* of Caṇḍīdāsa (we are not sure whether it was penned by Caṇḍidāsa himself, though that attitude is manifest throughout in his comm.) काव्यप्रकाशतरुरेष कुसम्प्रदायव्याख्याविलोलमरुदाकुलितप्रतानः। सिक्तः पुनश्च प्रतिपल्लवतामुपैतु श्रीचण्डिदासकविवागमृतप्रवाहैः॥ Sarasvatītīrtha states (fol. 128b) साहित्यकुमुदकाननिद्राविद्राणयामिनीनाथाः। काव्यप्रकाशटीकां व्यरीरचन्त सरस्वतीतीर्थाः॥ Māṇikyacandra has लोकोत्तरोऽयं सङ्केतः (p. 199).

3 न प्राग्ग्रन्थकृतां यशोऽधिगतये···। प्रक्रान्तोऽयमुपक्रमः खलु मया किं तर्ह्यगर्ध्यक्रमं स्वस्यानुस्मृतये जडोपकृतये चेतोविनोदाय च॥

text,[4] he points it out without making a fuss but never in a spirit of compromise.[5] It is, as we have noted before, only in his defence of the compactness and the comprehensiveness (*vyāpakatva*) as well of the *Kāv. pr.* that he proposes alternative explanations (e. g. in p. 57) to meet what his predecessors think about the inadequacy of the work. He does not generally overburden his comm. with remarks on views and topics that are foreign to the line of thought represented by the *Kāv. pr.* unless they are called for and are meant to broadbase the readers' information and to make him follow the text with intelligent interest and discrimination. The only exceptions to this salutary principle we find in his introduction and elaboration of the Buddhistic technique of *citta* and *caitta* (*Kāv. pr. vi.* pp. 73-74) and in his vehemence in the outright rejection of the other types of the *pramāṇas* of Jaimini accepted as figures in the school of Bhoja, both of which aberrations are valuable to us in determining his inclinations, the period he represents, as also the country to which he belonged, a topic which we take up in a subsequent section.

In the context of the controversy of the *kārikā* vs *vṛtti*, so much indulged in by present-day scholars, for which a handle was given by some late unwary commentators, Śrīdhara's position is very clear and

4 e. g. *Kāv. pr.vi.*on *kār.* 112…बलादेकं द्विवाचकम् । The *vṛtti* text has एकार्थाभिधायकमपि । The *Kāv. pr. vi.* (fol. 198a). एकार्थाभिधायकमपीति कर्त्राद्येककारकगतैकरूपेण क्रियाऽभिधायकमपीत्यर्थः उभयस्यावगमकं न तु वाचकमित्यर्थः ; on verse (एतन्मन्दविपक्व… fol. 112b) पदार्थान्तरापेक्षत्वाद्वाक्यमत्र दुष्टमतः कथं पददोषोऽयमिति चेत्… । अत उदाहरणान्तरमत्र बोध्यं यथा महाराजन् श्रृणुष्वेदं… ।

5 In connecion with v. 54, (उल्लास्य कालकरवाल…) which is culled as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि, the *Kāv. pr. vi.* (pp. 100-101) comments :—एवं शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेण…उभयशक्तिमूलत्वमेवात्र पर्यवस्यति न केवलं शब्दशक्तिमूलत्वम् ।…प्रकृते मुख्यमेव शब्दशक्तिमूलत्वं युक्तमिति । It would be pertinent to add that even in Mammaṭa's characterisation of उभयशक्तिमूल based on the principle of परिवृत्तिसहत्वासहत्व, it is a case of उभयशक्तिमूलध्वनि । Was Mammaṭa following Abhinavagupta who would treat such cases as instances of वाक्ये शब्दशक्त्युत्थ (लोचन १०५ पृः) in a way that Hemacandra did, and would not accept उभयशक्तिमूलध्वनि in any case ? *vide Kāvyānuśāsana* (p. 38).

sound. In the case of *kār.* 13[c] and 13[d] there are clear indications of the *kārikā* being incomplete and unmeaning without the *vṛitti*, according to Srīdhara's exposition.[6] So also in the case of the connection between *kār.* 19, and 20. Śrīdhara explains how the *vṛtti.* in the latter is meant to supply the deficiency in the *kār.*[7] This cannot be the case unless the *kār.* and the *vṛtti* come from the same author. In the case of *kār.*21[b]. where there is a palpable repetition of a word, to which commentators like Māṅikyacandra have conscientious objections, Śrīdhara hits at a clever way of justifying the *kār.* text.[8] It is not the business of the *vṛtti*-author to support the *kārikākāra* even when there is a faulty wording or when some important point is missed in one connection and thereafter seized. The tradition in other *śāstras*, notably in *vyākaraṇa*, which has set the standard for the *alaṅkāra śāstra*, is just the other way. This method of approach proves conclusively why some earlier commentators have not bothered to comment on the implications of the *vṛtti* मालोपमायामिवैकस्मिन्......on the *kār.* text—माला तु पूर्ववत्. Later commentators like Paramānanda Cakravartin and Govinda Ṭhakkura have found themselves in a confusing mess in their reconciling the *vṛtti* with the illustration admitted.[9] Śrīdhara's resourcefulness has thus often come to his rescue.

A commentary, to be worth the name, must be a mine of information, properly arranged and documented. Over and above con-

6 *Kāv. pr. vi.* (p. 38): शब्द इति प्रक्रान्तविशेष्यपदमिहापि सम्बन्धनीयमित्याह···शब्द इति। ततो भवतीत्यसङ्गतार्थभ्रमं निवारयति···। व्यङ्ग्येन सहितेत्युक्तं तत् साधयितुमभ्युपगमवाक्यं सूत्रप्रतीकं तत्रेति।

7 *kār.* 19···धीकृद्ध्याप्रतिरञ्जनम्। *kār.* 20 तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः; the *vṛtti* on which latter reads तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः। The *Kāv. pr. vi.* (p. 48) comments—तच्छब्देनाञ्जनपरामर्शेऽञ्जक इत्युपसंहारो युक्तो न तु व्यञ्जक इत्यत आह—तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्त इति।

8 *kār.* 21ab: अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्···अर्थव्यञ्जकतोच्यते। *Kāv. pr. vi.* (p. 49):—ननु सर्वेषां प्रायश (८ काः) इत्यादिनाऽर्थस्य व्यञ्जकता प्रकाशितैवेति पृच्छति कीदृशीति।

9 *Kāv. pr. vist.* (fol 112a): अत्रैकस्यां प्रियायामारोपविषये तरङ्गिणीत्वादयो बहव आरोप्या इति माला। सा च निरङ्गरूपा, रूप्यमाणानामङ्गाङ्गिभावविरहात्। The *Kāv. pradīpa* (p. 329) has:—अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला तु पूर्ववत्।

firmatory citations from the texts named and explained in full, as is the custom with the indigenous writers, in the *Kāv. pr.* there is apposite and judicious use of *nyāyas* or maxims of interpretation, which are occasionally reproduced in full, but hinted at to drive home the point at issue. To establish what is asserted in the *Kāv. pr.* Śrīdhara very often cites opinions from his predecessors' works under the caption 'यथोक्तम्', 'अत्र च', 'तथा चोक्तम्', the majority of which are derived from *alaṅkāra* texts, some of which are no longer in vogue and some even unavailable in mss. As these are rather anonymous, it has been difficult to trace them. For the elucidation of the text, generally the *vṛtti* portion thereof, as well as for replenishing the *alaṅkāraśāstra* equipment of the readers so as to make it up-to-date and comprehensive Śrīdhara resorts to the practice of long explanatory statements, with suitable illustrations drawn from the very works utilised and sometimes from *kāvya* literature, under the caption अयमाशयः or अयमभिसन्धिः, in the manner of Abhinavagupta. On the question whether stock examples of *lakṣaṇā* with the requisite provisos fulfilled can be styled *kāvya*, he holds to the traditional view and following the lead of Abhinavagupta in the *Locana* supports his position by an apt analogy.[12] At the same time he insists on the *kāvya* form of presentation as conducing to pleasure through its word-content.[13] While

10 *Kāv. pr. vi.* (p. 50): शब्दस्य बोद्धव्यो वाच्य एव, स चानन्तरमुपात्त इति पुनरुक्तिं मन्यमान आह बोद्धव्यः प्रतिपाद्य इति। णिजर्थे धातुरिह वर्तते यथा 'नागरिकवृत्तं वर्तेत' (का. अ. सू. वृ. १।४।१) इति।

11 *Kāv. pr. vi.* (p. 166): विषयभेदेन हेयोपादेयत्वात् in the manner of the *Locana* reference corresponding with the dictum of the *Vākyapadīya* II. 37. उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते। We have appended a list of the prominent *nyāyas* resorted to by Srīdhara in Appendix E at the end of vol. II.

12 *Kāv. pr. vi.* (p. 37): व्यङ्ग्यमिति—आत्मनो विभुत्वेऽपि यथा विशिष्टाधिष्ठानयुक्तशरीर एव जीवव्यवहारो न तु घटादौ, तथा ललितोचितसन्निवेशचारुणि शब्दार्थशरीर एव ध्वनिव्यवहारो न पुनः 'सिंहो बटु'रित्यादौ, शौर्यातिशयव्यङ्ग्यसम्भवेऽपि श्रुतार्थापत्ताविवार्थान्तरस्याभिधेयार्थोपपादन एव पर्यवसानादिति भावः।

13 *Kāv. pr. vi.* (p. 39): अयमभिसन्धिः—अस्ति तावत् 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीना'-(अभि. श. १।१३) मित्यत्र 'मधुर'शब्दश्रवणान्तर...सहृदयावर्जक-

sticking to the theory of *rasa*-content as the *sina qua non* of *kāvya* he explains incidentally the relation of the plot[14] (*vastu*) in the manner of specific *rasa*-writers. These supplementary or amplificatory observations, which have for their aim the engendering of real aesthetic taste in the reader are never interpolatory but are brought in the exposition of statements in the *Kāv. pr.* text like एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् or एवमन्यद-प्युदाहार्यम् ।[15]

The extra illustrations, adduced by the commentator, which are about 180 in number (the total no. of illustrations in the *Kāv. pr.* text is 593), serve to clarify the points introduced by way of exposition. Rucaka in his *Saṅketa* has only 8 extra illustrations, Māṇikyacandra 54, Caṇḍīdāsa 126, Govinda Ṭhakkura only 24, and Śrīvatsalāñchana in his apparently independent manual *Kāvyaparikṣā*, which follows closely the *Kāv. pr.* has 78 (out of a total of 341 illustrations adduced). In the *Kāv. pr. vi.* the extra illustrations are culled either from *alaṅkāra* texts or directly from *kāvyas*, with the definite objective of driving home the points at issue in his expostion, as in the case of the original text, where, in the opinion of our commentator no

विशेषप्रतिपत्तिः । सा च न स्मृतिरननुभूतविषयत्वात् ।···लिङ्गं वा शब्दो वेति द्वयमवतिष्ठते । तयोराद्यस्तावन्न सम्भवति, मधुरपदप्रयोगस्य व्यभिचारित्वात्तद्व्याप्यत्वासिद्धेः । ···तत्र तत्रानुमेति चेत्, न, व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकस्य प्रमाणस्याभावात् । स्यादेतत्, गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनं सैव लिङ्गं भविष्यतीति, नैतत्, मुख्यार्थानुपपत्त्यादेरेव सामग्रीत्वात्, तस्याश्च प्रयोजनप्रतीतिप्रतिबन्धे मानाभावात् । अतः शब्द एव करणम् ।

14 *Kāv. pr. vi.* (p. 120): अन्ये त्वेकादश भेदाः···स्वयं तु लक्ष्यतोऽनुसर्तव्याः । *Kāv. pr. vi.* (p. 121): अन्ये त्विति—तद्यथा मालतीमाधवे···यथा च मधुमथनविजयाख्यायां खण्डकथायां सन्दानितकविशेषकादिषु···एवञ्च नाटकादिषु विष्कम्भकप्रस्तावनाऽऽदिषूक्तिप्रत्युक्तिप्रबन्धेषून्नेयमिति । तदित्थमर्थशक्तिमूलध्वनेरितरप्रकारोदाहरणानि शिक्षितलक्षणानां लक्ष्योदीक्षणे नानाप्रबन्धे स्वयमेवाविर्भविष्यन्तीत्यतो ग्रन्थकृता न प्रपञ्चितानि ।

15 *Kāv. pr. vṛtti.* (p. 134): एवमन्यदप्युदाहार्यम् । *Kāv. pr. vi.* (pp. 134-36): एवमन्यदिति यथा न्यक्कारो ह्ययमेव...तदित्थमेभिः शब्दैरेव गुणाभूतव्यङ्ग्यविशिष्टैः पदार्थैर्विभावादिरूपतयाऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रौद्ररस एवानुगृह्यत इत्यनुग्राह्यानुग्राहकभावेन गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णोऽत्र ध्वनिः ।...यथा वा—कर्ता द्यूतच्छलानां... एवञ्च कर्तेत्यादिभिर्व्यङ्ग्यविशिष्टैः पदार्थैर्विभावादिरूपस्तथा वाक्यार्थीभूतो रसोऽनुगृह्यत इत्युनुग्राह्यानुग्राहकत्वभावेन सङ्कीर्णत्वम् ।···ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टिर्यथा—तेषां गोपवधू··· पल्लवाः (ध्व. आ. वृ. २।६)···तदनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टत्वम् ।

alternative illustrations are cited unless called for (*vide* fol. 114a in connection with v. 157, fol. 115b; v. 164); and are, whenever necessary, clearly explained. In other commentaries, (barring Rucaka's *Saṅketa*), they are meant as alternative examples, introduced by the caption *yadvā* and contain a few, which are either their own compositions or those of their relations. None of these citations in Śrīdhara's commentary is his own composition, while his nearest rival Caṇḍidāsa, who has been described as a *Kavipaṇḍitamukhya* by this kinsman Viśvanātha in the *Sāhityadarpaṇa* (pp. 226, 454, Lahore ed. 1938) has sevaral, (including Prakrit verses), some of which are fine exhibitions of his poetic talent. The two benedictory verses[16] at the beginning of the commentary are also so designed as to form an integral part of the comm., just like the first of the two benedictory verses in the *Locana*, in as much as they reflect the commentator's views relating to *rasa*, *dhvani* and to the *role* of *guṇas* and *alaṅkāras* (*bhūṣaṇa* in the verse concerned) in the characterisation of the *kāvya* consistently with the position of the work commented on. The business-like approach, as is evinced by its method—and this is true of the generality of commentaries in the *alaṅkāraśāstra* and other *śāstras* as well—is responsible to a certain extent for its having been confined to a narrow circle of *kāvya* scholars, because of lack of literary flavour and brilliance in style not unmixed with sharpness of retort and causticness in comment, features which ensured for Caṇḍidsa, more fervent approval and greater longevity. Thus, because of

16 *Kāv. pr. vi.* (p. 1): गजाननमदास्वादमाद्यन्मधुकरध्वनिः । मुदेऽस्तु द्योतयन्नन्तरनन्तरससम्पदम् ।। रसनासु सतां नित्यं नृत्यन्ती भाति भारती । या वशीकुरुते विश्वमसीमगुणभूषणैः ॥ The *Locana* begins similarly अपूर्वं यद्वस्तु··· सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते ॥ (p. 1) consistently with the avowed object of the author as he notes in the end सत्काव्यतत्त्वविषयं··· व्याकरोत् सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥ The *Kaumudī* (Madras, 1944), which enjoys the unique distinction of being a sub-commentary on an *alaṅkāra* work and is saturated with literary flavour, comments (p. 8):—सरस्वत्याः काव्यमीमांसाऽऽत्मिकाया वाच्यातिरिक्तः काव्यशरीरविशेषहेतुरात्मस्थानीयोऽर्थः···ध्वन्यात्मा ।...आद्येन तावत् काव्यात्मशरीरोज्जीवकत्वतः । विशेषहेतोरात्मत्वं ध्वन्यर्थस्योपदर्शितम् ।

his method and complacence, he was not fortunate enough to share the unique good fortune of popular recognition which fell to the lot of the select few of *alaṅkāra* writers like Abhinavagupta, Caṇḍidāsa, and Paṇḍitarāja Jagannātha.

There are certain features of the *Kāv. pr. vi.* which stand out prominently as noted below: —

(I) It has made a very liberal use of the *Kāv.pr. saṅketa* of Rucaka (which we have noted in the present edition) and of the *Dhv. āl.* and the *Locana* thereon by citing long extracts from them.

(II) It bears signs of erudition almost in every page and bristles with citations from authorities on diverse subjects that are within the purview of the topic नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते is the author's motto.

(III) In its exposition of the principles and maxims of the work it betrays a bias for *nyāya* studies and abounds in citations from Buddhistic logical texts.

(IV) Its comments on the illustrations of the text go no farther than the bare adaptation of the principle to the case in hand (लक्ष्य-लक्षणसङ्गति) and furnishing stray notes on unfamiliar words and expressions.

(V) Like Hemacandra, who in his *Kāv. anu.* notably in his commentary (*viveka*) thereon, gave vent to his views, Śrīdhara did not fail to register, whereever necessary, the views of the other school represented by the earlier author Bhoja and made a profuse use of not only the *Sar kaṇ. ābh.* but also occasionally of the *Śṛṅgāraprakāśa.* Like Hemacandra again, he took particular authors as specific authorities in the different chapters and in an unequivocal manner indicated how the *Kāv. pr.* text is formed out of the nucleus of earlier thought.

To take these points, one by one. The *Kāv. pra. vi.* is an enlarged and ammended version of the *Saṅketa* of Rucaka. It was designed as a practical help-book for students who wanted fuller comprehension than what is available in that work. In *ullāsas* seven and ten, the *Saṅketa* has been supplemented by the findings and formulations of the *Vyaktiviveka* and the *Alaṅkārasarvasva* itself a later work. In *ullāsa* eight Vāmana has been largely drawn upon and in *ullāsa* nine examples have been culled from and the subject treated mainly on the

lines of Daṇḍin and Rudraṭa. The *Locana* has been borrowed from in the exposition of the *rasaniṣpatti* section to a smaller extent than what is expected in explaining the illustrations common to the *Dhv. āl.* and the *Kāv. pra.*—it has been the main source-book. As Śrīdhara rightly judged, the *Locana* is the ideal commentary on an *alaṅkāra* work. In this way the terseness in manner and rigidity in presentation of the original have been aptly compensated for. This is particularly noticeable in *ullāsas* four and five. It would, however, be wrong to suggest that Śrīdhara slavishly copies his models. Thus, for example, while Rucaka in the *Saṅketa* does not explain the connection of the last *kār.* of *ullāsa* two with what is treated in the next *ullāsas* Śrīdhara—and Caṇḍīdāsa here has followed him—explains it fully (p. 48.) in a manner lending support to the *parivṛttisahatvāsahatva* view of Mammaṭa though not formally. Not only does he extend the application of the meaning of *vyabhicāribhāva maraṇa*...as suggested by the *Dhv. āl.* (p. 165), but he has added (p. 89) the example of the *Kādambarīpariṇaya* not noted by Abhinavagupta. He does not agree with Rucaka's interpretation *re*: division of *lakṣaṇās* (p. 36) and objects to his conception of *ubhayaśaktimūla dhvani* (p. 36) which, the latter thinks, stands on the view-points of Ānandavardhana's *Dhv. āl.* (p. 180). He sides with the *Kāv. pra.* in its protest, just in the manner of a literary critic, against Ānandavardhana's suggestion in relation to the solution of the particular topic of the clash between *śṛṅgāra* and *śānta* (fol. 143b), examines Ānanda's view point acquiesced in by Abhinavagupta and points out the unsoundeness of the view proposed.

As the topics dealt with in the *Kāv. pra.* have direct concern with the teachings of earlier masters, the observations of Bhāmaha, Daṇḍin, Vāmana, Ānandavardhana, Rudraṭa, Rudrabhaṭṭa, and sometimes Bhaṭṭanāyaka, Bhaṭṭata Tauta and Mahimabhaṭṭa have to be and are utilised by Śrīdhara either for discussion or by way of confirmatory evidence. The views of the sage Bharata are noted every now and then. One reference—the treatment in *extenso* of the eighteen types of *narman* (fol. 125b) brought in the treatment of *vrīdā* connection with the enumeration—is however not traceable in our available *Nat. śāstra* text and appears to be from an enlarged version thereof.

It is actually found in the *Daś. rūp.* He lays under contribution Hemacandra (pp. 46, 51, 52) and the author of the *Rasārṇavālaṅkāra*.[17] There are two notable citations by Śrīdhara from the Bhaṭṭa Tauta's *Kāvyakautuka*[18], one of which is first known from him, showing that the work had not become rare or obsolete in his time and had been prized by him as an important contribution to *alaṅkāra* literature. In the case of Udbhaṭa his citations include those from his more important but now no longer available work, the *Bhāmahavivaraṇa*, not all of which are second-hand quotations. For the matter of topics dealing with rules and technicalities of grammar he cites very often the *sūtras* of Pāṇini and the view of his expositors amongst whom we find Maitreya-Rakṣita, the author of the *Tantrapradīpa* and Puruṣottamadeva, the author of the *Bhāṣāvṛtti* and the *Jñāpakasamuccaya*.[19] He is throughly at home with the *Kātantra* and the *Cāndra* systems and refers to them now and then (e. g. pp. 16, fol. 172b). As to philosophy of grammar which has been the fundamental and basic source of the theory of *vyañjanā*, his indebtedness to the master Bhartṛhari is incalculable (e. g. folio 25, 31, 42, 160). He is ever careful to note the view of the *mīmāṁsakas* (*vākyavid*) if and when they are different from those of the grammarians (*padavid*) and assesses the relative contribution of the two in the framing of theories in *alaṅkāraśāstra*. In one case,[20] however, he seems to have been misled by a portion

17 *Kāv. pr. vi.* (pp. 8,55) and *tippaṇi* (p. 8) and our paper on the *Rasārṇavālaṅkāra* (*J. O. I.*, Baroda vol. viii. no 4).

18 *Kāv. pra. vi.* (p. 9): विषयाभावतो नात्र···मुनेः ॥ and the verse (fol. 148b) शौर्योदार्यादिवत् पुंसां नहि हाराङ्गदादयः । अन्तरङ्गतरीभावं गन्तुं जातुचिदीशते ॥ तथा—समवेता गुणाश्चित्ते शरीरे लक्षणानि च । इच्छाऽऽयत्ताः पृथक् सिद्धेरलङ्काराः शरीरगाः ॥ तेऽलङ्काराश्च शब्दार्थमयाङ्गैकक्रतश्रियः । गुणैर्जिता रसोज्जीविकाव्यस्योत्कर्षशंसिभिः ॥ इति ।

19 *vide Kāv. pra. vi.* (fol 112b): अतएव 'नाथसे किमु पतिं न भूभृतः' इत्यादि सिध्यतीति क्रीडादिसूत्रे **मैत्रेयः** । **ज्ञापकसमुच्चये** च **पुरुषोत्तमदेवेना**प्येतल्लिखितम् ।

20 *Kāv. pra. viv.* p. 170) on the *vṛtti* अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो···येऽप्याहुः तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैव । The following remark in the *Kaumudī* (p. 125) on the *Locana* passage which is reproduced almost *verbatim in* the *vṛtti of the Kāv. pra.* is worth noting—इत्थं प्राभाकराणां

of the text in the *Locana* and is wrong in his reference, as we have noted in our *ṭippaṇī* (p. 190). Mammaṭa, following Abhinavagupta closely, refers to the views of the philosopher-grammarians alongside the view of the two important schools of *mīmāṁsā* and shows how the *siddhānta* in the *alaṅkāraśāstra* is different which Śrīdhara elsewhere has noted at great length. Among his authorities, (*pramāpaka*) in other fields, the *sūtras* of Patañjali, Gautama and Kaṇāda, the *Sāṅkhyakārikā* of Īśvarakṛṣṇa, the *bhāṣyas* of Śabara, Vātsyāyana, and Vyāsa and the *Tattvavaiśāradī* of Vācaspati Miśra are drawn upon when necessary. In the field of polity Kauṭilya's work *Arthaśāstra* and the *Kāmandakīya Nītisāra*[21] are used, as is Vātsyāyaṇa's *Kāmasūtra* in matters relating to erotics (fol. 125a, 128b) in which Śrīdhara evinces acquaintance with the view of the *Kuṭṭanīmata* as well. In Tantra the references are rather scarce and there is not much of scope for them. In a long disquisition on the *nāḍīcakra* as appearing in the verse *ṣaḍadhika*...(v. 303 in fol. 135a-135b) Śrīdhara appropriates Rucaka's notes which possibly contain citations from Kashmir Śaiva Tantras. In the matter of references to *vācikābhinaya* which Śrīdhara brings in (p. 46), he utilises the *Nāṭyaśāstra* of Bharata in a section which seems to have been a fashionable study at that time in his part of the country. In Jyotiṣa[22], in which his well-known rival Caṇḍīdāsa testifies to his effi-

प्रत्यवस्थानं प्रत्याख्याय संप्रति वैयाकरणानां वचनविजृम्भितं वैयात्यमात्रमिति वक्तुमाह—येऽपीति ।···इत्थमुपक्षिप्तस्य स्वसिद्धान्तस्य भाट्टप्राभाकरवैयाकरणव्यवस्थापितसिद्धान्तविरोधपरिहारप्रकारमुपपादितमुपसंहरति ।

21 *Kāv. pra. vi.* (p. 4) on the *vṛtti* राजादिगत...—व्यवहारपदं विवृणोति राजादीति । आदिपदात् कोषजनपददुर्गादीन्यष्टादश तीर्थानि । *Vide Kāv. pra. vi.* (fol. 128b and 209a) on the verse राज्ये सारं वसुधा where it comments:—राज्य इत्यादि सप्ताङ्गेऽपि राज्ये 'राष्ट्रात् सर्वं प्रवर्तत' इत्युक्तत्वात् । The fragments of Kauṭilya *Arthaśāstra* brought from Tibet by R. Sāṅkṛtyāyana go to show that near about the time of Śrīdhara this subject was carefully and assiduously studied in N. E. India, specially Mithilā and Nepal. Moreover we have to note that Śrīdhara was a *sāndhivigrahika*.

22 *Vide Kāv. pr. vi.* (pp. 130-131) on the *Kāv. pra.*, *kār.* 43d, 44 भेदास्तदेकपञ्चाशत्···शरेषुयुगखेन्दवः—इत्येवञ्च...इति चिन्त्यमेतत...१३२६ इत्याचार्य-

ciency, the broad features of computation by arithmetical progression are familiar things to him. He corrects the mode of subdivision of *lakṣaṇā* in *ullāsa* two in the spirit of a calculator who knows his business well. In these cases his reference-books (they are different from Bhāskarācārya's works) are no longer available. Among minor subjects Śrīdhara's acquaintances in culinary art[23] and music, of which latter we shall speak in a subsequent section, are noteworthy,

It has been a fashion with earlier commentators of the *Kāv. pr.*, who are posterior to Śrīdhara, to describe him as a *mīmāṁsaka*. Śrīdhara in the colophon to his work, however, describes himself as a *tarkācārya*. Both these abstruse subjects *nyāya* and *mīmāṁsā* were his favourite studies, as was the case in the 12th—15th century specially with those scholars who wanted to have a sound philosophical grounding in North-East India. It is no exaggeration to say that in both his attainments were of a high order. Amongst his *mīmāṁsā* citations, from the works of Śabara, Kumārila Bhaṭṭa and Prabhākara (and his school specially) in his commentary on *ullāsa* two are certain extracts which are not to be found in the now-available *pūrvamīmāṁsā* texts. He is quite at home in *nyāya* philosophy where his creed seems to be nearer to Udayana whom he occasionally cites (fol. 106[b], 173[a], 206[a]). To be nearer the truth, we would say that the *nyāya* methodology and technique, evident in his arguments and his acceptance of the the *pramāṇas* of *nyāya*, mark him out as a *naiyāyika* well-versed in *śabda* and *anumāna* aspects as then in vogue. His occasional references to the views of the Prabhākara school of philosophers who were highly in favour in north-east India specially in Rāḍha in Bengal, as is evident from the *Prabodhacandrodaya* (II.2-3) and from a pointed statement in the *Kāv. pra. dīpikā* of Caṇḍīdāsa, who commented on the *Prabodhacandrodaya* as well, prove that

श्रीधरदर्शनेन सङ्कलितम् । So also *Kāv. pra. vi.* (p. 36) on *Kāv. pra.*, *kār.* 12d, षड्विधेति—उपाधिसङ्कलनमिदम्···तदयं परमार्थः—लक्षणाद्वयी···तत्रापि सादृश्यसम्बन्धान्तराभ्यां षोडशेति । Caṇḍīdasa and Viśvanātha follow Śrīdhara in this mode of calculation and enumeration.

23 *Kāv. pr. vi.* p. 183. यथा पाकानभिज्ञसूदविरचिते मांसपाकविशेषे । ···असमञ्जसदधिगुडमरिचसंयोगनिमित्तशिखरिणीरसास्वादवत् । Kṣemendra (औ. वि. च. १८का and वृत्ति) also utilises a similar analogy in a general way.

there was already in evidence an attempt at a commingling of old *mīmāṁsā* and *nyāya* thought in logical speculation there. A rather lengthy discussion about the *pramāṇas* of Jaimini admitted as *alaṅkāras* by Bhoja and some of his followers appears in the *Kāv. pr. vi. on ullāsa*[24] ten where Śrīdhara betrays his *nyāya* mettle but not in the aggressive manner of later logicians. The latter part of the discussion there and the unqualified manner in which he, echoing the language of Abhinava in the *Locana*, isolates himself from the scholastic *anumānavādins* who even before the days of Ānandavardhana and after him through their ingenious manner of arguing challenged the *dhvani* theory, (e.g. Mahimabhaṭṭa) and finally in the circle of later *naiyāyikas* have held that *vyañjanā* is no entity worth admitting, show him to be an *ālaṅkārika* in essence[25] fully conversant with the authoritative tradition of those proficient in *kāvyas* (*kāvyavidāmnāya*).

An interesting side-light on Śrīdhara's inclinations to and attainments in Buddhistic logic is provided by his introduction (pp. 73-74)

24 *Kāv. pra. vi.* (fol. 204b-206a) यदाहुः—त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्चेति ।...यथाऽभिधेयो विशेषः प्रमेयत्वात्, यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा सामान्यं, तथा च विशेषस्तस्मादभिधेयः···अनुमानवदर्थापत्त्यादिप्रमाणान्यप्यत्रालङ्कारत्वेनान्ये परिगणयन्ति···तत्रेदं चिन्त्यते। योऽसौ प्रमाणप्रतीतोऽर्थः स यदि परिकल्प्यमानेन परोक्षार्थेन सह कश्चित्तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा प्रतिबद्धोऽस्ति तदा स्वभावलिङ्गजा कार्यलिङ्गजाऽसौ प्रतिपत्तिरित्यर्थापत्तिरित्यनुमानमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धस्तदानीमर्थापत्तिः प्रमाणमेव न भवति ।...एवं मीमांसकोपवर्णितस्यापि (उपमानस्य) प्रमाणं निराकर्तव्यम् ।···अभावस्य तु स्वरूपमेव तावन्नोपलभामहे, कुत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति। तथाहि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनुत्पत्तिरभावाख्यं प्रमाणं मीमांसकैरभिधीयते । तत्र केयमनुत्पत्तिः ?...शब्दस्तु प्रमाणमत्रानुपयुक्तमेवेति प्रागेवोक्तम् ।

25 *Kāv. pra. vi.* (p. 178) on the *Kāv. pra. vṛtti* (व्यक्तिवादिना··· व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न च...प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम्) प्रमाणपरीक्षा ह्यत्र प्रत्युत कर्तुरहृदयत्वं शुष्कतर्ककर्कशहृदयत्वञ्च प्रकाशयति......तत्र······विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिप्रतिपत्तिरिति "अशक्तास्तत् पदं गन्तुं ते नो निन्दां प्रचक्रिरे" इति न्यायादनुमानखलीकारपात्रतामस्याभिदधानाः प्रतीतिपरामर्शबाह्यत्वादनादरणीया एव । एवञ्च लिङ्गलिङ्गिभावादपरोऽस्त्येव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इति स्थितम् । Caṇḍīdāsa (*Kāv. pr. dīp.* pp. 231-32) says :—किमस्माकमनया परगृहचिन्तया। यथा यथाऽत्र प्राचीनतन्त्रपूर्ववृत्तिबोध्यो वाक्यार्थः, एतावानेव हि ध्वनितन्त्रसारः । व्यङ्ग्य एव सर्वो वाक्यानामर्थ इति निर्विवादमदः ।

of the concepts of *citta* and *caitta* and on their elucidation[26] as noted in Diṅnāga's *Nyāyabindu* in the manner of his exposition of *rasatattva*. While earlier writers criticised by Abhinavagupta (whose views Mammaṭa epitomises in his *vṛtti*) dilate on the Yogācāra doctrines of Buddhistic origin in implementing the *rasa* ideology (अत्र च विज्ञानवादो द्विधा भिन्नं स्फोटतत्त्वम्···एकत्वदर्शनमित्यादि च द्रष्टव्यम् इति केचित्. *Abh. bh.* p. 294) Śrīdhara takes pains (p. 74) to establish its connection with *svasaṁvedana* as established in Buddhistic logic and adumbrated in its early stages in the *Laṅkāvatārasūtra*. The terms *savikalpa* and *nirvikalpa* and the word *svākāra* of the *Kāv. pr. vṛtti* are accordingly interpreted. Śrīdhara's reference to the Buddhistic view of *lakṣaṇā* as a function of meaning (*arthavyāpāra*) and not a function of *śabda* is also met with as a *pūrvapakṣa* in his commentary, as in the *Abhidhāvṛttimātṛkā* of Bhaṭṭamukula.[27] In the *alaṅkāra* section Mammaṭa's *vṛtti* text on the figure *paryāyokta* (*kār.* 115) has introduced the topic of *vikalpa* which in the view of the early commentators smacks of the Buddhistic views on *pratyakṣa* (p. 73-74) and has been commented on in that way. Śrīdhara takes a rather non-commital attitude in this matter or is not insisting on what was obvious to him.[28]

It is noteworthy that his commentary on the illustration-portion appears often to be very scrappy. Evidently he was led by the notion that the *Kāv. pr.* to be commented on properly requires a full exposition of the *kār.* and the *vṛtti* alone. The

26 *Vide Kāv. pra. vi.* (pp. 73-74) तथाचोक्तम्—विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते। इयमेवात्मसंवित्तिरस्पर्शा जडरूपता in continuation of a reference to the Buddhistic dictum स्वात्मन्यविकल्पका विकल्पकाः···सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम्।

27 The *pūrvapakṣa* is thus introduced :—ननु मुख्यार्थे शब्दस्य सम्बन्धावधारणात् प्रातिपदिकत्वमुपपद्यते न तु लाक्षणिके···न हि लाक्षणिकेनार्थेन सह शब्दस्य सम्बन्धः। The *siddhānta* is thus stated :—शब्देन मुख्यं लाक्षणिकं वाऽभिधाव्यापारमाश्रित्य यद्गोचरीक्रियते तद् वाच्यम् (अ. वृ. मा. पृ: १०). Śrīdhara (*Kāv. pr. vi.* p 158) साक्षाच्छाब्दव्यापारविषयत्वसम्भावना परिहरणीयेत्याह—अर्थान्तरभूतस्येति।

28 The *Pramāṇavārttika* (I. 88) declares :—संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः। रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपप्लवः॥ Śrīdhara echoes (fol. 201a) Rucaka's statement in the *Saṅketa* :—निर्विकल्पकदशायां निरंशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात्। तौ हि विकल्पस्यैव व्यापारः। स ह्यभिन्नमपि वस्तु···भिनत्ति भिन्नमपि पदार्थजातम्···संसृजति।

illustrations have to be fitted in the proper context. We have actually some commentaries which engage themselves exclusively and exhaustively with the latter, just as we have also a few commentaries like Raghudeva's *Kārikārthaprakāśikā* which have for their scope the exposition of the *kārikā* portion primarily. Govinda Ṭhakkura's *Pradīpa* is of the same category as the *Kāv. pr. vi.* Probably he wrote a supplementary *pradīpa* on the *udāharaṇa* portion (vide the last verse of the *pradīpa*). The inadequacy of Śrīdhara's exposition on this head is prominent e. g. in his comments on verse 203 (आदावञ्जन... fol. 122a), on verse 255 (सदा मध्ये यासां...)—which Hemacandra clarifies in his *vṛtti* but Śrīdhara evades (fol. 127b),—on verse 309 (सितकरकर... fol. 137a) which has been harshly commented on by Caṇḍīdāsa in his *Kāv. pr. dīp.*, on verse 228 (मित्रे क्वापि गते...fol. 149a), which has perplexed commentators, on verse 425 (लहिऊण तुज्झ...) (fol. 112b) and on verse 486 (आसीदञ्जनमत्रेति...fol. 200a). In some of these cases even the *vṛtti* portion that connects the *udāharaṇa* is hardly understandable with our commentary.

Different, however, is the case with the *udāharaṇas* that come in the *Kāv. pr.* text in the *śabdālaṅkāra* section, specially those dealing with the *yamaka* and *citra*, where the notes are full. On the first two verses in *ullāsa* one (यः कौमारहरः...pp. 11-12) and (निःशेषच्युत... pp. 14-15) as well as on verses 36 (त्वामालिख्य...pp, 81-82) and 113 (स्निग्धश्यामल...p. 133)—and on the verses चलापाङ्गाम् (p. 130) and कर्ता द्यूतच्छलानाम् (pp. 135-136) which are extra illustrations furnished by the commentator—the exposition is clear and brilliant. Reasons can be adduced for this difference in the mode of exposition. In the case of the verses of the first category Śrīdhara was relying on the comments entered in the earlier commentary on the *Kāv. pr.*, for the second on the favourite glosses on the works ftom which these verses are derived, e. g. the commentaries on the *Kāvyādarśā* of Daṇḍin, the *Kāv. al. sāra. saṅ.* of Vāmana (unfortunately we have no old commentaries on this work available now—Sahadeva's commentary might have been relied on by Śrīdhara) and the *Kāv. al.* of Rudraṭa on which the gloss by Namisādhu[29] is drawn upon here definitely. As for the

29 e. g. in *Kāv. pra. vi.* in its comments on verses 352 सन्नारी-

verses of the last category the comments by Abhinavapupta as available in the *Locana* have been used. Śridhara was suggesting by this procedure that readers who want a full information might eonsult the standard commentaries that were well-known and as a matter of principle availed of by all teachers of his time. This remark also applies to verses from the known literary classics cited in *alaṅkāra* works like *Kāv. pr.* which required commenting on and on which there were commentators, most of whom are forgotten now.

Bhoja has been laid under contribution in the *Kāv. pr. vi.* by way of supplementing information,[30] not supplied by the *Kāv. pr.* and furnishing illustrations that could be cited to support principles brought in afresh. In *ullāsa* ten, similarly, he is cited or rāther an older citation is drawn from him. Śrīdhara like Hemacandra wanted students of the *Kāv. pr.* to take a complacent and liberal view of the works of Bhoja which were drawn largely upon at the end of his commentary on the ninth *ullāsa* particularly. It is not at all unlikely that a partiality towards the views of Bhoja had exhibited itself before Śrīdhara in the manner of study of the *alaṅkāraśāstra* in his part of the country, which had been reflected in one of the commentaries on the *Kāv. pra.* known to him, to which he refers[31]. The consequence was an

भरणो...(fol. 160b) and 380 सरलाबहलारम्भ...(fol. 167a-b), which may by compared with Namisādhu's commentary (pp. 22 and 55 as in the third edition of Rudraṭa's *Kavyālaṅkāra*).

30 *Kāv. pra. vi.* (p, 29): प्रतीच्छत्याशोकीं...which is cited by Hemacandra also in the *Kāv. anu.*; the long quotation at the end of the commentary on ninth *ullāsa* (fol. 169a-170a) and in *ullāsa* ten with the exract यदाह—अनुमेयेन संम्बद्धं ...(fol. 204a). Śrīdhara introduces this extract by way of explaining the त्रिरूप हेतु of Mammaṭa's *vṛttī* on the figure अनुमान।

31 *Kāv. pr. vi.* (fol, 151a) in its comment on आकार इति in the *Kāv. pra. vṛtti* on *kār.* 71 (गुणवृत्त्या पुनस्तेषां···) एवञ्च रसावलम्बिनो गुणाः शब्दार्थाश्रितास्त्वलङ्कारा इति काश्मीरकाणां व्याहारोऽविचारसुन्दर एवेति यत् कैश्चिदुक्तं तच्चिन्त्यम्। This particular commentator is referring to the view of Mammaṭa as based on that of Abhinavagupta in the *Locana*;—एतदुक्तं

aversion to the more logical view of the Kashmir poeticist. From Śrīdhara's time, however, the partiality to the views of the Kashmirians became a settled fact in his part of the country, a tendency which went on for no less than four centuries thereafter as is evident by the large number of commentaries on the *Kāv. pra.* and by the manner of Jayadeva in the *Candrāloka* in his treatment of the subject.

The Prakrit verses—and they are more than one tenth of the total number of illustrations (to which an additional quota has been supplied by Śrīdhara himself who includes several from Bhoja's works)—show by their exposition that Śrīdhara was following closely the method of the *Locana* and the *Saṅketa* of Rucaka in this matter. These writers insert alternative *chāyā* renderings and even go to the extent of pitch-forking explanations of words in their *chāyā* text (e.g. in v. 7, 8. 67, 71, 83); sometimes Śrīdhara gives a better *chāyā* more in line with the Prakrit text (e.g. in verse 103). While commentators have seldom taken interest in the text of the Prakrit *gāthās*, Śrīdhara's intimate acquaintance with Prakrit grammar (*vide Kāv. pr. vi.* pp. 51, 52) and metrics has led him to a different course. Caṇḍidāsa (e.g. *Kāv. pra. dīp.* pp. 78, 81), and Sarasvatītīrtha in their renderings (e.g. of verse 91) choose to follow the readings as available to them in texts in spite of the fact that they were liable to corruption, because of the scribe's inadvertence and to resort to bold renderings which are hardly permissible (e.g. *vihalamkhalam* in v. 91 is rendered into *vihvalam khalam*). A side-light into Śrīdhara's erudition on this head is offered by his citation of a verse (p. 121) from the *khaṇḍakathā* named *Madhumathanavijaya* which is not known to have been used by any earlier commentator.

In spite of the best efforts of the commentator, it would appear that there are certain portions which are not in the best form ; e.g. the commentary on the sixth *ullāsa*, the shortest one in the text, should have dilated more on the implications of the word *guṇaprādhānyataḥ* appearing in *kār.* 48, read in the context of the dictum *pradhānena vyapadeśā bhavanti*, to which Mammaṭa has given his unquali-

भवति—वस्तुतो माधुर्यं नाम शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः। तन्मधुराभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयो-रुपचरितम् (p. 79)।

fied assent by his mode of treatment as we have noted above and to which the commentator has appealed in that context. Mammata's *vṛtti* thereon because of its emphasis on *sphuṭasya rasasyānupalambhāt* presages confusion with the priority of the claims of *sphuṭālankāraviraha* as noted in the *vṛtti* on *kār*. 3; and this item had led some to decry him, a *dhvanivādin* by conviction, as one who had a soft corner in his heart towards the school of Udbhaṭa, who is remembered as *mahat* by *alaṅkāra* writers.

Śrīdhara's commentary on *ullāsa* seven is just of the pattern of works that explain only the lines of the text and do nothing more. In the tenth *ullāsa* he appears to be in hot haste to finish his self-imposed job. There is no doubt that we have here an amassing of information derived from earlier writers, particularly Rudraṭa, Bhoja and Rucaka. There is a palpable lack of reasonable appraisement which is his *forte* elsewhere e. g. in *ullāsas* two, four and five. While Śrī-vidyācakravartin's charges against him on certain counts, e.g. in connection with the figure *svabhāvokti* (T. S. S. edn. vol. II p. 339) may appear to be flimsy, the gravamen of his accusation[32] that he is a bit absent-minded is on the whole well-founded.

There is a manifest falling off in the standard in what would have been otherwise considered as one of the best portions of his commentary in *ullāsa* IV, viz, in the interpretation of the *vṛtti* on the *rasaniṣpatti* section where the views of the *siddhāntin* are arrived at and are ascribed in the original text to Abhinavagupta, the great Śaiva philosopher. Śrīdhara's bias towards Buddhistic thought noted above has made him oblivious of the fundamental basis of this presentation as propounded in the Trika Śaiva philosophy[33] of Kashmir. This was indisputably needed to understand the presentation of this topic

32 T. S. S. edn. vol. II p. 289. उपमेयमसत्यमित्यादि—अतः प्रकृतनिह्नवाप्रकृतप्रतीतिमात्रे नापह्नुतिः, मुखं न भवति चन्द्र इत्यादावपि प्रसक्तेः। नायं विशेषः सान्धिविग्रहिकेण चेतितः। एवमादिष्वलङ्कारेषु विशेषतः सामान्य-(*kār*. 134)तस्त्वापरिसमाप्तेर्दशमोल्लासे स न प्रमाणम्।

33 Vide our papers on the *Corner-Stones of Rasa Ideology* (*A.I.O.C.* Nagpur pp. 253-67) and the *Cardinal Tenets of the Śaiva System of Kashmir* (*Annals B.O.R. I.* Vol. XXIX).

in the *Kāv. pr.* which was nurtured in this ideology and has eventually coloured its approach to the other important category of the *śāstra*, *viz. alaṅkāra* proper,[34] where the conception of the particular figures like *udātta*, *bhāvika* and *ullekha* (a figure not mentioned in the *Kāv. pr.* but admitted in the *Alaṅkārasarvasva*) in the *navya* school had much to do with the *pratyabhijñā-darśana*. This had been distinctly noted by Rucaka, elaborated by Jayaratha and accepted in toto by Vidyādhara in the *Ekāvalī*. In the *Locana* of Abhinavagupta which has been Śrīdhara's neverfailing guide, this basic creed has merely been hinted at in his explanation of the word *pratyabhijñeya*[35] (whether that word bears the technical meaning there is a matter of doubt) found in the supplementary *kār.* eight of the *Dhvanyāloka* bringing in the topic of the appreciation of the essentials of *kāvya*. Śrīdhara has had little chances, so it is surmised, of being familiar with the *Abhinavabhāratī* where in chap. VI, there is a full account of the nature of *samvid* on its bearing on *rasaniṣpatti*. (pp. 277-286).

The collation of the two mss. reveals that occasionally in either of them some portions are left out and the apparently disconnected portion of the text in one has to be implemented by the other. Here it is also just possible that the scribes of hoth the mss. have left out portions which are not available now. Moreover no less than twenty-two of the 119 folia of the older mss. are missing. Important words in the *vṛtti* are found not commented on, specially key-words, which, to say the least, looks strange and unexpected. We have noted, as far as possible, no less than half a dozen prominent instances of accidental omissions in our *ṭippaṇī*, some of which may be cited,[36] of which the

34 Vide *Kashmir Śaiva Darśana's Impress on Alaṅkāras* (*J.O.I.* Baroda, vol. III, pp. 245-252).

35 p. 30. प्रत्यभिज्ञेयशब्देनेदमाह ······इदमितीत्थमिति विशेषतो निरूप्यमाणं सहस्रशाखीभवति । यदुक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलपादैः—तैस्तैरप्युपयाचितैरुप...तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ इति । तेन ज्ञातस्यापि विशेषतो निरूपणमनुसन्धानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानं न तु तदेवेदमित्येतावन्मात्रम् ।

36 *Kāv. pr. vi. p.* 102—no comment is entered on अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता (*Vide* our paper on *Two Nyāyas in Relation to the Dhvani Creed. J.O.I.* Baroda. vol. IV. no. 4. pp. 394-494);

last but one has a parallel in the *Saṅketa* of Māṇikyacandra.[37] The question of interpolation of portions does not come up fcr such works because of their circumscribed circulation amongst competent scholars and because of such works being ousted by later commentaries which came to fill in their place. In one passage we have, however, in one mss. a careless insertion which is no part of Śrīdhara's commentary (in fol. 172a), as noted in our *tippaṇī* there.

Not merely in the Prakrit verses where Weber's monumental work in connection with the *Gāhāsattasaī* text has given us an indication of how texts have differed in different recensions and partly because of the personal equation, but also in other illustrations including those which Śrīdhara has supplied, there are differences from the accepted readings of modern times which can not fail to arrest one's attention It would be bold to say that they were amended as a result of criticism levelled against them; for some of these are immune from *doṣas* enlisted in the standard works. In some of the verses from well-known classics such as the *Raghuvaṁsa*,[38] the *Mālatīmādhava*,[39] the

Kāv. pr. viv. p. 160, while commenting on the *mimāṁsā* dictum भूतभव्यसमुच्चारणे···has merely भूतेत्यादि । न तत्समस्तस्यैव वाक्यार्थस्य साध्यसाधन-भावेनान्वयसिद्धस्यापि साध्यमानताऽध्यवसीयते. So in p. 163—श्रुत्यादयश्च क्वचित् समस्ताः क्वचिद्व्यस्ता एव विनियोजयन्ति । समस्ता यथा—अनेन कल्याणि··· ; fol. 124a. कः क इत्यादि—(v. 236) घुरी वाद्यभाण्डविशेषः । तदुक्तम् पतत्प्रकर्षं तद्वाक्यं··· । Obviously something is left out between the two sentences in both cases.

37 In his commentary on the *vṛtti*.—चकार एकवाक्यतासूचनार्थः । न चैतद्वाक्यद्वयमित्याह—चकार इति । तथाऽऽह जैमिनिः—अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् । अतएव 'न दूये नः पूर्वं नृपतिमनरण्यं यदवधी'दित्यादौ द्विवाक्यत्वेऽपि साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यतायाम्···(माः सं ११३पृः).

38 *Kāv. pr. vi.* p. 121 *Raghu* VII. 17 in Sridhara's reading समयुज्यत भूपतिर्युवा सचिवैर्नीति···the accepted reading of Mallinatha etc.—अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीति··· ; *Raghu* VI 63 in Śridhara's reading p. 163 is अनेन कल्याणि करे गृहीते···the generally accepted reading being अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते...V. 295. रक्ताशोक...(fol. 130a) is not found in the present *Vikramorvaśī* text.

39 मा. मा. ११७ ये नाम केचिदिह नः···reads in the third line उत्पत्स्यते-ऽस्ति···which Śrīdhara (and so does Hemacandra) reads उत्पत्स्यते तु

Ratnāvalī and the *Veṇīsaṁhāra* we have such differences of reading. We have shown the readings in the text as are accepted by Śrīdhara (this also has been the case in the readings of the *Kāv. pr. vṛtti* which is occasionally read differently here). In the case of the drama *Tāpasavatsarāja*[40], popular with Ānandavardhana and Abhinavagupta but in later days almost forgotten, there is also a marked difference in reading in a passage cited. In some of these cases Śrīdhara's readings are much better. It is a pity that Caṇḍīdāsa and Śrīvidyācakravartin who have criticised Śrīdhara have not often cited extracts from the *Kāv. pr. vi.* so as to help us to check the readings of our mss.

The *Kāvyaprakāśaviveka* provides us with opportunities for restoring the text of the *Saṅketa* of Rucaka where it is defective. Like the °*viveka* itself (for a considerable part of the work) the *Saṅketa* had to be edited entirely from one mss. (Buhler's collection). We have noted cases[41] in our notes to the edition of that work, where such a device had to be resorted to. In our available *Locana* text, passages from which also have been largely drawn upon by Śrīdhara, every careful scholar must have noted the dubious readings, not to say of the lacunae in the printed editions of that work, specially in *uddyota* three. This perhaps was inevitable because in spite of its valuable contents it was in the middle ages substituted and ousted by works like the *Kāvyaprakāśa* itself. In two of the readings of this portion our commenta-

मम··· ; मा. मा. १।४ कल्याणानां त्वमसि···the accepted reading is कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते धुर्यां लक्ष्मीं···Śridhara reads कल्याणानां त्वमपि महतामीशिषे त्वं विधत्से पुण्यां लक्ष्मीम्.... V. 230. त्वमेवं···(fol. 124b) is not read now in the *Māl. mā.*

40 ता. व. रा. ३।१३ in *Kāv. pr. vi.* (fol. 186b) reads किञ्चित्कुञ्चितचञ्चुचुम्बितमुखे स्फारीभवल्लोचना···चारुचाटुकरणै रत्यै त्वरन्ती मुहुः।···धन्यं कान्तमुपान्तवर्तिनममुं पारावती सेवते ॥ The printed edn. (ed. Yatiraja, Melkot) reads किञ्चित्···सुखस्फारीभवल्लोचना···करणैश्चेतोऽर्पयन्ती मुहुः। धन्यं...पारावतं चुम्बते ॥

41 Vide our notes in Rucaka's *Saṅketa* p. 17 (fn. 16); p. 19 (fn. 24) ; p. 22 (fn. 38); p. 23 (fn. 39) ; p. 40 (fn. 4); p. 59 (fn. 19).

tor has given good and dependable readings.[42] Hemacandra also has helped us in some dubious readings shown in our paper on the contribution of *The Eleventh Century Poeticists of Kashmir* (*A. S.* Letters vol XXIII no I). Two of these prominent works, the *Vakroktijīvita* and the *Vyaktiviveka*, have been drawn upon by Śrīdhara, as by Hemacandra. The readings in the printed editions of these books are not always satisfactory. A half-verse[43] in the definition of *apuṣṭa*, an *arthadoṣa*, is palpably left out. (*Vy. vi.* p. 392). Śrīdhara in one passage apparently cites from the *Vyaktiviveka*,[44] from which there are a few citations in the commentary, though that passage is not present in the printed edition. Someśvara in one of his characteristic references cites a *kārikā* from the *Vakroktijīvita*[45] in a form which serves to correct the reading of our text. We are not sure whether any of these later commentators Śrīdhara and Someśvara is directly indebted to Hemcandra for such references, though there are instances where such a suspicion is bound to crop up in both the cases.

42 Śrīdhara's reading (fol. 157a) of the last two lines the *Dhv. āl. loc.* (p. 143) is तथाहि वाक्याभिनयलक्षणे चूर्णपदैः (the printed *Locana* reads चूर्णपादैः) प्रसन्नैरित्यादिकं यन्मुनिनोक्तम्···) ; *Kāv. pr. vi.* (p. 134). मत्कर्तृका यदि न जीवनक्रिया तदा हननक्रिया तावदनुचिता···should be substituted for the corrupt reading in pp. 153-54. *Locana* (N. S. edn.).

43 Vide V. Raghavan's *Bhoja's Sṛṅgāraprakāśa* (p. 251), where on the authority of Hemacandra's *Kāv. anu*, this half-verse is shown to have been part of the text.

44 *Kāv. pr. vi.* (fol. 126b) has—तथा चोक्तम्—प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ। ह्लादः स्फुरन्ननास्वादाद्यत्र म्लानत्वमश्नुते ॥ दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ॥ इति। Vide the *vṛtti* in the *Vy. vi.* p. 243-244. प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव। स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तृप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति। किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे लौकिकक्रमोऽनुसर्तव्यः। लोकश्च माभूद्रसास्वादप्रतीतेः परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते नान्यथा।

45 P. V. Kane. (*H.S.P.* p. 216) :—सुकुमारेति यत् कुन्तकः···सन्ति तत्र त्रयो मार्गाः कविप्रस्थानहेतवः। सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥ The printed edn. (p. 45) reads:—सम्प्रति तत्र ये मार्गाः···actually the *vṛtti* here as printed comments on त्रयो मार्गाः सन्ति। Mcreover सम्प्रति is an awkward word in a *kārikā* like this.

Amongst later illustrious commentators Caṇḍīdāsa and Śrīvidyā-cakravartin have occasionally heaped up abuses on Śrīdhara for what they think to be his perverted judgment specially in relation to the application of *mīmāṁsa* maxims, for his inconsistency and for inadequacy in equipment in certain subjects, though it is none-the-less a fact that they too have derived immense benefit from his work. It is, however, to be noted with pleasure that they have never tried to controvert any *siddhānta* of his with reference to *alaṅkāraśāstra*, the real subject of the commentary. The apparent exception is in Śrīvidyācakravartin's observation with respect to the citation from Bhāmaha in *ullāsa* VI (p. 130) whose view according to him Śrīdhara could not understand. This is hardly the case and we have discussed this view in our *tippaṇī* there. Śrīvidyācakravartin has, however, not been sparing in praise with regard to the net contribution of Śrīdhara in the matter of *kāvyamīmaṃṣā* and has spoken of him as the foremost of the scholars interested therein.[46]

In spite of Śrīdhara's faults of omission and commission, (e. g. p. 96., fol. 125b) of his elaborate as much as his pithy statements, he has produced a work which will benefit every student of the *Kāv. pra.* As Rājaśekhara[47] points out, an *alaṅkāra nibandha* must aim at creating interest in the study of *kāvyas*, at comprehension coupled with discerning judgment (*viveka*) in the matters touched on. This again is possible when the readers' range of studies is widened and side by side there is engendered in him a spirit of diving deep into tne essence of *kāvyas* (*satkāvyatattva*) so as to yield aesthetic pleasure[48]. Ānandavardhana

46 किं बहुना—'सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिके। तदपि न दृष्टोऽस्माभिः स इवाद्यतनेषु काव्यमीमांसुः ॥' (T.S.S. edn. vol. II, p. 289)

47 काव्यमीमांसा पृः २, ३ (G.O.S. edn.) समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः। चित्रोदाहरणैर्गुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी। इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्ति-कारणम्।…इयं सा काव्यमीमांसा मीमांसा यत्र वाग्लवः॥ and निगमवाक्यानां न्यायैः सहस्रेण विवेक्त्री मीमांसा।

48 सत्काव्यतत्त्वनयवर्त्म चिरप्रसुप्तकल्पं…। तद्व्याकरोत् सहृदयोदयलाभहेतोरानन्द-वर्धन इति प्रथिताभिधानः॥ (*Dhv. āl.* p. 246).

took this as the real objective of *kāvya* study when he referred to the two angles of critical vision, one in the shape of scholarly comprehension (*vaipaścitī dṛṣṭiḥ*) and the other in the process of *rasa* realisation (*vyāpāravatī rasān rasayitum dṛṣṭiḥ*). With his back-ground of training in *tarka* and *mīmāṁsā*, his erudition in the different branches of technical knowledge, with an inexhaustible fund of good-will towards the poets and with an intimate acquaintance with every noteworthy work of *alaṅkāra*, Śrīdhara was pre-eminently fitted to discharge this task and he has discharged it to the best of his ability. That is why the scribe in one of our mss. has completed his work with a verse,[49] the idea of which has been very clearly and cleverly expressed by a Buddhist logician poet of the 10th century, where the work of the real scholar has been compared to that of a diver in the bottom of the sea, intent on finding out gems.[50]

49 गीर्वाणस्य···in *ka* mss. (see *Intro.* p. vi)

50 This is the verse of the Buddhist *kavitārkika* Jñānaśrī : —

तरन्तो दृश्यन्ते बहव इह गम्भीरसरसि
स्वसाराभ्यामाभ्यां* (?) हृदि विदधतः कौतुकशतम् ।
प्रविश्यान्तर्लीनं किमपि सुविवेच्योद्धरति यश्-
चिरं रुद्धश्वासः स खलु पुनरेतेषु विरलः ॥

* This is v. 1697 of the *Subhāṣitaratnakoṣa* (p. 292, Harvard Oriental Series vol. 42). The reading in the second line may be emended thus : —सुसाराभ्यां दोर्भ्यां···We have a similar line in Chittapa's verse (*Skm.* III. 36) वाल्मीकेः कतमोऽसि···दोर्भ्यां सागरमुत्तितीर्षसि··· ।

D. *Śrīdhara—His Date and Country.*

Śrīdhara is a very common name in the history of Sanskrit literature, About one hundred years might have intervened between Rucaka's mature production the *Alaṅkārasarvasva* (about 1150)—which along with his *Kāv. pr. saṅk.* was drawn upon by Śrīdhara—and the *Kāv. pr. dīp.*, the next important commentary by Caṇḍīdāsa, who was the younger brother of the grandfather (according to one reading, the great-grandfather) of Viśvanātha, the author of the *Sāh. dar.* (first quarter of the 14th century). During this period there have been at least three Śrīdharas who made their name in different departments of knowledge. One of these is the (chief) minister of king Nānyadeva of Mithilā and of his son Gāṅgādeva, who lived near about 1150 A.D., but not much after. From the account we have of him as the author of an inscription,[1] it is far from likely that he was our commentator. In the *Kāvya. pr. vi.*, Śrīdhara, in spite of his being a *sāndhivigrahika*, is reticent to a degree about his patron, while the minister-author of the inscription, which K. P. Jayaswal edited in the *J.B.O.R.S.* vol. IX (pp. 302-04) offers superlative praise to his master as well as to a work of his. Then there was the *kāyastha* Śrīdharadāsa, *mahāmāṇḍalika*, (the son of Baṭudāsa, *mahāsāmantacūḍāmaṇi* and a friend to the king Lakṣmaṇa Sena of Bengal) who compiled the *Saduktikarṇāmṛta* in 1205 A.D. There was a third important Śrīdhara, a southerner, the author of the *Smṛtyarthasāra*, a *nibandha* work which might have been composed a little prior to the *Sadukti. k.a.* (*H. Dh.* I p. 337). The facts that none of these writers makes any mention of their *alaṅkāra* attainments and that our commentator was a *sāndhivigrahika* and a *tarkācārya* as well, rule out his identification with the two latter authors who are also rendered improbable by our

1 श्रीमान् नान्यपतिर्जेता (कृत-) ग्रन्थमहार्णवः । यत्कीर्त्या जनितं विश्वं द्वितीयः क्षीरसागरः ॥ As tradition goes, this Śrīdhara, a *kāyastha* by caste was (prime) minister to King Gāngadeva, son of Nānyadeva. It is also held that this Śrīdhara served both the father and the son (*H.M.* p. 241 ; also *ibid* p. 264).

commentator's indication of his own spoken dialect[2] which certainly is akin to Hindi, if it is not exactly Maithilī). A fourth hypothetical name may be discussed in this connection, because of similarity in nomenclature noted in the *Kṛtyakalpataru*, where names ending in *dhara* appear at least among the ancestors of the great legist Lakṣmīdhara, who belonged to Kanauj, in the dialect of which a word like *khatnevālī* might be posited as also from his being a *mahāsāndhivigrahika* (cf. colophon in the *Kāvya pr. vi. ullāsas* I, II, III, and IV). We know that this designation and the office attached thereto go by hereditary connections. Our Śrīdhara, however, neither quotes[3] any specific *smṛti* or *dharmaśāstra nibandha* except general statements like that appearing in fol. 117a, which are not traceable in any such work nor does be take notice of *puranic* authority and of its application in interpreting textual illustrations, about half a dozen of which are amenable to such a treatment.

From the time that mss. *kha* of the *Kāv. pr. vi.*, noted in section A, came to the notice of scholars (Śrīdhara's work, however, had been known from two other mss. enlisted in the *Cat. Cat.*), the opinion has been unanimously voiced, though no specific reasons have been assigned for it, that Śrīdhara belongs to Mithilā. H. P. Śāstri in his Report (1895-1900), Manomohan Chakravarti in the *J.A.S.B.* (1915) and quite recently Upendra Thakur (in *H. M.* pp. 262, 288)

2 *Kāv. pr. viv.* fol. 136b:—विचकिलप्रसूनानि खट्ने-(सट्ने)वालीति प्रसिद्धानि पुष्पानि । The *vicakila*, like the *mallikā* (jasmine), blossoms when the spring is matured (वसन्तप्रौढ़ि) and summer has set in. cf. *Kāvyamīmaṁsā* chap. 18. p. 109—साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं··· ; p. 110—विचकिलकेसर... ; p. 111 कर्णे स्मेरं शिरीषं शिरसि विचकिलस्रग्लताः पाटलिन्यः··· । The *bhāṣā* form खट्नेवाली probably hints as the joint texture of the petals as is the case in *mallikā* or *bel* flowers.

3. e. g. in comments on v. 180, 264, 427. The inquisitive reader may refer for the first to *Manusaṁ*. iv. 48, 50, 56 and to *Viṣṇupur*. iii. 11. 9, 12, 13: for the second to *Manusaṁ*. iv. 129 and to Kullūka's note on महानिशा therein: and for the last to *Manusaṁ*. vii. 13 as also to the Dharmaśāstra adage, राजा कालस्य कारणम् ।

are all agreed on this, but the date when he flourshed had not engaged the attention of scholars. The circumstantial evidence of the find of this mss, coupled with the author's long citations from the *Nyāya-kusumāñjali* (pp. 175 fol. 173a, 206a) of Udayana and the prominent works of Buddhists like the *Laṅkāvatārasūtra*, the *Nyāyabindu* and the *Pramāṇavārttika* (pp. 72, 73, 74, 174, 175), which were systematically studied and criticised in the Mithilā schools in the 10th-13th centuries, and from the references to the *Rasārṇavālaṅkāra*, which very likely was a compilation of Mithilā (vide our paper thereon in *J. O. I.* Baroda, vol. VIII. no. 4) take us a long way to establish this. The intimate connection of Mithilā and Orissa, which during this period (11th-14th century) made its mark not merely in the political history of N. E. India, but also in literary intercourse, was manifest in the Orissan poet-critic Caṇḍīdāsa's study of the *Kāv. pr. vi.* and of the Mithilā *rasa*-writer Dharmadatta using a work of the Orissan master Nārāyaṇadāsa noted in the *Śāh. dar.* This was one of the many tangible evidences of Mammaṭa's work being recognised as the standard *alaṅkāra* text throughout the country and as being the tie that has bound them together.

There are, however, other cogent reasons, which lead us to the same conclusion. Śrīdhara has referred to and cited from an earlier commentary on the *Kāv. pr.* by Vācaspati Miśra, to which we drew the attention of scholars several years ago.[4] In a subsequent paper on the subject,[5] we have, on the basis of information available from a dated commentary on the *Naiṣadhacarita* by Bhavadatta of Mithilā, arrived at the conclusion that this Vācaspati Miśra belonged to Mithilā and lived near about 1200 A.D. Later commentators on the *Kāv. pr.*, like Caṇḍīdāsa, Viśvanātha, Bhāskara Miśra and Bhīmsena Dīkṣita cite from Vācaspati's work, but these citations are second-hand, derived

4 In *A Forgotten Commentary on the Kāvyaprakāśa* (*A.I.O.C. Proc.* IX session, Trivandrum pp. 492-99).

5 In *Viśvanātha Kavirāja and His References to Forgotten Alaṅkāra Writers* (*J.O.I.* Baroda, Vol III, no. 4 ; pp. 357-365), where Dharmadatta, the son of Vācaspati Miśra is assigned to about 1235 A.D.

from Śrīdhara's work. Some of these writers, including Caṇḍīdāsa himself, seemed to have confused him with the *sarvatantrasvatantra* Vācaspati Miśra (*Kāv. pr. dīp.* p. 131). These citations continued even to the end of the 16th century. Paṇḍitarāja of Mithilā, another commentator on the *Kāv. pr.*, (it seems from mss. in the Dacca Uni. collection), may have known him indirectly, to whom he refers as *prāñcaḥ* (fol. 4a *prāncastu guruḥ khedam*; fol. 134a. *anālocita iti prāncaḥ*). Some of these views are not compatible with Kashmirian orthodox thought,[6] though they have received support from commentators like Caṇḍīdāsa. In the case of interpretation of the verse-illustrations—though this is scanty—there is sometimes a freshness of approach and a boldness of conception. Śrīdhara, as his text shows, has steered midway between these divergent views. Vācaspati's commentary was certainly amongst the earliest, if not the earliest one by a non-Kashmirian scholar.

It would not be irrelevant to point out that the two schemes of study in the *alaṅkāraśāstra*, one based on extensive application of the principles of *nyāya* (including Buddhist *nyāya*) and *mīmāṁsā*, and the other on the analytical treatment of *rasas* and *bhāvas* which have engrossed the attention of Mithilā writers for over four centuries, are traceable in their bare outlines in Śrīdhara's work. As to the latter, Śrīdhara's commentory had not much of scope because the *Kāv. pr.* text precludes a detailed investigation thereof. The only work that had done it in his country, the *Rasārnavālaṅkāra*, was a compilation, in no way professing even to be an authority. As for the former, Śrīdhara is

6 e. g. *Kāv. pr. viv.* pp. 11-12:—यः कौमारहर इति—अत्र तत्र स्थितानां ग्रैष्मिकधूलिकदम्बानां···वासन्तिकमालतीपरिमलोल्लासिता इति व्याख्येयम्। एवञ्च निकुरम्बीभूता सामग्री रसोद्दीपनहेतुर्वर्णिता हेतुर्भवतीति काश्मीरकाः।···अत्र स्फुट इति—अत्र बहूनां वाक्यार्थानां तुल्यकर्तृत्वेन निर्देशात्तुल्ययोगिता, औपम्यस्य चाप्रतीतेरस्फुटतेति केचित्। तदसत्; pp. 14-15:—"अत्र वापीं स्नातुं गताऽसीति वाक्यार्थभावनादशायामेव नायकस्वरूपानुसन्धानसहकृतस्य...भोगो व्यज्यते, तदन्तिकमेव गताऽसीति लक्ष्यते" इति वाचस्पतिमिश्राः। वयन्तु ब्रूमः; pp. 81-82:—त्वामालिख्येत्यादि···इदानीन्तु··· दृष्टिरालुप्यत इति वाचस्पतिमिश्राः।···व्यर्थताऽऽपत्तिरिति काश्मीरकाः। वयन्तु ब्रूमः, ···; fol. 151a एवञ्च रसावलम्बिनो गुणाः शब्दार्थाश्रितास्त्वलङ्कारा इति काश्मीरकाणां व्याहारोऽविचारसुन्दर एवेति यत् कैश्चिदुक्तं तच्चिन्त्यम्।

a pioneer and later Mithilā writers have followed the path chalked out for them. Like Śrīdhara most of the commentators of Mithilā on the *Kāv. pr.* were well-read in *nyāya* and *mīmāṁsā*, though very many of them, including even the great Govinda Ṭhakkura were not thoroughly conversant with the traditional lore on the subject (*alaṅkāra-śāstra*). To name a few, Bhāskara, Govinda Ṭhakkura and his son Devanātha Tarkapañcānana, Paṇḍitarāja Raghunandana-Rāya, Ratnapāṇi and his son Ravi, Narasiṅha Ṭhakkura, Kalyāṇa Upādhyāya, Gokula-nātha Upādhyāya, Bhavadeva, together with the older writer Ratneśvara, (and the recent writer Hariśaṅkara Śarman, the author of the *Nāgeśvarī*) whose commentaries are available, have taken to the method of *nyāya* and *mīmāṁsā* in their exposition. Amongst them there is the last one Ratneśvara, who wrote commetaries both on the *Kāv. pr.* (which is no longer available) as well as on the *Sar. kan. ābh.*-(the *Ratnadarpaṇa*). Ratneśvara belonged to the 15th century and lived under king Rāmasiṅha of Mithilā (to whom the *Ratnadarpaṇa* commentary is often ascribed). He wrote his commentary under the orders of the king, his patron (p. 334). Śrīdhara's influence is patent on him in this commentary as on that on the *Sar. kan. ābh.* (of which the first three chapters are available in print). In this part of the work there are at least two dozen passages which are almost *verbatim* reproductions from Śrīdhara's *Kāv. pr. vi.* in one of which (*Ratnadarpaṇa* p. 327) the reading as in printed editions is faulty.

Most of these deal with topics[7] treated usually in the *alaṅkāra* works or brought mostly therein by way of elucidation and elaboration, such

7 e.g. *ibid* p. 2 विखरो देहेन्द्रियसंघातः—तत्र भवा वैखरीति ।…तदुक्तम्—स्थानेषु...वागनपायिनी ॥ श्रुतिरप्याह चत्वारि……वदन्तीत्यादि=*Kāv. pr. vi.* pp. 31-33; p. 2. अतएव दोषाद्युद्देशक्रमेण परिच्छेदाः=*Kāv. pr. vi.* p. 10. अनेन…सूत्रणं कृतम् ; p. 6 (in comment on the *padadoṣa* अनर्थक) तदुक्तम्—कुकविप्रबन्ध इव...इति=*Kāv. pr. vi.* fol. 113b ; p. 125. यत्र वा प्रबन्धौ-चितीपरवशां…=*Kāv. pr. vi.* fol. 156a-156b; p. 266 लोकिकविकल्पविषयोऽपि…वर्तिन इति=*Kāv. pr. vi.* 197a लौकिकविकल्पविषयाणां and *Kāv. pr. vi.* p. 166 प्रतिभा हि… वर्तिनः ; p. 314 सन्देहेति ... स तद्वर्ती=*Kāv. pra. vi.* fol. 179a ; p. 327 अनुमेयेन पक्षेण ... साध्यवत्तथानुमेयत्वात् (which should read अनुमेयेन…

as the *kārikā* text in its bearing on the plan of treatment followed in the work, confirmation of the principles vouchsafed by the practice of poets, a point never too much insisted on by commentators,—illustrations from and references to not very well-known works, subdivisions of entities not directly hinted at in the original text, distinction of entities according to the canons of the original text, distinction of entities according to logical consistency. A few[8] deal with the interpretation or adaptibility of examples cited and with the soundness or otherwise of the principles followed in the *vṛtti* text. Both the writers are quite at home with the two *alaṅkāra* texts of Bhoja but they were separated by a fair interval of time. The reference (p. 46), by Ratneśvara to a commentator on the *Kāv. pr.* who was his fellow-pupil (*sahādhyāyin*) can by no stretch of imagination be to Śrīdhara, as the *Kāv. pr. vi.* (fol. 158b) proves decisively.[9] Moreover Ratneśvara refers to the *Kavikalpalatā* of Deveśvara (in *Sar. kan. ābh.* p. 62) which is known to be a work of the 14th century. (*HSP*, *HP*)

सपक्षेण तस्यैव साध्यवत्तयाऽनुमेयत्वात्) ; यदाह···स एव···बोधक इति=*Kāv. pr. vi.* fol. 204a ; p. 330. नैयायिकानान्तु···गवयशब्दवाच्य इति=*Kāv. pr. vi.* fol. 205a. नैयायिकस्योपमानप्रमाणप्रपञ्चः । तथाहि यः प्रतिपत्त्या···गवयशब्दवाच्योऽर्थ इति ।

8 e.g. *ibid* p. 4. शब्दाः शिष्यन्ते···विशेषपरित्यक्तम् = *Kāv. pr. vi.* fol. 112b (definition of असाधु or च्युतसंस्कृति); p. 11. गलग्रह···पूर्वप्रक्रान्तानन्द-दायिता बाध्यते = *Kāv. pr. vi.* fol. 116b. गलग्रहपद···पूर्वप्रक्रान्तानन्ददायिता··· ; p. 45. ननु चात्र कर्तृप्रक्रमभेदो···एवेति···पन्थाः=*Kāv. pr. vi.* fol. 127a. कारकस्येति-अभिहितानभिहित···एवं कर्मणोऽपि ; p. 166 in comment on येन ध्वस्तमनोभवेन= *Kāv. pr. vi.* fol. 133a; p. 186 in comment on स्मरानलो मान.. = *Kāv. pr. vi.* fol. 161a ; p. 187. in comment on कलङ्कमुक्तं (कलं मधुराव्यक्तं···ऊर्द्धाङ्गुल्या ...निर्दिश्यते=*Kāv. pr. vi.* fol. 160b. कलमव्यक्तमधुरं...ऊर्द्धाङ्गुल्या निर्दिश्यते ; p. 187. in com. on अनेकपाद=*Kāv. pr. vi.* fol. 161b-162a ; p. 188 in comm. on कलापिनां··· = *Kāv. pr. vi.* fol. 161a.

9. उपनागरिका यथा वसने परिधूसरे वसाना······ ॥ अत्रास्मत्सहाध्यायिनः पूर्वार्धमेवोपनागरिकोदाहरणं मन्यन्ते । उत्तरार्धे हि···उन्मिश्रत्वमेव । The *Kāv. pr. vi.* on this topic notes:—नागरिकयोपमितोपनागरिका, द्वितीया तु परुषवर्णारब्धत्वात् परुषा··· । Moreover it does not adduce the illustration noted by Ratneśvara.

There are two references in the *Kāv. pr. vi*, one to oral delivery (*vācikābhinaya*) and the other to the relation of *rāgas* with the *rasas*, backed by authoritative sanction as well as illustrative citations (p. 46). These are now know to be from the monumental work *Sarasvatīhṛdayālaṅkāra* of king Nānyadeva of Mithilā, which deals with these aspects of dramaturgy. Nānyadeva in the work above-named refers to himself[10] as the one receptacle or the limit *par excellence* (*ekabhūmi*) of *rāgas*, an apt epithet when we remember that no less than 180 *rāgas*, very many of which are *deśī rāgas* noted first in his work, are treated by him. King Nānyadeva is reported to have aehieved distinction as a literary figure eclipsing the fame of king Bhoja[11] even and ranking as one of the foremost authors on music. He is remembered with reverence by Śārṅgadeva, the author of the *Saṅgītaratnākara* (13th century). The passage in the *Kāv. pr. vi.* (p. 169) which relates specific *rāgas*[12] to specific *rasas* refers to *rāgavids*. Presumably

10 *J.A.H.R.S.* vol. I ; p. 56 (fn) श्रीरागस्यैकभूमिर्ललितमधुरवाक्··· कृतमतिर्भूपतिर्नान्यदेवः ॥ as in the introductory portion of the *Sar. hṛ. al.* In the light of reliable evidence, the epithet निःशङ्कदेव often applied by the author to himself is differently intended from the later निःशङ्क शार्ङ्गदेव, the author of the *San. rat.* which mentions (रुद्रटो नान्यभूपाल...I. 18a) as authorities and applauds the latter's exposition of *rāgas* particularly.

11 हास्यश्रृङ्गारयोराह पञ्चमीं मध्यमोत्तराम् । लुप्तमालवभूपालकीर्तिर्मालवपञ्चमीम् ॥ Cf. *Naṭyaśāstra* (N. S. edn.) मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्यं श्रृङ्गारहास्ययोः ।··· वीररौद्राद्भुतेष्वेते प्रयोज्या गानयोक्तृभिः ॥···षड्जकौशिकी । करुणे च रसे कार्या जातिर्गानविशारदैः ॥ धैवत···बीभत्से सभयानके ; also ch. XVII in the *G.O.S.* edn. (vol II. p. 387).

12 *Kāv. pr. vi.* p. 169 यन्त्रे मालवाच्छृङ्गारस्य कौशिकात् करुणविप्रलम्भयोस्तक्काद् वीररौद्रभयानकरसानामभिव्यक्तिः । सा च तद्विदामनुभवसिद्धैव। The *Sar. hṛ. al* (*B. O. R. I.* mss. fol. 141.) in ch. 9 (ध्रुवाध्याय) v. 23-25 has:—हिन्दोलो मालवाख्यश्च श्रृङ्गाररसमाश्रितौ । पञ्चमष्टक्करागस्तु वीरे रौद्रे यथाक्रमम् ॥ कारुण्ये ककुभश्चैव हास्ये मालवकौशिकः । ककुभो भयानके कार्यः षड्जो बीभत्सशान्तयोः ॥ एते रसाश्रिता रागा योज्याः सर्वत्र गीतके ॥ For the tracing of these passages I am indebted to Dr. Alain Danielou, now of the *Institut Francis d' Indologie*, Pondicherry as well as to Dr. C. P. Desai of Tarapur,

the reference is to the kingly author of Mithilā. The other reference[13] is to *kāku* intonation as a determinant of meaning. It is recognised by Rājaśekhara in the *Kāv. mīm.* (p. 31) (a work not laid under contribution by Śrīdhara) as a *pāṭhadharma* and reiterated by Bhoja with illustrations. This distinctive view was opposed by Mammaṭa and Viśvanātha but found favour with a considerable section of *alaṅkāra* writers; and these include notably Rucaka, Śrīdhara and Caṇḍīdāsa amongst the commentators of the *Kāv. pr.* In our paper *A Reference in the Sāhityadarpaṇa and Deductions Therefrom* (*P. O.* Vol. XII pp. 47-61) we have traced the historical setting of this issue, which in its origin is a specification of Bharata's observation on *vāgabhinaya.* The opposite party has taken their stand on the dictum काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते. Śrīdhara's partiality for this section and for music generally, which furnishes an analogy to *pānaka rasa*[14] is evident.

These arguments, which serve to confirm what was at best a conjecture about Śrīdhara's country as Mithilā, help us at the same time to fix his date. The use of Vācaspati Miśra's gloss would make Śrīdhara not earlier than 1200 A.D. And thus the upper terminus would have to be shortened by 50 years. There can, therefore, be no hesitation in dating him, in the first quarter of the 13th century, as we can allow a period of 25 years for the *Kāv. pr. vi.* to be known in Orissa and be a subject of academic discussion and comment. Whether Śrīdhara

Dist. Thana, Bombay, who is editing the *Sar. hṛ. al.* for the Khairagarh Music University. M. P.

13. in pp. 46-47 *Kāv. pr. vi* where in our *tippaṇī* we referred to the *Nāṭ. śās.* (ch. xvii v. 10 G. O. S edn.) which actually reads a bit differently. Śrīdhara's citation is from the *Sar. hṛ. al.* ch. x v. 64. as Dr. Danielou informs me:—उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा । वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे च सर्वदा ॥ तत्र हि हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितं करुणाबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितम् ।

14. *Kāv. pr. vi.* p. 171. यथा हि चित्रे नील···पानके गुडाम्लीका··· ग्रामरागे षड्जर्षभगान्धारादयः पृथक्त्वेनावभासन्ते तथा क्रियाकारकपदानि तदर्थवाक्यार्थाभ्यामभेदेनैव प्रतीयन्ते । The *Bṛhaddeśī* (I. 89-90, T. S. S edn pp 94-95) remarks:—समूहवाचिनौ ग्रामौ स्वरश्रुत्यादिसंयुतौ । यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूता वसन्ति हि । सर्वयोगेषु स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितः ॥

was himself a Maithila, or one domiciled there, with his family belonging to N. W. India (where Hindi in its older form was spoken, as evidenced by his use of the word noted above) is, however, immaterial, since his connection and association with its life and culture are direct and are proved by a lot of internal evidences.

With these data before us, it is not difficult to determine the king whom he served as *sāndhivigrahika*.[15] Though Śrīdhara nowhere mentions his royal master, this can in no way be regarded as a significant omission, for Śrīdhara is by nature and temperament reserved and he gives us no details about himaelf. Nānyadeva's grandson Narasiṁhadeva,[16] (1187-1228), who, as the ruler of Mithilā, was still maintaining a show of its old prestige and position, was very likely Śrīdhara's master.

Plan of the present edition.

We have presented the *Kāv. pr.* text as Śrīdhara reads it with the *kārikās* and the verses numbered. In the case of the former, a *kārika* is given one number, where we have a full verse, as is generally the case in printed editions of important works like the *Dhv. āl.* For the *Kāv. pr. vi.*, we have given the readings as in our mss, except in cases where they are faulty. In a good number of such cases, where the orthographical errors are palpable they have been emended. In some of them the readings as in the mss. have been retained with queries noted against them. It is felt that there are still a few corrupt readings left and this was inevitable. In the case of the illustrations, that are repeated, we have not counted them again, but indicated the number thereof where first such occur. We have also reckoned the prose illustrations and numbered them. Thus the number of illustrations shown here is 593 and not 603, as in Jhalkikar's edition.

15. Probably as सान्धिविग्रहिक he was the chief minister of war and peace which post was equivalent to that of the minister in charge of external affairs of these days.

16 K. P. Jayaswal cited in *H.M.* (p. 264) describes Narasiṁhadeva as 'a weak king'.

There are two other departures from the way in which this work has been so long presented. We do not stick to the practice of noting the number of *kārikās*. The *kārikā* number in such editions is 142, the *sūtra* number is 212; of these extra 70, some are unnecessary, more than half of which are in the *alaṅkāra* section (*ullāsa* ten). This differentiation is neither necessary nor called for in over half of the text. In some cases, and that particularly in *ullāsa* ten, the points noted are different, and in some the division is awkward as in *kār.* 18c (*viśiṣṭe lakṣaṇā naivam*) with *vyākhyātam* as the *vṛtti* thereon. Similarly in *kār.* 20a, 21c, 41c, 43c and 46cd (*bhedāstadekapañcāśat* with *vyākhyātāḥ* as the *vṛtti*) and in *kār.* 73a (*vṛtti* reading as *vācyā vaktavyāh*), *kār.* 80c (*ojaḥprakāśakāirvarṇaiḥ*).

The present edition notes within brackets the sources cited *verbatim* for the *vṛtti*. In case where the *Kāv. pr. vi.* has pointed this out, we have not shown the source in the body of the text. The solitary instance of *kār.* 29, which is VI. 15 (G. O, S. edition) of the *Nāt. śāstra*, is not so shown here, for the idea has been to keep the *Kāv. pr.*text directly as the handiwork of the author.

In the case of the illustrations we have identified them as far as that is possible in the present state of our knowledge. At least 120 more illustrations are here identified for the first time than in Jhalkikar's edition where about 240 illustrations are identified (including some that are wrong or objectionable identifications). We have not indicated any anthology (excepting the socalled *Kav. vac. sam.* which is now known to be the *Subhāṣitaratnakoṣa* of Vidyādhara (about 1100 AD), in our reference. None of the other anthologies can be included, as they are later than *Kāv. pr.* In the case of the *Mahānāṭaka*, which as we have shown, in *A Clue to the Mahānātaka Problem* (*I.HQ.* Vol XI). is really a compilation which cannot date earlier than the tenth century and which has been interpolated in subsequent times, we have included it only for verses used by Bhoja who was older than Mammaṭa. About 100 illustrations are improvisations (e. g. v. 155, 161, 170, 174, 180, 184, 185, 209, 390, 391, 392, 393, 397, 398, 402). We are left with a little more than 120, quite a good many of which will, it is hoped, be located when the

Śr. pr. of Bhoja, itself an encyclopaedia of citations and more of classical works, esp. dramas, are available in print.

As to the Prakrit verses, every one of which is noted in Weber's *Gāhāsattasaī*, a few are not identifications at all from the *Kāv, pr.* text point of view, We have included these latter with a query. Some are traceable from other works such as the *Viṣamabāṇalīlā*,, the *Vajjalaggā*. The rare *Gāhākoṣa* can be used by scholars but with little of substantial help and a good deal of caution. Śrīdhara himself has added some to these Prakrit illustrations of the *Kāv. pr.*, in one or two of which he has given the reference. As to the rest, they are all traceable either in the *Vya. viv.* or in the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*.

As to the abbreviations used. In the text of the *Kāv. pr. vi.* as printed here, the bracket sign ( ) shows an emendation, the sign [ ] shows an insertion,* as in the first two forms is meant to indicate footnotes for variants in readings. But this last had to be abandoned because of practical difficulties. As for those in the body of the text noted as references they are generally in Devanagri type and are noted in the *pàriśiṣṭa* (i-vi). Those in the introduction are shown in their Roman forms, and are enlisted at the very beginning (pp. iii-iv). Some amongst such may have escaped our notice, but, it is hoped they will not cause any difficulty. Occasionally there are references to research journals in the *tippanī*.

At the end of the text (in the second vol.) will be found eight appendices, all printed in Devanagri. App. A gives the alphabetical index of verses in the *Kāv. pr.*, where unindentified verses will be marked out from the rest by suitable marks. App. B. will contain a list of authorities alphabetically arranged (*pramāṇoddhṛti*) under the two heads of authors and works actually cited in the *Kāv. pr.* App. C will contain a similar list of passages in the *kār. or vṛtti* text derived from earlier *alaṅkāra* works (*smaryamāṇāni pramāṇāni*). It is apprehended that certain passages have escaped our notice, though we have taken all care to be exhaustive. App, D will contain the alphabetical list of the extra verses cited by Śrīdhara in the *Kāv. pr. vi.* In App. E will be enlisted the *nyāyas* or maxims which Śrīdhara in the characteristic traditional manner of a commentator has used from different branches of literature. In App. F

will appear an alphabetical list of works and authors of *alaṅkāra* cited by Śrīdhara; and in App. G of such from other *śāstras* of which, it is likely, some popular works of Śrīdhara's time, have been out of vogue (viz. p. 180, fol. 206). App. H will be an index of important technical words in the *Kāv. pr.* and in the *Kāv. pr. vi.* with references to pages in the printed edition for their elucidation.

A word or two is necessary about the *tippanī* supplied by the editor. It is meant, as noted in its introductory verses, as supplement in agreement with the matter of, but not treated in, Śrīdhara's commentary. This filling up of gaps (*adhyāhāraprapūrti*) is an imperative necessity; for the *Kāv. pr. vi.* is a very learned work. The *tippanī* is fashioned on traditional lines (*pracīnocitavartmanā*); while at the same time, it has taken note of observations (*ukti*) and principles (*yukti*) of modern criticism as well as of the investigations of *alaṅkāra* researchists (*navinonmeṣamūrti*) which have appeared in modern integrated contributions or in research journals for over the last fifty years. The editor has been careful enough not to reduplicate matter which he had covered in his editions of other *alaṅkāra* texts, the *Muktāvalī* on the *Al. kaustubha* of Kavi-Karṇapūra, the *Saṅketa* (in English) of Rucaka and the *Kāv. pr dīp.* of Caṇḍīdāsa, or in his research papers to which references only are given. It has been written in Sanskrit, partly, to meet the demands of the growingly wider circle of indigenous scholars who are interested in knowing the formative tendencies of the *śāstra* crystallised in *nibandha* works which they have to teach, and partly by virtue of necessity, for Sanskrit is the best medium for such an undertaking. The university students, some of whom may engage themselves in intensive study and in research on *kāvyas* and on *alaṅkāra* literature, will, it is hoped, find much of inspiration and guidance from the *tippanī*. A genuine historic study of the *alaṅkāraśāstra* which is vast in expanse and is, at the same time, profound in content. is only possible when one takes to old texts and that in the old traditional method, and weighs them in the balance of comparative assessment which the *tippanī* is designed to encourage and foster.

Corrigendum. Through sheer oversight it has been noted (*intro.* p. v.) that two of the leaves of mss. 'ka' are wrongly marked. Actually one (fol. 89) is over-marked; in the case of the other (fol.

21 .) the marking is all right. This leaf has been missing since the transcript copy was made by the editor several years ago. Thus the total number of leaves is not 219 (221—2) but 220 (221—1). The text in the missing leaf has been prepared on the basis of the 'kha' manuscript only. In the page lxiv in the last paragrah 102 should be read for 120, 298 for 240, and 28 should be inserted just after... 'including some'; so in page vii in the last but one line Sam. 291 should be read for Sam. 219. In page xxvii the foot-note numberings in the body should be shown as 35, 36 and 37 respectively.

A.S. Govt. Colln. Mss. 4739 fol. 11a.

A.S. 111-C-116, fol. 47a.

काव्यप्रकाशः

(अथ प्रथम उल्लासः)

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां परामृशति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

काव्यप्रकाशविवेकः ॥

गजाननमदास्वादमाद्यन्मधुकरध्वनिः ।
मुदेऽस्तु द्योतयन्नन्तरनन्तरससम्पदम् ॥
रसनासु सतां नित्यं नृत्यन्ती भाति भारती ।
या वशीकुरुते विश्वमसीमगुणभूषणैः ॥

सदाचारानुमितवेदबोधितविधेयभावो नमस्कारः शास्त्रारम्भे करणीय इत्यभिप्रेत्याह वृत्तिकारः—**ग्रन्थारम्भ** इति। प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिकामोऽत्राधिकारी, नियमेन तदारम्भेऽनुष्ठीयमानत्वात् । तत्र **विघ्नः** प्रतिबन्धकदुरितसद्भावो निर्वर्तकसुकृतविरहो वेति द्विविधः । तत्(द्)-**विघातायेति** । अभीष्टदेवता चाधिकृताऽनधिकृता चेति द्विविधा । अनयोश्चाधिकृतायां प्रतिपत्तिर्गरीयसी । यथा चात्र प्रकृते वाङ्मयेऽधिष्ठातृतया च समर्थत्वेन च भगवती कविभारत्यधिक्रियते नैवमन्या, तत्प्रसादनिधेय-(? विधेय)-वाग्वैभवो ब्रह्मादिः । अतः सैव स्तोतुमर्हतीत्याह—**समुचितेति । परामृशति** नमस्क्रिया-विषयत्वेन स्मरतीत्यर्थः । **नियतिः** कर्मापरपर्याया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तम्, तत्पार-तन्त्र्याक्रान्तवैचित्र्यमिदं ब्रह्मस्वरूप-(?) मवतिष्ठते । न चायं **नियमः** कविवाचि, वक्रोक्ति-(क्ति)नाऽलौकिकब्रह्मतत्त्वे विपर्यासप्राचुर्यात् । (2a) तदाह—'विसमट्ठिअं व दीसइ

नत्वा गिरां गिरां सारे **प्रकाशे**ऽन्वयनर्मणा ।
विवेकलक्ष्यमालक्ष्य प्राचीनोचितवर्त्मना ॥
उक्तिभिर्युक्तिभिः साकं नवीनोन्मेषिमूर्त्तिभिः ।
विवृतिः सुवृतिः क्लृप्ता साध्याहारप्रपूर्तिभिः ॥

नियतिशक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च हृद्यैव तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्। एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः। अतएव जयति। जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते, इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते।

वितहट्ठिअं व पडिहाइ'[1] (गउडवहो ६६) इत्यादि। जगन्मूलकारणं प्रकृतिः पुरुषेतरः पदार्थराशिस्त्रैगुण्यात्मक इति साङ्ख्याः। तस्याश्च बुद्ध्यहङ्कारादिपरिणतायाः सुखदुःखमोहास्त्रयो गुणाः।* तथा ह्युक्तमेव "कामिनीशरीरं सम्प्रयुक्तवियुक्तप्रार्थ्यमानानां सुखदुःखमोहानुदया (भवो ?)-दया(?)-द्व्यक्रमेतत्त्रैगुण्यात्मकतया निश्चीयते" (यो॰ सूः तत्त्ववैशा ४।१५ द्रः)[2]। एतेन सर्वे भावा व्याख्याताः। भारतीनिर्मितेस्तु सुखैकस्वभावत्व(त्वं) लोकोत्तरचमत्कारसाररसास्वादविश्रान्ताया हृदयसुखसंवादप्रवणत्वात्। 'गुरुपरतन्त्र[त]ये'ति -* वत् परतन्त्रशब्दोऽयमायत्तवाचीति न पुनरुक्तम्[3]। परमाणुद्व्यणुकादीनामुपादानकारणता। कर्मादीनां सहकारिता। **कविभारती** चैतन्नापेक्षते, प्रतिभामात्रप्रभावादेव तस्याः सद्भावात्। तथाचोक्तम्—

---

1 मुद्रित 'गउडवहो' पुस्तके 'ठिअमट्ठिअं दीसइ अठिअं वि तहट्ठिअं व पडिभाइ' इति पाठो दृश्यते। कविप्रजापतेः सृष्टिविषये स्वातन्त्र्यं चित्रकाव्यविचारावसरे "अपारे काव्यसंसार" इत्याद्यभियुक्तोक्तिप्रामाण्येनेतरत्र "अतहट्ठिए वि तहसंठिए व्वे" त्येतदनुरूपगाथोद्धारेण च प्रतिपादितमाचार्यानन्दवर्धनेन।

* आदर्शपुस्तकेऽग्रिमवाक्यीयात् 'मूलकारणं प्रकृति'रित्यंशादर्वागेव 'तस्याश्च...... परिणतायाः पुरुषेतर......इति साङ्ख्याः' इति, ततश्च 'सुखदुःख...गुणाः' इत्यसमप्रायः सन्निवेशो लभ्यते।

2 एवमेव 'वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः' इति पातञ्जलयोगसूत्रोपरि (४।१५) 'अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां या त्वया दृश्यते सैव मयाऽपीत्यपि **मिश्राणां** विवृतिः।

-* (नवम उल्लासे काकुवक्रोक्त्युदाहरणे)

3 "अनन्यपरतन्त्रे"त्यत्र पुनरुक्तवदाभास इत्याशयष्टीकाकृताम्। "परतन्त्रशब्द एवायत्तवचन इति कश्चिदि"ति **प्रदीप**कृतः श्रीधरं तदनुगामिनमपरं कं वोद्दिश्य कटाक्षेणाखरसतासूचनम्। न तदतिमनोज्ञम्। युक्तिस्तूपरि "गुरुपरतन्त्रतये"त्यंश एवोट्टङ्किता।

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥

द्वे वर्त्मनी गिरो देव्याः शास्त्रञ्च कविकर्म च ।
प्रज्ञोपज्ञं तयोराद्यं प्रतिभाभवमन्तिमम् ॥ इति (काः कौः)

शान्तो नवमः स्थापयिष्यत इति श्रृङ्गारादयो **नव** काव्य**रसाः**। मधुराम्ललवणतिक्तकटु-कषायकाः षड् द्रव्याश्रिता इति लौकिकाः। **न चेति**—तिक्तादयो हि न हृद्याः। ननु नमस्कारे कर्तव्ये कि-(2b)-मिदमुत्कर्षाभिधानम् ? अत आह—**जयत्यर्थेन चे**ति। समस्तगीर्वाणविलक्षणजगन्निर्माणनिपुणब्रह्मप्रतियोगिकेन जयेनार्थसामर्थ्यान्नमस्यताऽऽक्षिप्यते, तस्याश्च तथा विशेषितायाः प्रकृतवक्तृकर्तृकतात्पर्यावसानादिति। तदिह प्रतियोगिक-वाङ्मयानुल्लेखाद्व्यतिरेको नामालङ्कारो, जयत्यर्थबलेन च नमस्काररूपं वस्तु, तद्देवता-विषया च रतिरलक्ष्यक्रमा ध्वन्यत इति त्रैविध्यमनुवक्तारो निस्त्रपर्याप्त (? नितरां परास्ता) इत्याचार्याः[4]। रसशब्दे श्लेषश्च।

यद्यप्यत्राभिधेयं प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ साक्षान्न निमित्तं तथापि प्रयोजनवत्काव्याङ्गतया तदपि तथैवेत्याशयवानाह—**इहेति**। एतेनाभिधेयग्रन्थयोर्वाच्यवाचकभावोऽभिधेयद्वारा ग्रन्थस्य गौणमुख्यप्रयोजनाभ्यां कार्यकारणभावलक्षणश्च सम्बन्धः प्रदर्शितः। [**अर्थकृत** इति]-कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये, अर्थायेत्यर्थः। अथवा करणं कृत्। विद्याभूमीत्यादावन्थ (? वर्थ) लक्षण-(वात्स्या. का. सूत्र १।२।८)[5]-सूत्रे पुरुषव्यापारसूचनार्थमर्जनवर्ज(? र्ध)न-

---

4 "त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोकेऽस्मद्गुरुभिर्व्याख्यात" इति ध्वन्यालोकाद्यश्लोकीय-टीकारूपं लोचनग्रन्थमनुसरतां गड्डलिकाप्रवाहपतितानाम् "अनुवक्तार" इति-विशेषणविशेषितानामुपरि केषां प्राक्तनटीकाकृतां टीकाकृत उपाध्यायस्य वा दौर्मनस्यसूचनपरं मन्तव्यमिदम्।

5 "विद्या-भूमि-हिरण्य-पशु-धान्य-भाण्डोपस्कर-मित्रादीनामर्जनमर्जितस्य विवर्धन-मर्थ" इति वात्स्यायनसूत्रेण "अध्यक्षप्रचारा"दित्याद्यनन्तरसूत्रे साभिप्रायं सूचनमर्थशास्त्रेऽर्थलक्षणस्यानिर्देशविषयकम् "अर्थश्च राज्ञस्तन्मूलत्वाल्लोकयात्रायाः" "पुरुषकारपूर्वत्वात् सर्वप्रवृत्तीना"मिति सूत्राणि तत्रत्यानि चात्र स्फुटं परामृष्टानि।

कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतो-चिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजन मौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभु-

---

ग्रहणात्तदनुसारेणैवमुन्नेयम् । एतेन (तेन) ग्रन्थकर्तुश्चतुर्धानिर्वाहरसिकताऽपि (र्धाऽर्थनिर्वाहरसिकताऽपि)[6] सम्पद्यत इति । **यशस** इति स्पष्टत्वाद्दृष्टान्तमाल-माकाङ्क्षितमाचष्टे—**कालिदासादीनामिवे**ति । एवमुत्तरत्र । **व्यवहारपदं** विवृणोति **राजादी**-(3a)ति । आदिपदात् कोषजनपददुर्गादीन्यष्टादश तीर्थानि[7] । **निर्वृति-**

---

6 तेनेति सामान्येनावापरूपेणेहेत्याद्यवतरणिकाया मूलस्थाया भामहादिप्राचीनालङ्कारिकस्वरसत‘श्चतुर्वर्गफलप्राप्ति’ रित्यादि तत्तत्कारिकया ‘‘अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वम्’’ इति चूर्णकगर्भया साहित्यदर्पणादौ यदुपस्थापितं तस्यालोन्नयनम् । रसार्णवालङ्कारे (मुः पुः ४।५०)-ऽर्थविवेचनप्रसङ्गे ‘पुरुषार्थ-प्रभेदेन स चतुर्धा स्मृतो बुधै’रिति निर्देश एतदनुकूल एव । यदि तावत् कारिका-ग्रन्थस्यैव विवरणत्वेनात्र निर्बन्धस्तदा यशोऽर्थः शिवेतरक्षतिः परनिर्वृतिरिति चतुष्कं यथाक्रमं कामार्थधर्ममोक्षप्रतिरूपकतयैवाक्षिप्यते । व्यवहारवित्त्वस्यार्थ एवान्तर्भावः । एवमेव चतुर्धानिर्वाहकता स्यात् । परमादर्शपुस्तकपाठतो-ऽर्थस्यार्जने चतुर्धा चेष्टा (विद्याऽऽदीनामुपायैरधिगतिरवनं वर्धनं सम्प्रयोग-स्तीर्थेऽप्यर्थोऽयमुक्त’ इति) याऽर्थ**शृङ्गारप्रकाशे** भोजेन विवृता सा नात्रोद्दिष्टेत्य-भिधानमपि साहसिक्यम् ।

7 एतानि कौटिलीयार्थशास्त्रसम्मतानि परमितरथोद्दिष्टानि (१।१२।८ २२, Jolly's edn) आदिकविनाऽयोध्याकाण्डे परामृष्टानि (१००।३६). रामायणतिलके च विवृतानि । आदिपदलभ्यानि चार्थशास्त्रे स्तम्भकोषसङ्गवर्गाध्यायप्रसङ्गोपरि (८।४।४४, ४५, ४६, ६२, ७१) नयचन्द्रिकाटीकायां विवृतितो नाभिन्नानि श्रीधरकृतोद्देशानीत्यतो न पुरुषमाश्रयन्तीत्यापाततः प्रतीयते । तीर्थपदस्य विभिन्न स्वरूपसूचनं टीकाकृद्भिर्विहितमिति सम्भाव्यते । तद्यथा शिशुपालवधटीकायां (२।१११), ‘‘तीर्थानि विप्रश्रमणादिविशेषा’’ इति वल्लभो, ‘‘मन्त्राद्यष्टादश (‘मन्त्र्याद्यष्टादश’ इत्येव पाठः साधीयान्) स्थानानीति मल्लिनाथः । एवं रघुटीकायां सञ्जीवन्यामपि (१७।६८) ।

सम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत् पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत् काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत् कान्तेव सरसताऽऽपादनेनाभिमुखीकृत्य

पदार्थमाह—**आनन्दमिति**। अत्रैव **परत्वं** योजयति **सकलेति**। सुखत्वाविशेषे कथं **मौलित्व**(मौलिभूतत्व)—मित्याह—**विगलितेति**। ब्रह्मास्वादसोदरस्य वैषयिकसुखविलक्षणत्वमुपपन्नमिति भावः। अत्रैव **रसास्वादने**त्यादिना बीजमाह। **समनन्तरमिति सद्यः** शब्दार्थकथनम्। तदेतत् काव्यस्वरूपोपायवैलक्षण्यादित्यवेद्य मुख्यतया प्रथमोपात्तमपि **काव्य**पदमिदानीं व्याचष्टे—**प्रभुसम्मिते**ति।[8] यथा प्रभुरेवं कुर्विति भृत्यमादिशति तथा श्रुतिस्मृत्यादयोऽपि पुरुषं नियोजयन्ति। स च पुरुष इष्टसाधनतामनालोच्यैवाज्ञामात्रपरतन्त्रस्तत्र प्रवर्तते, निमित्तनैमित्तिकादीनामिष्टसाधनतामन्तरेणैव शब्दमात्रबोधितत्वात्। एवं कार्यत्वादत एव शासनादन[र्था]न्तरत्वाच्छास्त्रपदेनामीषामुपादानम्। पुरावृत्ताख्यानमितिहासः। तस्य **पुराणादयः** पञ्चलक्षणत्वादिभिरन्योन्यव्यावृत्ताः प्रकाराः। अस्येदं वृत्तम् अमुष्मात् कर्मणः फलमित्येवं युक्तियुक्तसम्बन्धप्रकटनकारित्वादेषां हितसाधनलक्षणेऽर्थे भरो न तु नियोजने, अतएव च सुहृत्तुल्यता। सुहृदो हि प्रभुवन्न सुहृ-(3b)दं नियोजयन्ति, अपि तु बोधयन्ति। स च तमर्थमवधार्य श्रेयःसाधनतया स्वयमेव तत्र प्रवर्तते। तदेतत् प्रकारद्वयं काव्ये नास्तीत्याह—**शब्दार्थयो**रिति। **गुणभाव** एव कथमित्याह—**रसाङ्गभूतव्यापारे**ति। [**व्यापारो**]रसानां निमित्तभूतविभावादिसंयोजना। [तदुक्तं] **हृदयदर्पणे**—

> शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः।
> अर्थे (अर्थ-) तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः।
> द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत्॥ इति

तदित्थं लोकशास्त्रवचनातिशायिताऽस्य स्फुटेत्याह—**विलक्षण**मिति। **यदि**ति प्रसिद्धिमवद्योतयन्ननिदंप्रथमतामभिप्रैति। तत्र प्रमाणमाह **लोकोत्तरेति**। यदि काव्यनामकः

---

8 अत्र मूले वृत्तिग्रन्थो हृदयदर्पणोद्भावितं ध्वन्यालोकलोचने—(१२ पृः)ऽनूदितं काव्यवैशिष्ट्यमुररीकृत्यैव सुस्थित इत्यन्यत्रोद्धृतात् हृदयदर्पणसन्दर्भात् प्रतीयते।

रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥३॥

कर्मविशेषो न स्यात्[9] तदाऽयमादिकवेः प्रभृति प्रतायमानः काव्यव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । तथा चोक्तं **काव्यकौतुके**—

प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता ।
तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ।
तस्य कर्म स्मृतं काव्यम्

इति ।

उपदेशश्चे(ञ्चे)ति—चकारः पूर्वोक्तसमुच्चये । उपदेशस्वरूपमाह—**रामादिवदिति** । इष्टानिष्टफलसाधनयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्युत्पादनयोर्व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तत्र वेदादिषू-(4 a)पदेशदिशि निविशमानेषु किं काव्यप्रणयनपरिश्रमाश्रयेणेत्यत आह—**कान्तेवेति** । सरसताऽऽपादनं साधारणो धर्मः । या हि कां (कं) प्रति जीवितसर्वस्वायमाना सा तस्य कान्ता । तेन सा यथा परिशीलनमात्रात् सरसीकरोत्येवमेव श्रुतावागतमात्रं काव्यं विभावादिसम्पदमर्पयति । रसाविष्टचित्ततया सुकुमारमतीनामपि सुकरं व्युत्पत्त्याधानमि [त्यर्थ इ]ति भावः । **यथायोग**मिति—यशोऽर्थश्च द्वयोरपि । व्यवहारज्ञानं सहृदयस्यैव, न कवेः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादशिवक्षतिरुभयोरपि । परनिर्वृत्युपदेशो सहृदयस्यैवेति । ननु भावयतः कवेरप्यस्ति निर्वृतिः, सत्यं, किन्तु तदानीमसावपि सहृदय एव । अन्यद्धि कवित्वमन्यद्धि सहृदयत्वम् । यदाह—सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते । (ध्व. आ. लो. प्रस्तावनाश्लोके) ।

---

9 अत्र "भट्टनायकाभिप्रायेणेदमूचे न स्वाभिप्रायेणे"ति माणिक्यचन्द्रकृत**सङ्केते** नानर्थकमाघोषणम् । 'तस्य कर्म स्मृतं काव्य'मिति **काव्यकौतुको**द्धृतिरप्यत्र स्मरणीया । व्यापारस्य प्राधान्यख्यापनं न नव्यमतोपयोगि । वस्तुतस्तु **काव्यप्रकाश**ग्रन्थे क्वचित् क्वचित् परमतं परवचनञ्च स्वाभिप्रायविरुद्धमप्यप्रतिषिद्धं सङ्कलितमिति न तिरोहितं प्रेक्षावताम् ।

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषो यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात्। लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य। शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां,

---

अग्रिमकारिकासङ्गतिमासूत्रयति—**इति सर्वथे**ति। एवं नाम कीर्त्यादिनिदानतया दृष्टादृष्टफलं काव्यम्, अतस्तन्निर्माणनैपुणगुणप्रणयिनाऽवश्यं भाव्यमिति प्ररोचितस्यो-(स्यो)-पायजिज्ञासायां तत्प्रदर्शनं भविष्यत्कारिकायामिति **शक्तिरि**ति—अक्लिष्टानेकपदार्थ-ज्ञानं शक्ति(4 b)-स्तस्या प्रमाण माह—**यां विने**ति। शब्दार्थरचनायुगलस्य समुल्लासः प्रसरणम्। अग्राम्यत्वमनुपहास्यता, तदुभयमपि कार्यरूपं न हेतुना विनाऽऽत्मानमाप्नुया-दिति भावः; अतएव व्यतिरेकमुखमुपन्यासः। कवित्वबीजं प्रतिभानमात्मगतं (गतः) संस्कारविशेषः, तत्र शक्तिपद-(दं) सहचरविप्रकर्षात्। एवं निर्दोषताऽऽदिविशिष्ट-शब्दार्थपरोऽपि **काव्य**शब्दो वृत्तौ शब्दार्थमात्रवचन उपचारात्। वर्णनीयसमस्तवस्तु-पार्वापर्यपरामर्शकौशलं **निपुणता** युक्तायुक्तविवेक इत्यर्थः। सैवान्यत्र व्युत्पत्ति-पदेनोक्ता[10]। तस्याः कारणत्वमाकाङ्क्षितमिति सूत्रे सहेतुकाया उपादानं, तदेतद् व्याचष्टे—**लोकस्ये**ति। **विमर्शनादि**ति सर्वत्र सम्बन्धः। लोक्यते लोकयतीति [च] **लोकः** स्थावरजङ्गमात्मा। [तत्राद्यं] तरुमहीधरादि, द्वितीयं गोमहि[षा]दि। **लोक**शब्द-स्यात्र **वृत्त**परत्वं वर्णनीयानन्त्यख्यापनार्थम्, अन्यथा स्थावरजङ्गमात्मनो लोकस्यादिकविनैव वर्णितत्वात् काव्यपरिसमाप्तिरेव स्यात्[11]। अतएव **वामनो** (का. सू. १।३।२) "लोकवृत्तं लोक" इत्युक्तवान्। तदेतद्व्याचष्टे—**लोकवृत्तस्ये**ति। शास्त्राणि काव्याङ्गोपदेशकानि। वाचां श्रव्योसर्वो-(त्सर्गो)-ऽवच्छेद-(5a)-श्छन्दः, अनवच्छिन्नाया वाचः काव्यशरीरेऽ[न]-न्तर्भावात्। वृत्तगन्धिचूर्णकोत्कलिकाप्रायमयतयाऽध्यासिततत्तैविध्ये गन्धेऽपि (गद्येऽपि) पद्यवदवच्छेदविशेषोद्भवैव [चा]रुता [स-]हृदयानां विद्योतत इति च्छन्दःपदमाह्लादवच्छेदो-पलक्षणप्रतिपादकपरम्, ह्लादनार्थेन च्छदिना च्छन्दःशब्दस्यानुशासनात्। प्रथममवच्छिद्य पश्चादावापोद्वापाभ्यां पदानि निस्तरङ्गतामानीयन्त इति च्छन्दः प्रथममनुसन्धेयं, ततः

---

10 यथा "अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवे" रित्यालङ्कारिकमूर्धन्यानन्द-वर्धनाचार्यवचने।

11 **रुचककृतकाव्यप्रकाशसङ्केत**ग्रन्थस्य (२पृः) प्रतिध्वनिरयम्। **सर्वमेतत्**-"वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्ये"त्यादि (४।७) ध्वन्यालोकीयसंक्षेपवचनेनावधारितम्।

काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्श-नाद्व्युत्पत्तिः। काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः संबलिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न हेतवः ॥

स्वरूपारोपेण यथार्थविशेषानुसरणम्, अनन्तरं विभावादिसम्पत्प्रवणत्वचित्तणमिति क्रमेण व्याकरणादीनामुपन्यासः। बहिरङ्गानि चतुर्वर्गादिशास्त्राणीति [वि आ] पश्चात् क्रियन्त इति [**व्याकरणं**] त्रिमुनिप्रणीतं शब्दानुशासनं शब्दशुद्धिद्वारेणोक्तम्, **अभिधान कोषो**ऽर्थविशेषनिश्चायकताद्वारा, इतरथा तद्विपर्यासे दोषः स्यात्। तद्यथा "नीविराग्रथनं नार्या जघनस्थस्य वासस" इति **नाममाला**प्रताकमपश्यतः कस्यचित् (का. अ. सू. वृ. १।३।५) "नीविबन्धस्त्रिभुवनगुरोर्गौपवेशस्य भूया"दिति। कलेत्यादौ **लक्षणग्रन्थ**शब्दः प्रत्येकमन्वीयते। गीतनृत्यादिका चातुःषष्टिकी **कला**। इयञ्च विभावादिरूपतया प्रत्यासन्नतरा काव्यात्मनः। अस्याश्च शास्त्राणि **दत्तिल (दत्तक) वि** (5b) **शाखिलादि**भि राचार्यैरखिलानि प्रणीतानि ग्रन्थगौरवभिया चात्र न प्रतन्यन्ते। एवं धर्मादि-शास्त्राणामप्युपयोग उन्नेयः। **काव्याना**मिति—अयोनिजसिद्धिस्तथासति प्रभवतीति तात्पर्यमयोनिजप्रकृतिपुरुषापरपुरप्रवेशाखण्डमहात्य (माहात्म्य)-तूलिकापरिमलभेदात् पञ्चधा विभक्तं **रसार्णवे**। [12]**इतिहासादीना**मिति—उक्तञ्च

न स शब्दो न तद्वाक्यं न सा विद्या न सा कला।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः॥ (हृ. द) इति,

अतएव पुराणधर्मशास्त्राद्यष्टादशविद्यास्थानानां मध्ये काव्यस्योट्टङ्कनमनालोकयन्तः सूक्ति-मात्रत्वात् कलैकदेशतामस्याभिदधाना अनादरणीया एव। नहीन्द्रियग्रामाणामन्तरन्तःकरणं

---

12 अत्र प्रकाशवर्षकृतो **रसार्णवालङ्कार** उद्दिष्ट इति सम्भाव्यते। ध्वन्यालोकेऽपि चतुर्थोद्यते विषयस्यास्य सूचनम्। प्रपञ्चस्तु राजशेखरकृतायां काव्यमीमांसायां क्षेमेन्द्रकृते कविकण्ठाभरणे (२य सन्धौ) च। उपर्युद्दिष्टसंज्ञास्तु तद्ग्रन्थतः क्वचित् क्वचिद् विलक्षणा एव। मुद्रिते (I.H.Q.vol. V) रसार्णवे नास्यादर्शनं विप्रतिपत्तिकरं यतः खण्डितोऽयं ग्रन्थस्यादर्शः। यथास्थानं प्रकरणस्यास्य प्रवेशो नासम्भवीति युक्तिरप्यस्ति। सा यथा (समुद्दिष्टस्य काव्यस्ये)ति (२।१ मुदित रसार्णवे) परामृष्टं विवेचनं मुद्रितग्रन्थे नोपलभ्यते।

न गण्यत इत्येतावता तस्याप्राधान्यमर्वाकू(ग्)दृशोऽपि केचन मन्यन्ते, तन्मध्यापरिगणनस्य प्रत्युत तत्प्रकर्षातिशयनिमित्तत्वात्। एवञ्च "कवित्ववक्तृत्वफला सरस्वती"-[13](का. क. सा.) त्येवमादिप्रयोगेषु कवित्व[पद]स्य पूर्वनिपातो नाल्पाच्तरत्वनिबन्धनः किं तर्हि ? अभ्यर्हितता-निमित्तक इत्यवगन्तव्यम्। चतुर्वर्गव्युत्पत्तिफलता च काव्यस्य स्फुटे(टै)व। ननु काव्यात्त्रिवर्गनिष्पत्तिः स्यात्, ननु मोक्षो (न तु मोक्षो), यदत्र शृङ्गारेण प्रत्युत दोषकारिणी वाग्वृद्धिः (रागवृद्धिः) (6a) क्रियत इति चेत्, उक्तमत्र **भट्टतोतेन**—

विषयाभावतो नात्र रागस्याभ्यासगाढता।
स्थायी चेद्विषयो नैवमास्वादस्य म(स) गोचरः॥
आस्वाद एव रागश्चेन्न रागो योषिदास्पदः।
कार्यात् कारणदोषश्चेत् किं सीता विषयो(?)द्वयोः॥ इत्यादि

अन्यच्च— यथाऽऽदर्शान्मलेनैव मलमेवोपहन्यते।
तथा रागाववोधेन पश्यतां शोध्यते मनः॥

अन्यच्च— सर्वाङ्गानुप्रवेशः स्यात् सजातीयं विना कुतः।
अतो भोग्योपदेशेऽस्मिन् भोगेष्वेवादरो मुनेः॥ इति

अतएवाहुः— धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्त्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिबन्धनम्॥ इति
—(भा. का. अ. १।२)

विमर्शनाद्व्युत्पत्तिरिति—एताभ्यां सौत्रे **निपुणभा-(ता)ऽवेक्षण**पदे व्याख्याते। **काव्यं कर्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति ते** द्वये कविसहृदयाः काव्यज्ञाः, तेषां **शिक्षा** उपदेशस्तेन पौनःपुन्येन प्रवृत्ति**रभ्यासः**। व्याख्याद्वयप्रयोजनमाह—**करणे (प्र)योजने चेति**।

---

13 "आसीत् कवित्ववक्तृत्वफला यस्य सरस्वती"ति विवेकीयपद्यं **न्यायमञ्जरीकर्तु-र्जयन्तभट्टस्य** शक्तिख्यापनाविशेषणार्थं तत्सूनुना**ऽभिनन्देन** प्रयुक्तम्। अभिनन्द-पद्येऽप्येतद्दृढतरं ख्याप्येत यथाऽऽह सः स्वयमेव तत्कृते लघुयोगवाशिष्ठे (४५।१) 'वादी वाग्मी कविश्चाय'मिति। श्रीकण्ठचरित-(२५।१२६) कर्तु**र्मङ्खकस्य** पृथ्वीराजविजयकर्तु**र्जयानकस्य** (१।११) च रचनायां लक्ष्यतया लक्षणतया धर्मस्यास्य निर्देशो वरीवर्ति। कुत्राप्यायावयवस्य कुत्रापि चरमावयवस्यान्वर्थ-तेति समासे पूर्वनिपातसाधकप्रयासो मुधैवेत्यभियुक्ताः।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि ॥

पाको हि सन्दर्भजीवितं यद-(पद)परिवर्तासहिष्णुत्वलक्षणः(णम्)। (का. अ. सू. वृ. १।३।१५ द्रः) अयञ्च कथमभ्यासादृते सम्भवतीति ? तत् किमेते शक्त्यादयो गोमयवृश्चिकवन्निमित्तभूयं भजन्ते ? नेत्याह। **इति त्रयः संवलिता** इति—अमुमेवार्थ-माविर्भावयितुं सूत्रे **हेतु**रित्येकवचनम्। सौत्रं तच्छब्दार्थविवरणान्तरितमाह—**काव्यस्ये-**(6b)ति। **उद्भव** उत्पत्तिरुत्कर्षश्च यथा हरिपदादुद्भूता गङ्गा, उद्भूतो राजा परांज(ञ्ज)यति[च]। उभयरूपोऽप्यत्राभिमत इत्यनूद्य व्याचष्टे **उद्भव** इत्यादि। यद्यपि शक्त्यादयः सम्भूय व्याप्रियन्ते तथापि यथा घटस्य मृद्रूपतायां मृद उत्कट उपयोगो रेखोपरेखाऽऽदौ तु सूत्रादीनाम्, एवमिहापि धर्मिसिद्धौ शक्तेर्गुणाद्युत्कर्षरूपे तु सम्यगुद्भवो व्युत्पत्त्यभ्यासयोरिति।

न प्रयोजनेन विनोपायजिज्ञासेति प्राक् प्रयोजनमुक्तम्, अनन्तरमशक्योपायत्वशङ्कया म(स) लक्षणम् आकाङ्क्षत इति कारणम्, अथेदानीं लक्षणं वाच्यमित्याह—**एवमस्य स्वरूप-**मिति। स्वमसाधारणं रूपं लक्षणमित्यर्थः। **तददोषा**विति[13a]। "अनेन कल्प्यमानोल्लास-दशकस्य संक्षेपेण सूत्रणं कृतम्। तथाच **त**दिति सप्रयोजनं सहेतुकञ्च सप्रभेदञ्च काव्य-स्वरूपं प्रथमोल्लासनिर्दिष्टं सूत्रितम्। **शब्दार्थौ**विति धर्मिभूतयोः शब्दार्थयोर्द्वितीय-तृतीयोल्लासनिर्णीतयोः सूत्रणम्। अनन्तरं तदित्यनेनैव सप्रभेदं यत् काव्यस्वरूपमुद्दिष्टं तस्य त्रयो भेदाः सप्रपञ्चमुल्लासत्रयेण प्रतिपादिताः सूत्रिताः। **अदोषा**वित्यनेन दोषाणां परिहार्यत्वेन सूत्रितानां सप्तमोल्लासे निर्णयः। **सगुणा**वित्यनेन सूत्रिता-(7a)नां गुणाना-मष्टमे प्रपञ्चनम्। **अनलङ्कृती क्वापी**ति "विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञान"मिति न्यायेनोट्ट-ङ्कितानामुभयेषां शब्दार्थालङ्काराणां क्रमेण नवमदशमयोरुल्लासयोर्निर्णयः। [एवञ्चा पदपञ्चकेनोल्लासदशकः (दशकं) सूत्रितः (सूत्रितम्)]" (रुः सः २ पृः)। गुणाद्युप-स्कृतस्यापि दोषकलङ्कितस्यानादेयतामाविष्कर्तुं प्रथमं दोषपदोपादानम्। तत्र गुणा-

13a 'तददोषा' वित्यार्यापूर्वार्धमुत्तरार्धन्तु 'इदमुत्तम'मिति। एवमुत्तरत्रापि कारिकाग्रन्थः क्वचिदार्यया बहुशोऽनुष्टुभा च पूर्णतया ग्रथितोऽत्र संस्करणे संख्यया तथाऽङ्कितश्च।

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते। **कापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः।** यथा

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥१॥

(शीलाभट्टारिकायाः—क. व. स. ५०८)

लङ्कारयोरभेदमेव केचिदास्थिवत्(दास्थिषत)[14]दोषाणाञ्च गुणाभावव्यतिरेकम् । अत आह **दोषगुणे**ति । **वक्ष्यन्ते** परस्परासङ्कीर्णा इति शेषः । निषेधमुखे[ना]लङ्कारयोगप्रतिपादनेन किं तात्पर्यमित्याह—**कापीत्यनेने**ति । न तु गुणेनेवालङ्कारेणापि नित्य एव योगी(गः) परं वैदग्धीभङ्गीभणितं शून्य (?)-माभासत्वात्, अत आह **स्फुटेति**। **अनलङ्कृती** इति। नञीषदर्थे। एतदुक्तं भवति—उद्भूतगुणमनुद्रिक्तालङ्कारमपि काव्यं चमत्कारमावहत्येव यथा प्रस्तुतोदाहरणादि। उद्भूतालङ्कारन्तु गुणहीनं न स्वदते यथा नीरसं चित्रादि, तत्र शब्दार्थमात्रोपकारकत्वेनालङ्काराणां व्यवस्थितेः। अतएव प्राधान्यात् प्रथमं गुणानामेवोद्देशः।

यः कौमारहर इति[15]—अत्र तत्रस्थितानां ग्रैष्मिकधूलिकदम्बानां वसन्त उद्भिन्नाङ्कुराणां

---

14 'आस्थितस्य परं धर्मं' (भा. पु. १२।६०।२६) मित्यादाविव आपूर्वकात्तिष्ठतेरत्र सकर्मकत्वं समर्थनीयम्। वाक्येऽत्राद्ये प्रत्यंशे भामहदण्डिप्रभृतीनामन्तिमे वामनीयानां परामर्शः।

15 अलङ्कारसर्वस्वे रुचकेनात्र श्लोके सन्देहसङ्करः स्वीकृतः। तत्रास्फुटत्वस्यांशिकत्वेन समग्रत्वेन वा(यथा श्रीधरालोचने) ग्रहणमित्यकिञ्चित्करम्। अलङ्कारचर्चायां विवादे श्रीधरो मम्मटपक्षमेवानुसरति। चण्डीदासश्रीविद्याचक्रवर्त्तिप्रभृतयो बहवः प्रायेण रुचकमतानुसारिणः। "काशकुशावलम्बनादलङ्काराभाससम्भावनायामलङ्कारनैयत्यपक्षनिर्वाह इत्यलं क्षुल्लकाशया। कविसंरम्भगोचराणामलङ्काराणां न कस्यचिदुपालम्भ" इति भट्टगोपालमन्तव्यं समीचीनमिव प्रतिभाति। 'वैदग्धीभङ्गीभणितिरलङ्कृति'रिति **कुन्तकलक्षणे**, तत् काव्यं, तद्रहितं काव्याभास एव। टीकाकृताऽपि प्राग्-'वैदग्ध्य-भङ्गीभणितशून्यमाभासत्वा'दित्यभिहितम्।

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः। रसस्य हि प्राधान्यन्नालङ्कारता। तद्भेदान् क्रमेणाह—

येऽनिलास्ते वासन्तिकमालतीपरिमलोल्लासिता इति व्याख्येयम्। (7b) एवञ्च निकुरम्बीभूता सामग्री रसोद्दीपनहेतुर्वर्णिता हेतुर्भवतीति काश्मीरकाः। "ये तु ऋतुभेदमिष्टं वर्णयन्ति यथा चैत्रक्षपा इति वसन्तस्य, मालतीत्यादिना च निदाघप्रावृषोर्निर्देश इति, न तैः रसोद्दीपनहेतुमिलिता सामग्री व्याख्याता स्यात्। एतस्मिंश्च पक्षे कदम्बानिलानां कथं मालतीपरिमलोल्लासकत्वं, भिन्नर्तुभवत्वात्[16]। नापि कदम्बरूपाः समूहरूपा अनिला इति शोभना व्याख्या। तस्मात् पूर्वव्याख्यानमेव साधु। **अत्र स्फुट** इति—अत्र बहूनां वाक्यार्थानां तुल्यकक्षत्वेन निर्देशात्तुल्ययोगिता, औपम्यस्य चाप्रतीतेरस्फुटतेति [च] केचित्। तदसत्, कस्यचिद् गुणस्य वा क्रियाया वा साधारण्येनाप्रतीतेस्तुल्ययोगितालक्षणस्यैवाभावात्। औपम्यञ्च तुल्ययोगितायाः प्राणभूतं, तदभावे सैव नास्तीति कस्या अस्फुटत्वम्? एतेन दीपकमपि प्रत्युक्तम्। समुच्चयस्तु वैचित्र्यातिशयाभावान्न महद्भिरुद्भटप्रभृतिभिरङ्गीकृत इति स न चिन्त्यते।

कौमारहर इति चित्रमस्फुटकल्पमलङ्करणं यैर्व्याख्यातं तदपि न साधु, तस्य मुख्यालङ्करणत्वाभावात्। न तच्चमत्कारकारि, आश्चर्यमात्रं करोतीति नैतावता मुख्यालङ्कारक(?)त्वम्। तथा**चोद्भट**प्रभृतिभिर्न तत् स्वीकृतम्। यत् पुनरिह चित्रमन्यद्वा-(8a)ऽलङ्कारकत्वेन वक्ष्यते तदस्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वप्रतिपादनार्थम्। तस्मादेतदपि न व्याख्येयम्। तस्माद्विक्तमेतत्। इह "यः कौमारहर" इत्यादीन्युत्कण्ठाकारणानि, तेषु सत्स्वपि सा नोत्पन्ना, तद्विरुद्धाया उत्कण्ठाया उत्पादात्, अतश्च विशेषोक्तिरियम्। सा च कार्यस्य साक्षान्निषिध्यमानत्वेनाप्रतीतेरस्फुटा। विरुद्धोपलब्धिद्वारेण ह्यत्र कार्यनिषेधः प्रतीयते न साक्षादित्यस्फुटा विशेषोक्तिः। यद्वा उत्पन्नाया उत्कण्ठायाः कारणानि

---

16 काश्मीरकरत्नकण्ठकृते **सारसमुच्चये** 'भाद्रक्षपा' इत्यसाम्प्रदायिको वैकल्पिकः पाठो वसन्ते सर्वपुष्पाणि वर्ण्यन्त'इति 'कविसम्प्रदाय इति केचि'दित्यगतिकगतिराश्रिता च। श्रीधरकृतोद्धारे दीर्घे रुचकग्रन्थे काश्मीरकेतराणां प्राक्तनतरनिबन्धोद्धृतैतत्पद्यव्याख्यानं 'हस्ते लीलाकमल'मित्यादि मेघदूतीयपद्य ऋतुसमाहारसूचकं'श्च्युतसुमनसः कुन्दा' इत्यादि समताऽऽख्यार्थगुणोदाहरणे वा ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरो भावः प्रकाशित इति प्रतिभाति।

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥४॥

इदमिति काव्यम्। बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य

न विद्यन्ते, तानि हि कौमारहरादीनामसन्निधानादीनि, तद्विरुद्धानाञ्च सन्निधानादीनामत्र भावात्तदभावः। तेनेयं विभावना कारणविरुद्धत्वोपलब्धिद्वारेण प्रतिषिद्धा, साक्षाद-निषिध्यमानत्वात्। एवञ्च विशेषोक्तिर्विभावना वा। सा चास्फुटा व्याख्येया" (रु. सं.-४ पृः)। अत्र च साधकबाधकप्रमाणाभावात् सम्भवन्नपि सन्देहसङ्करो न स्फुटः, अस्फुटारब्धत्वात्। ये तु सङ्करस्य पृथगलङ्कारतां न मन्यन्ते तन्मते तत्सम्भावनाऽपि नास्ति। ननु विभावाद्युपकृताया रतेश्चर्वणाऽऽयत्तत्वात् स्फुट एवात्र रसवदलङ्कार इत्याह—**रसस्य** हीति। सत्यम्, इह स्फुटो रसः प्रधानम्, न च प्राधान्ये सत्यलङ्कारता घटते, अलङ्काराणामुपस्कारकत्वाद्रसादी-(8b)नाञ्च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात्। अलङ्कार्यव्यतिरिक्त-श्चालङ्कारोऽभ्युपगन्तव्य एन (एव), लोके तथासिद्धत्वात्, यथा गुणिव्यतिरिक्तो गुणः।

सिद्धे काव्यसामान्यलक्षणे विभागो विशेषलक्षणञ्च वक्तव्यमित्याह। **तद्भेदा**निति श्लिष्टं पदम्। भिद्यत इत्यवान्तरविशेषो भिद्यतेऽनेनेति भेदो व्यावर्तको धर्म इति च। विभागस्य विशेषलक्षणप्रयोजकधर्मिनिर्देशरूपत्वाद्भिन्नं वाक्यं क्रियते। प्रतिलक्षणं वाक्यं भो(ते)[नो]पादीयत इति न कश्चिद्विशेषः[17]। तेनायमर्थो भवति—द्विधा (त्रिधा) वाक्यं (काव्यं) ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चित्रञ्चेति। तेषाञ्च क्रमेणैतानि लक्षणानीति। प्रक्रान्तमपि **काव्य**पदं व्यवहितमितीदंपदपरामर्शनीयं स्मारयति—**इदमिति काव्य**मिति। [अस्ति च तत्र] वाच्यापेक्षया चमत्कारकारी कश्चन व्यङ्ग्यगतः प्रकर्षविशेषः। क्रियासामान्य-विशेषाभ्यां कारकसामान्यविशेषयोराक्षेपत एव लाभात् किं बुधैरित्यनेन? इत्यत आह—**बुधैर्वैयाकरणै**रिति। नायं निर्मूलो ध्वनिव्यवहारः किन्तु ध्वननव्यापारानुबन्धीति प्रकाशयितुं बुधैरित्युक्तम्। "प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणा व्याकरणमूलत्वात् सर्व-विद्यानाम्" (ध्व. आः १।१३ वृत्तौ)। ते च मन्यन्ते प्रत्येकसमुदायविकल्पानुपपत्त्या न वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजन-(9a)कत्वम्, अतो न वर्णाः शब्दः किन्त्वन्य एव। स्फुटत्यस्मादर्थ इति स्फोट उच्यते। न च वर्णोच्चारणवैयर्थ्यम्, अज्ञातस्य तस्याज्ञापकत्वात्, वर्णमन्तरेण

---

17. एतस्यैवानुवादश्चण्डीदासकृतकाव्यप्रकाशदीपिकायां "तस्य च विशेषलक्षण-प्रयोजनकधर्मिनिर्देशमात्ररूपस्य पृथग्वाक्य अभिधानं नातिफलवदिति प्रतिलक्षण-वाक्यरूपमेवोपादानम्" (१५-१६ पृः)।

शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः। ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावित-वाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य। यथा—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीड़ागमे
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥२॥

(अ. श.—वेम.)

च तस्याज्ञानात्। न चैवमुत्तरध्वनिवैयर्थ्यम्, पूर्वपूर्वध्वनिजनिताव्यक्तज्ञानजन्याखिलसंस्कार-सहकृतस्यात्र(न्त्य) ध्वनेः स्फोटाभिव्यक्तिहेतुत्वात्। यथोक्तम्—

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह।
आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ इति (वा, प. १।८५)

एवमादिना ध्वननमूलो वर्णेषु ध्वनिव्यवहारः प्रसिद्धः। अत्रापि तथैवेति। यस्तु शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनावेव शब्दव्यवहारः सोऽभि-व्यञ्जकाभिव्यङ्ग्ययोरभेदोपचारात्। अक्षरार्थस्तु—अर्थप्रतिपत्तौ निमित्ततया प्रधानरूपं स्फोटरूपं यद् **व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनक्षमस्य** तद्व्यञ्जकयनुगुणध्वननाविष्टस्य वर्णात्मकस्य यथा तथा **न्यग्भावितं** सापेक्षतया गुणीभूतं **वाच्यं** येन तथाभूतस्य वस्त्वलङ्काररसादेर्व्यङ्ग्यस्य यद् **व्यञ्जनक्षमं शब्दार्थयुगलं** तदात्मनः काव्यविशेषस्य व्यञ्जकत्वसाम्याद्ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति। एतेन तर्कतन्त्रादिशास्त्रगतविशेषगवेषणे क्रियमाणेऽपि न क्वापि कदाऽपि ध्वनि-(ध्वने)र्नाम जगाम श्रोत्रमैत्रीमिति प्रलप(9b)न्तोऽनादिसिद्धाया ध्वननवृत्तेरनुमानादिना प्रकारेण ये प्रत्याख्यानमारभन्ते ते शुष्कतर्कादि-(ति)कर्कशधियो दूरपरास्ता[17] इति सूचितं भवति।

यथा चैतत्तथा पञ्चमे प्रपञ्चयिष्यत इत्याशयेनोदाहरणमात्रमाह—**निःशेषेत्यादि।** "अत्र **वार्पी स्नातुं गताऽसी**ति वाक्यार्थभावनादशायामेव नायकस्वरूपानुसन्धानसहकृतस्य

---

17 "एतेन शब्दसामर्थ्यमहिम्ना सोऽपि वारितः। यमन्यः पण्डितम्मन्यः प्रपेदे कञ्चन ध्वनिम्" इति न्यायमञ्जर्यां सकटाक्षाक्षेपः "अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यापि ध्वने" रित्यादिना महिमभट्टस्य साटोपप्रयासोऽपि सममेवोद्दिष्टोऽनेन प्रघट्टकेन।

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ॥

बोद्धुरनुपपत्तितो लक्षणया विपरीतोऽर्थः प्रतीतिपथमवतरतीति ततो वर्ण-(रन्तु)मिति प्रयोजनाद्भोगो व्यज्यते, तदन्तिकमेव गताऽसीति लक्ष्यत" इति **वाचस्पतिमिश्राः**[18]।

वयन्तु ब्रूमः—पदसमयलभ्यमर्थं बुभुत्समान एव "भम धम्मिअ" (ध्वन्या १।४ का. वृत्तौ) इत्यादाविति वक्ष्यमाण-(विवोपलक्षण ?) न्यायेन विनैव लक्षणयाऽर्थान्तरप्रतीतिरिति। तथाहि **निःशेषे**ति वलिभङ्गादितोऽपि चन्दनस्य च्यवनं न तु क्षालनतः। नूनं निर्यन्त्रण-प्रवृत्तसर्वाङ्गीनमाश्लेषं विहितवानिति प्रतीयते। **निर्मृष्टो** न तु किञ्चिन्मृष्टः। **दूर-मनञ्जने**, निकटे तु साञ्जने ललाटनेत्रगलकपोलादिष्वपि स्थानेषु चुम्बनस्य विकल्पितत्वात्। **पुलकिता तन्वी**त्युभयं व्यङ्ग्यपक्षे। तत् किं व्यङ्ग्यसद्भावमात्रेण ध्वनित्वं, नेत्याह—**प्राधान्येने**ति। सर्वत्र काव्ये रस एवात्मा, तत्प्रकाशनमुद्दि(१०a)श्यैव कविव्यापारात्, अतएव यदुपात्तमपि न रसप्रतीतौ व्याप्रियते तदनङ्गमेव। एवञ्च यदपेक्षया यस्य प्रधान-(प्राधान्य)-प्रत्यासत्तिराकृष्यते तत्तदपेक्षया मुख्यमित्याख्यायते। अस्ति चात्र शाठ्यादि-धर्मप्रतिपादकोऽ**धम**पदसहिता**द्रन्तु**मित्यस्मादीर्ष्यारोषोद्भटो विप्रलम्भानुवेध इति। एवञ्च यद्यपि रसध्वनेरप्युदाहरणमेतत् सम्भवति, तथापि रसस्यालौकिकत्वात्तावन्मात्रादेव चानवगमात् "वैदग्ध्येन युगपन्निषेधे विधौ च वाच्ये विधिनिषेधयोर्व्यङ्ग्यत्वेन वस्तुध्वनि-रूपतयोदाहृतम्। ध्वनिकृता हि विधौ वाच्ये निषेधः पृथङ् निषेधे वाच्ये विधिः पृथगुदाहृतः, विधिनिषेधद्वारेण चोदाहरणं वाच्यव्यङ्ग्ययोरत्यन्तवैलक्षण्यख्यापनार्थम्" (रुः सं. पृः ५)।

---

18 वाचस्पतिमिश्रमतमिदं पूर्वेषामपि केषाञ्चित्तदनुबन्धॄणां व्याख्यातॄणां मतत्वेनो-द्धोष्य चण्डीदास-सुबुद्धिमिश्रप्रभृतिभिः समर्थ्यते। चण्डीदासेन श्रीधरमतं रुचकमतानुवर्त्येव साकूतं निराकृतम् (१८।१६ पृः)। उपलक्षणपदमत्र मीमांसकनयसम्मतमर्थमावहति (मी. सू. ११।२६)। लक्षणात उपलक्षणस्य वैलक्षण्यमानन्दवर्धनेनाप्यङ्गीकृतम् (ध्व. आ. १।२२)। 'उपलक्षणन्यायेने'ति रुचकग्रन्थे लब्धस्यानुवपनरीतिरिति चण्डीदासकृतालोचन उद्देशः। 'स्वशक्त्युत्-पत्तिविधानलक्षणं तन्त्रं, परशक्तीनामात्मन्यध्यारोपणमावाप' इत्यपि सर्वतन्त्र-समञ्जसं व्याख्यानं वल्लभदेवकृतशिशुपालवधव्याख्यायामस्त्येतदनुहारि।

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि । यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥३॥

(रु. का. अ. ७।३६)

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥५॥

अतादृशीति—अतादृशि व्यङ्ग्ये सति **गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति** योजना । तच्च **मध्यमं** नोत्कृष्टं नाप्यपकृष्टमित्यर्थः। तादृशस्य व्यङ्ग्यस्याभावश्चित्रेऽप्यस्तीत्यत आह—**वाच्यादनतिशायिनी**ति । व्यक्तमेव व्यङ्ग्यं किन्तूदारचमत्कारानाविष्कारानुवचनं च (?) न वाच्यादतिरिच्यते। यद्यपि सर्वत्र रसपर्यन्तत्वमिति वाच्यात्तस्य गुणीभाव एव, यद्यपि चाखण्डास्वादविषयः काव्यार्थस्तथापि विचारकेणावान्तरव्य-(10b)ङ्ग्यं वाच्यसमुदायमधिकृत्यावापोद्धारबुद्ध्या जीवितान्वेषणे क्रियमाणे क्वचित् प्रतीयमानं भृत्यवद्वाच्यमेवोपस्कुर्वाणं गुणीभावमासादयति। तद् यथा प्रकृतोदाहरणे । **ग्रामे**त्यादि । ग्राम एव **यस्तरुण** इति शृङ्गारप्रधानभूतयुवप्रकृत्यौचित्यान्निभृतस्पृहाभाजनत्वम् । **तरुण्या** इत्यपि तथा । **नवेति** तादृशमञ्जरीविलोकनोत्कण्ठितयोरुचितमेव वेतसगृहानुसरणम् । अतएव **सनाथे**ति । यस्तयाऽलङ्क्रियते स एव कृतकृत्यः करो नान्य इत्यात्मनि कोऽपि धिक्कारः, अतएव तथाभूतस्यैव तात्कालिकदर्शनयोग्यत्वात् सविशेषणमुपादानम् । **पश्यन्त्या** इति वर्तमानाऽपदेशेन पुनः पुनः सम्पादनमभिव्यञ्जयता । कामिस्पृहानिमित्तवशादेव भवतीत्यपि वर्तमानोपपत्तिः[19] । यथा यथा तात्कालिकी चित्तवृत्तिरुत्कृष्यते तथा तथा **मुखच्छाया** मालिन्यमयीति **मुहुर्नितरामि**त्यव्ययद्वयस्वरसः । तदेवं सङ्केतभङ्गो यद्यपि व्यज्यते तथापि वाच्यं वैवर्ण्यमेव तरुणीमनःसन्तापमावेदयितुमुद्धुरम् । सङ्केतभङ्गः केवलमस्यैव निमित्तभावेनोपकुरुते । तदेतद्विवृणोति—**अत्रे**त्यादि ।

अवरमिति—ध्वन्यादिशब्दैरे-(रि)वोत्तमादिशब्दैरपि (11a) विभागो मन्तव्य इत्यभिप्रायेणोत्तमादिव्यपदेशः । बीजश्चात्र यथास्थानं निगदिष्यते । **अव्यङ्ग्य-**

---

19 वर्तमानेति कातन्त्रीयलकारसंज्ञाऽत्रोद्दिष्टा ।

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्। अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्। अवरमधमम्। यथा

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्॥४॥

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम्।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती॥५॥

(हय. व.)

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो नाम
प्रथम उल्लासः॥

मितोषदर्थे नञ्, द्योतमानस्यार्थस्य काव्येऽत्यन्ताभावासम्भवात्। तदेतल्लक्षणपदं **चित्र**मिति [च] लक्ष्यपदमध्याहार्यम्। **चित्र**मितीति गुणालङ्कारद्वारा शब्दार्थधर्मा उक्ताः। तथाच वक्ष्यति "गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मते" ति (८म उः)। अतएव संक्षिप्य विभागमाह—**शब्दचित्रं वाच्यचित्र**मिति। **स्वच्छन्दे**त्यादि। **भिद्यादि**त्याशीर्लिङ्। **मन्दाकिनी** भगवती गङ्गा [**वो**] युष्माकं **मन्दतां** भिन्द्यादित्यर्थः। **छातं** तनु। **स्नानरूपमाह्निक**महःकृत्यम्। **अह्नाय** झटित्येव। **दर्दुरा** मण्डूकाः। **दरी**भिरुपलक्षिता **द्रुमाः**। 'ये तु दर्दुरं गिरिविशेषं व्याचक्षते तैः कवेर्लिपिदेशानभिज्ञत्वं प्रकाशितं स्यात्, यतश्च पूर्वसमुद्रगामिन्या मन्दाकिन्या दक्षिणापथस्थितेन दर्दुरगिरिणा सम्बन्धो नास्ति। तथाच **कालिदासः**-(रघु ४।५१)-

"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ॥" इति (रु सं ५ पृः)।

अत्र सन्दर्भपरिसमाप्तिपर्यन्तविचित्रानुप्रासनिवेशनमात्रेणानपेक्षितार्थेन सहृदयहृदयावर्जकत्वं न तु भगवद्गङ्गागतव्यङ्ग्यरत्यादिभावसौष्ठवेन। (11b) नहि [तत्] साक्षाद्वाच्यद्वारा काञ्चन चमत्कारमात्रामर्पयति। [स्फुट] **प्रतीयमानार्थेति—विनिर्गत-**

मिति। **यमिति** हयग्रीवम्[२०]। **अमरावती** भवतीति समन्वयः। अत्र गुणोत्प्रेक्षया वाच्यालङ्कारेण काव्यं सनाथीकृतम्, न तु व्यङ्ग्येन केनचित्, येनेन्द्रो जित इति लौकिक-वाक्यसाधारण्येनापि प्रभावप्रतीतेः सम्भवात्। वीररसध्वनिस्त्वत्र सम्भवन्नपि न स्फुट इत्यव्यङ्ग्यम्। एतच्चित्रनिर्णये षष्ठे वक्ष्यति।

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके
प्रथम उल्लासः

---

२० पद्यमिदं भर्तृमेण्ठकृतहयग्रीववधादुद्धृतम्। "काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृती"ति सर्गबन्धमहाकाव्यलक्षणान्तपद्ये "वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपी"ति लक्षणपरिपूरके तत्रत्ये चैतत्सदृशकाव्यानां ग्रहणमिति हि विपश्चितः।

(अथ द्वितीय उल्लासः)

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ॥

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ॥

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥६॥

आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये

वृत्तिकार उल्लाससङ्गतिं कुर्वन्नाह **क्रमेणे**ति । येन क्रमेण लक्षणे प्रक्रान्तौ तदभि(ति)क्रमे कारणाभावात्तेनैवेत्यर्थः । **स्वरूप**मवान्तरविशेषः । शब्द्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति शब्दः । अस्य च विभागवाक्यादेव त्रित्वे लब्धे चतुर्थप्रकारो न सम्भवतीत्यावेदयितुं **त्रिधे**ति । गौणी तु लक्षणातो न व्यतिरिच्यते लक्षणया गौणस्य व्याप्तत्वात् । **काव्य** इति निर्धारणे सप्तमी । शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दोऽत्रावधार्यत इत्यर्थः । प्रसिद्धाभिधावृत्तिविवेचनमन्तरेण व्यञ्जनविवेचनं प्रयोजनीभूतं न निर्णीतं स्यादिति ता अप्यस्य विचिन्त्यन्ते(साऽप्यस्य विचिन्त्यते) । **एषा**मिति वाचकादीनामर्थस्वरूपजिज्ञासोद्रे(12a)कात् तदभिधाय वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु नान्यस्य क्वचिद्विवक्षितो विशेषः प्रसिद्धो यत्रादिपदं वर्तते—अत आह **वाच्ये**ति । वाच्यादीनां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थस्य विशेषः प्रतीयते, तद्विषयोऽयमादिशब्द इति भावः । अर्थ्यन्त इति **अर्था** वाचकादीनां क्रमेण बोध्या इति । ननु चास्तु गौण्या लक्षणायामन्तर्भावस्तात्पर्यशक्तिस्त्वतिरिच्यते, तत् किमिति तामादाय शब्दार्थप्रकारश्चतुर्थो न गण्यत इत्यत आह **तात्पर्यार्थोऽपीति** । **केषुचित्**, वादिनां मतेषु, अतोऽसार्वलौकिकत्वात् समशीर्षिकया न गण्यत इत्यर्थः । एषा वृत्तिरभिधातः कथं भिद्यत इत्यत आह—**आकाङ्क्षेति,** प्रतिपत्तुर्जिज्ञासाऽऽकाङ्क्षा, बाधागोचरै मुख्यं[1](?) **योग्यता** सम्बन्धार्हत्वमिति यावत् । बुद्धिविशेषः (निवेशः ?) **सन्निधिः** । तथाचोक्तमन्यत्र—

---

1 'बाधागोचरौन्मुख्य'मिति पाठः सम्भाव्यते ।

तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वय-वादिनां मतम् ॥ वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ।

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ॥

तत्र वाच्यस्य यथा

माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमे अ ण वासरो ठाइ ॥६।

(गा. स. वे. ८८६)

"आकाङ्क्षा सन्निधानञ्च योग्यता चेति तत्त्रयम् ।
सम्बन्धकारकत्वेन क्लृप्तन्नानन्तरश्रुतिः ॥ (त. वा. ४३६पृः)

तथा— यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः ।
अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारणम् ॥

अपि पश्यामि धावन्तं दूरे यान्तं वनस्पतिम् ।
त्वां ब्रवीमि विशालाक्षि या पिनष्टि जरद्गवम् ॥ इति"[2]

(शवरभाष्ये ४।३।११)　　　　(रु. सं. ५पृः)

एतत्त्रितयसहकवि-(कारि) चकव्यावर्तिता शब्दस्यार्थावगमनशक्तिस्तात्पर्यम् । समभिव्याहृ-(12b)तपदार्थसंस्पर्धा-(सर्गा-)त्मकश्चा(काचा)स्य पृथगेव विषयः । शुद्धो हि स्वार्थः पदसङ्केतगोचरः । अतएव वाक्यार्थ(र्थे) लक्षणेति भ्रान्तमतमपास्तम् । जात्यादयो वक्ष्यमाणरूपाः **पदार्थास्**तेषां **समन्वये** कर्तृकर्मक्रियाव्यापारे **विशेषवपुः** संसर्गाधिकवाक्यार्थ-शरीरः । **अपदार्थोऽपीति** केवलपदागम्यः । अनन्वितानामभिधानं पश्चादन्वयप्रतीति-रिति वादिनस्तौतातितादयः । **वाच्य एवेति** प्रयोगपतितानामावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहणं

2　भावत्रातकृतकौषितकीगृह्यसूत्रविवरणे (Adyar Library 39. N. 37 Folio 66) 'यस्य स्याद्येन···अर्थतो ह्यसमर्थाना'मिति प्रथमश्लोके पाठः । वात्स्यायनीयन्यायभाष्ये (१।२।६) 'यस्य येनार्थसम्बन्धः' 'अर्थतो ह्यसमर्थाना'मिति च पाठान्तरम् । द्वितीयश्लोके पिनष्टीत्यत्र पिनक्षीति मुद्रितशावर-भाष्ये पाठः । यान्तमित्यत्र 'यात'मिति रुचकधृतो 'जात'मिति सारसमुच्चय-गृहीतश्च पाठः । या पिनष्टीत्यत्र पिनक्षीति पिनैक्षीति चासङ्गतौ पाठौ क्वचित् ।

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते।

लक्ष्यस्य यथा

साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूम्मिआसि मज्भ कए।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥७॥

(गा. स. वे. ८४.)

ततश्च योग्यपदार्थान्तरा-(र अ)न्वित एव स्वार्थे शक्तिर्गृह्यत इति संसर्गात्मको वाक्यार्थः शक्तिगोचर एवेत्य**न्विताभि[धान]वादिनः** प्रभाकरगुरो र्मतमिति सम्बन्धः[3]।

सर्वेषामिति सर्वशब्दो न व्यक्तिकार्त्स्न्यं इत्याह **प्रायश** इत्यादिः, क्वचित् कस्यचिन्नेत्यर्थः। माए (3)' इत्यादि—मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति कथितं त्वया। तद् भण किं करणीयमेवमेव न वासरस्तिष्ठति[4] ॥ मातरिति सम्बोधनम्। काकुर्विश्वास्यता-माविष्करोति। तथा च मय्युपस्थितायां तव गमनमनर्हमिति व्यज्यते। गृहपदेन भृत्यादि-समुदायस्तस्योपकरणमित्यवश्यसम्पाद्यतां व्यनक्ति। अद्य नास्ति न त्वन्यदा, तेनैतत्क्षण-प्रसक्तत्वादविनयपूर्वरङ्गादिशङ्कानि-(13 a)रासः। ततः सकृद्गमनं न दोषायेति ध्वनति। त्वया शिष्टं न तु मयैवेदमुन्नीतमिति माऽत्वाऽन्यथा शङ्किष्ठा इति प्रकाश[य]ति। भणेति निदेशकारिणी तेऽहं न तु स्वयमेव किञ्चिदाचरामीति द्योतयति। करणीयमिति सम्पादना-र्हम्। अतोऽत्र विमतिं मा विधासीरिति कटाक्षयति। एवमेवेति। उपकरणं विना यादृशी नामास्मदृशा सा वक्तुमपि नार्हतीति प्रत्याययति। इति श्रुतावगतादेवार्थाद्वक्ष्यमाण-सहकारिसमवहितात् स्वच्छन्दविहारार्थिनीत्यर्थोऽवगम्यमानः स्थापयति ध्वननव्यापारम्। **साहेन्ती**त्यादि—'शासती साधयन्ती वा सखि सुभगं क्षणे क्षणे खेदिताऽसि मम कृते। सद्भावस्नेहकरणीयसदृशन्तावद्विरचितं त्वया ॥' शासती मदीयामवस्थां तस्मै कथयन्ती साधयन्ती मयि पक्षपातिनं कुर्वतीत्यर्थः। पदस्वरसः पूर्ववद् गवेषणीयः। अत्र वाच्य--स्यापकारिणो वक्तुश्चापकारसंरब्धस्य पर्यालोचनाद् बाधितमुख्यार्थः शब्दो विपरीतलक्षणया

---

3 आहुरिति शेष इति बहुवचनसम्बन्धं केचिद्दर्शयन्ति। अन्ये त्वत्रैकवचनेन बहुनुग्रहाभावो ध्वनित इति मन्यन्ते।

4 एषु न तावच्छाया प्रदर्श्यते परन्तु तस्या यथायोगं प्रतिवाक्यदिशा विशदन-मपीति ध्वन्यालोकलोचनकारादिभिरनुसृतः पन्थाः। स एवात्राप्याश्रितः। भूयःप्रतीतिरित्यग्रे टीकापाठः क्रियाविशेषणत्वेन समाधेयः।

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम्। तेन च कामुक-विषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

उअ णिच्चलणिप्पंदा भिसिणीपत्तम्सि रेहइ वलाआ।

णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व ॥८॥ (गा. स. १।४)

अत्र निस्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वम्। तेन च जनरहितत्वम्। अतः सङ्केतस्थान-

---

कौटिल्य[ान्निः] स्नेहत्वादिकं लक्षयति। स च लक्षितोऽर्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयतीति लक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वम्। ननु वक्त्रादिपर्यालोचनाद्यदि मुख्यार्थबाधस्तर्हि मूर्धाभिषिक्तेषु "भम धम्मिअ" इत्यादिषु (13 b) ध्वन्युदाहरणेषु मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणाप्रवेशप्रसङ्गः। नैतदिह, यत्र वाच्योऽर्थः कयाचिद् गमनिकया समर्थयितुं शक्यते तत्र तस्य समूलत्वान्न वक्त्रादिविशेष-वशाद्बाधः। केवलं वक्त्रादिविशेषोऽर्थान्तरमेवावगूरयति सत्वागूरितो विरोधान्मुख्यमर्थं यद्यत् सत्यतयाऽवगमयति तस्यान्यत्वं क्वोपयुज्यते, तस्य हि युक्तिवशात् प्ररूढप्रतीतेः सविधान-(ना ?) मेवेति कुतो मुख्यार्थबाधः, कुतो वा लक्षणा ? यत्र तु वाच्यस्य कयाचिद् गमनि-कया समर्थयितुमशक्यस्य वक्त्रादिवशाद् बाध्यतया प्रतीतिस्तत्र मुख्यार्थबाधाल्लक्षणा। "भम धम्मिअ" इत्यादौ वाच्यस्य समर्थयितुं शक्यत्वान्मुख्यार्थबाधाभावे न विपरीतलक्षणायोगः। "साहेन्ती"त्यादौ तु वाच्यस्य समर्थयितुमशक्यत्वाद्वक्त्रादिवशाद्भूषन्नेवान्वयो बाधित इत्यस्ति मुख्यार्थबाधः। सम्बन्धश्चात्र विरोधाभिधं वैपरीत्यमेवेति न किञ्चिदसङ्गतम्। तथा चोक्तम्

"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचिदस्य च (क्वचित् ख्यातस्य) बाधनम्।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु॥" (रु. सं. ६-७ पृः)

उअ णिच्चलेत्यादि—उअ पश्य। वाक्यस्यात्र कर्मता। निश्चलनिस्पन्दबिसिनी-पत्रे शोभते वलाका। (14 a) निर्मलमरकतभाजनस्थिता शङ्खशुक्तिरिव॥ निश्चलेति सम्बोधनम्। ग्राह्यमाणोऽपि न भावं गृह्णाति यः स एवमुच्यते। शङ्खशुक्तिर्मुक्ताशुक्तिः। अत्र निस्पन्दत्वेन विश्वासो व्यज्यते, तेन विविक्तता ध्वन्यते, तेन च सङ्केतस्थानमिति व्यङ्ग्यत्रयम्। तत्र पूर्वार्थद्वयप्रतीतावपि न कश्चन चमत्कार(ः)। तृ(प्र)तीय[5]मानार्थ-**भानादेव** काव्यत्वप्रतिलम्भः। अतएव पूर्वो[क्तो]-दाहरणेषु व्यङ्ग्यपरम्परासम्भवेऽपि

---

5 तृतीयार्थभानादेवेत्यपि सङ्गतः पाठः स्यात्।

मेतदिति कयाचित् कश्चित् प्रत्युच्यते। अथवा मिथ्या वदसि, न त्वमत्रा-गतोऽभूरिति व्यज्यते ॥

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह—

साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥१॥

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात् सङ्केतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचकः।

सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव तथाप्यानन्त्याद्

नायं विशेष इत्याशयाविष्कारः। सम्भोगाच्च विप्रलम्भः प्रकर्षवानिति मत्वा पक्षान्तरमाह—**अथवे**ति। व्यापकविरुद्धोपि (प) लब्धे-(ब्धैव)व न त्वं गत इति प्रतीयत इति चेन्न, अनुमानसामग्रीखण्डनस्य करिष्यमाणत्वात्।

एषां [स्व]रूपं वक्ष्यत इत्युक्तं, तस्यायमवसर इत्याह—**वाचकादीना**मिति। **साक्षादि**त्यर्थान्तराव्यवधानेन। **सङ्केतित**मिति वैशेषिकमतानुसारेणाभिधानप्रतिपादनम्[6]। **इहेति** शाब्दे व्यवहारे। **अगृहीतसङ्केतस्य** प्रतिपत्तुरिति यावत्।

जात्यादिरिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणि। ननु प्रतीतावेव सङ्केतग्रहस्योपयोगः, प्रतीतिश्च प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रोपयोगिनी, ते चेष्टानिष्टसाधनयोरेव, (14b) व्यक्तिश्च तादृशी नोपाधिरिति कथं न चतुर्विधः सङ्केतविषयग्रहः, कथञ्च जातिरेवेत्यत

---

6 "बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे" (६।१।१) इति "पुनर्विशिष्टे प्रवृत्ति"रित (६।१।१०) वैशेषिकसूत्रेषु पाठात्। सङ्केतितमिति वचनव्यक्तिरपरभाषाप्रायेति रुचकमतं यस्य प्रतिध्वनिः साहित्यचूडामणौ "अभिदधातिरत्र शब्दवृत्तिमात्रे प्रतिपादनलक्षणे वर्तते।......इतरथा पर्यायस्यापि लक्षणत्वापत्ति"रिति। ततश्च तत्त्वे निघण्टुपाठादेवाशेषवैशेषिकार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यसङ्गतः स्वकपोलकल्पितो विश्लेषणप्रयासः। आदर्शपुस्तके वाक्यस्यास्यादौ "वाचकादीति पक्षान्तरमाह अथवे"ति विसदृशी पूर्वतरवाक्यांशस्यायथा पुनरावृत्तिः।

व्यभिचाराच्च(द्धा) तत्र सङ्केतः कर्तुं न युज्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः। उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च।

आह—**यद्यपी**ति[7]। अनुगतरूपपुरस्कारेण शृङ्गग्राहिकया सङ्केतग्रहो वाच्यः। तथाचैकस्यां व्यक्तौ तद्ग्रहेऽपि कथं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगः स्यात्? तत्रापि सङ्केतग्रह इति चेत् तर्हि व्यक्त्यन्तरे कथमित्यानन्त्यम्। **व्यभिचाराद्धे**[8]ति "यत्र व्यक्तौ सङ्केतः सा व्यवहारकालं(ले) व्यभिचरति" (रु. सं. ७पृः)। एवञ्च व्यक्ताविव जातावपि प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपत्वादानन्त्यव्यवहारो दुष्परिहरः। नहि विद्यमानायामप्याकृतौ गामानयेत्य (ति क-)श्चित् पिष्टमयीं गामानयतीति। ननु जातिपक्षेऽपि जातेः सर्वगतत्वात् किमिति मृद्गविकाऽऽनयनं न भवति? सास्नाऽऽदिमतः प्राणिन एव गोत्वाभिव्यञ्जकत्वात्—इत्यास्तां तावत्। **तत्रे**ति व्यक्तौ। **सङ्केतः कर्तुं न युज्यते** न शक्यत इत्यर्थः। किञ्च यदि व्यक्तिमात्रं सङ्केतगोचरः कथं न घटपदस्य पटे प्रयोगः[9]? अप्रयोगादेवेति चेन्न, प्रयोगसामग्रीसम्भवे तस्य वाङ्मात्रत्वात्। अपि च शृङ्गग्राहिकया सङ्केतग्रहे चैवं व्यक्तिर्गोपदसमयग्रहविषयः, नैव तत्र समानाधिकरणप्रयुज्यमानशुक्लचलशब्दयोश्च विषय इत्यमीषां घटकलसादिवत् पर्या-(15 a)यत्वप्रसङ्ग इत्याह—**गौः शुक्ल** इति। कृतकशब्दवादिनां हि मते पारमेश्वरः सङ्केतः सकललोकव्यवहारानुकूलतया सर्वैरनुगृहीतः। इतरथा प्रकृत्युच्चारणं(णे) प्रयोज्यप्रयोजकपुरुषविप्रतिपत्तौ संव्यवहारलोपप्रसङ्गः, तत एव च जगदादित आरभ्य तथैव प्रवाहाविच्छेदस्याप्युपपत्तिरिति। नित्यशब्दवादिनां मत औत्पत्तिकसम्बन्धग्रहणापरपर्याया व्युत्पत्तिः सङ्केतपदेन विवक्षिता। **उपाधिश्चे**ति, **वस्तुधर्म**स्तल्लब्धा वृत्तिः, **वक्तृयदृच्छासन्निवेशितो** वस्तुषु न वर्तते वक्त्रा तु स्वातन्त्र्येण

---

7 अत्रादर्शपुस्तके किञ्चिद्गलितमिति प्रतिभाति। काव्यप्रकाशदीपिकातोऽत्रालोकपातः क्रियते—**अर्थक्रियाकारितये**ति, अर्थः प्रयोजनं तस्य क्रिया निर्वाहः, वज्राग्निवत् समुदितत्वं कार्याणामिति (३३ पृः)।

8 'व्यभिचाराच्चे'ति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः।

9 व्यक्तिविवेके "घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात्। अघटत्वाविशेषेण पटोऽपि स्याद् घटोऽन्यथे"त्याद्युद्घोषणमेतदभिप्रायकमेव।

तत्राद्यो जातिः। उक्तं हि वाक्यपदीये "न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौ-गौत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ" रिति[10]। द्वितीयो गुणः। शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते। साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः। डित्थादिशब्दाना-मन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संस्कृतक्रमस्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन संनिवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति "गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति" रिति महाभाष्यकारः (ऋृ ६ क प्रः सूः)। परमाणुत्वा-दीनां तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम्। गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते, यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुर-तैलाद्यालम्बनभेदात्।

सङ्केतावच्छेदकतया कल्पितः। **प्राणप्रद** इति-समाधिपदम्, (?) तेनाश्रयोत्पत्ति-क्षणेऽपि सन्निति तात्पर्यम्। **विशेषाधानहेतु**रिति—व्यक्तेः समवायिकारणतया गुण-प्राक्कालसम्बन्धनियमान्न जातिरूपो धर्मः। प्राणप्रद इत्यत्र प्रामाणिकसम्मतिमाह—**उक्तं** **ह्री**ति भर्तृहरिणेति शेषः। स्वरूपेण व्यक्तिरूपेण न गौर्गोपदवाच्यः। तत् किमगौरश्वादिः, सोऽपो[ह] नास्तीत्याह—**नागौ**रिति। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिरेव शाब्दव्यवहारहेतु-रित्युक्तप्रायम्। द्वितीयस्तु न जात्यन्तर्भूत इत्यत्र प्रमाणमाह(15 b) **शुक्लादिना ही**ति-विवृतमेतत्। कथं **साध्यः** क्रियारूपो, द्रव्यादेरपि साध्यत्वात्। अत आह **पूर्वे**ति। अक्रमरूपस्य क्रमप्राप्तिश्च प्रत्ययेनोच्यते। अपूर्वापरौ पूर्वापरौ भूताववयवौ यस्याः क्रियाया इति विग्रहः। पूर्वोऽधिश्रयणादिरपर उदकसेकादिः। एतद्रूपा यथा पाकक्रिया तथा-ऽन्याऽप्यनुसर्तव्या। तदुक्तम्—कालानुयाति(यि) यद्रूपं धात्वर्थस्य क्रियेति तत्।[11] तेन

---

10 भर्तृहरिकृतं वाक्यपदीयं कारिकावृत्तिभ्यामुभाभ्यां युतमिति विपश्चितां निश्चयः। तेन गद्यमयोऽयमंशो वृत्तौ स्थातुमर्हति। प्रथमखण्डे लवपुरतः (Lahore) सम्पादिते वृत्तिग्रन्थोऽपि मुद्रितः। उत्तरखण्डद्वये कुत्राप्ययमंशः स्यादिति सम्भाव्यते।

11 एतच्च भर्तृहरिमतं महाभाष्यप्रदीपे कैयटेनैवं सङ्कलितम्—'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः॥…अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः। प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यते''ति।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तच्छुक्लत्वादि सामान्यम्। गुडतण्डुलादि-पाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि। बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां

धात्वर्थः क्रियेत्यभिप्रेतम्, सर्वत्र पूर्वापरीभूतो भावात्मैव धातुप्रत्याय्यः। एकस्मिंश्च क्षणे समुदायताऽऽरोपणेन प्रयोग एकापूपी(ति)वत् (श्टः प्रः १म—३१पृः) **अन्त्येति**—अन्ते भवाऽन्त्याऽवि(व)शिष्टेत्यर्थः। उच्चारणानन्तरमेकयैव धिया विषयीकृतं, न तु पूर्ववत् खण्डश उत्पन्नयेति। [त-]देव व्युत्पादयति **संस्कृत-क्रमे**ति[12]। यदृच्छाकल्पितत्वाद्[13] डित्थादिशब्दा एव यदृच्छा इत्युच्यन्ते। एतेषां स्वरूपं तत्संज्ञिषु पुरुषैः सतत्स-(सतत-)मुपाधतया निधीयते। तदेतदभिसन्धाय भगवान् भाष्यकारश्चातुर्विध्यं शब्दस्याभ्यधादित्याह—**चतुष्टयी**ति। उक्तगुणलक्षणासम्भवं मन्यमान आह-**परमाणुत्वेति**[14]। नन्वेतावताऽपि लक्षणमव्यापकमेव। सत्यम् एवन्तु[15]...

... ...

---

12 संहतक्रमं स्वरूपमिति मुद्रितप्रसिद्धपुस्तकेषु पाठो लक्ष्यते। संहृतं शून्यमिति प्रायिकं व्याख्यानम्। श्रीधरव्याख्यानन्तु वर्णसंहार-(-भरत नाः शाः) वेणीसंहारेत्यादिप्रयोगदर्शनादुत्पलशतपत्रवेधादिवत् क्रमस्तत्रास्ति न स लक्ष्य इति रीत्या स्फोटतत्त्वप्रतिष्ठाक्षमम्।

13 'जातिमत्समुदायेऽपि संज्ञावत् कल्प्यते परै'रिति वाक्यपदीयवचनाद् यदृच्छा-शब्दानां तथाभावः।

14 परमाणुत्वेत्यन्यत्र पाठः। चण्डीदासकृतदीपिकायां परमाणवादीनामिति भाव-परोऽयं निर्देश इति विवरणं श्रीधरगृहीतपाठस्य तात्पर्यं प्रामाणिकत्वञ्चा-वेदयति।

15 अत्रादर्शपुस्तके चतुर्णां (१६-१८) पत्राणामभावो यत्कृता त्रुटिः पुस्तकान्तरप्राप्तिसमाधानेनैव विनिवार्यते। तत्र चाशा क्षोदीयस्येवेति महद्वैशसम्।

जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये। तद्वानपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ॥

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥८॥

स इति साक्षात्-सङ्केतितः। अस्येति शब्दस्य।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽरोपितक्रिया ॥९॥

'कर्मणि कुशल' इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगाद् 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ च गङ्गाऽऽदीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वादौ सामीप्ये च सम्बन्धे रूढितः प्रसिद्धेस्तथा गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद् येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा[16]।

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टयः प्रविशन्ति' इत्याद्यौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते। तत उपादानेनेयं लक्षणा। "गौरनुबन्ध्य" इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे" इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या। न चात्र[17] प्रयोजनमस्ति न वा रूढिरियम्। व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते। यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता। कुर्वित्यत्र कर्म। प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च। 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात्। 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गाशब्दः

(२०a) धर्म इति। न तावदियं प्रयोजनलक्षणा नापि रूढेत्याह **न चेति**। शब्दानुपस्थितौ कथं तर्हि व्यक्तेः प्रतीतिरिति चेद्, अत्र आह **व्यक्त्यविनेति**। "अविनाभावित्वलक्षणेनाक्षेपेण य(त)स्याः प्रतीतिः, प्रविश पिण्डीमित्यादिवत्।

16 तथाच शब्दव्यापारविचारे एवं वाच्यवाचकार्थनिष्ठो व्यापारावभिधालक्षणे इति।

17 'न ह्यत्रे'ति प्रायिकः पाठः।

स्वार्थमर्पयति—इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा। उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रितत्वात्।

अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम्। तटादीनां गङ्गाऽऽदि-शब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः। गङ्गा-सम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः।

न तु लक्षणैषा, तद्विकार-(तस्य द्विप्रकार)त्वादत्र तदसम्भवात्। द्विविधो ह्याक्षेपो लक्षणामूलोऽविनाभावित्वमूलश्च। अत्र चोत्तर एव पक्ष इति न लक्षणासम्भावना कार्येत्यर्थः" (रु. सं. १पृः)। उदाहरणान्तरेणाविनाभावमूलमाक्षेपं स्फुटयति—**क्रियतामिति** कर्मणि लकारः, अतः क्रियैव धातूपात्तौ (त्ता) कर्तारमाक्षिपति। कुर्विति युष्मदर्थ-कर्तरि लकारः। कारककालसंख्यास्तिङ्वाच्या एव, नहि कारकत्वेन क्रियाव्यापकत्वेन वा कर्तृकर्मणोरस्ति विशेषो येन कर्मण्यभिधानम्। अन्यत्राक्षेप इति कल्पना घटते। उक्तञ्च—

आत्मनेपदरूपेण सर्वत्रैवादिकर्मणि।
लकारः स्यात्तथैवायं कर्तर्यपि भवेन्न किम्॥

न च सर्वा क्रिया कर्मव्याप्तेति चेन्, मा भूद्, या तावत्तादृशी तत्र का वार्ता? यदि चाख्यातेन संख्याया नाभिधानं ततः(?), चैत्रः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यादित्यादिकमव-सेयम्। यथा क्रियासामान्येन कारकसामान्यमाक्षिप्यते तथा तद्विशेषेण तद्विशेषोऽपि क्वचिदि-(20b)त्याह—**प्रविशेति**। प्रवेशात्मा क्रियाविशेषः सन्निहितायामन्य(मन्वय)योग्यायां पिण्ड्यामसम्भवन् व्यवहितमपि गृहात्मकं कारकविशेषमाक्षिपति। योग्यकर्मोपलक्षण-श्चैतत्। एवं कारकविशेषेणापि क्रियाविशेषः क्वचिदित्याह **पिण्डीमिति**। एतद्धि कर्मपदं प्रविशेत्येतस्मिन्नसम्भवद् योग्यमेव भक्षयेत्यादिक्रियापदमाक्षिपति। तदेतद्द्वयमेकजातीयतया समासेनोपन्यस्तम्। **पीन** इति—दिवाभोजनाभावे पीनत्वं नानवाप्य[रात्रिभोजनं] रात्रि-भोजने पर्यवस्यति। कस्य पुनः प्रमाणस्यात्र व्यापार इति जिज्ञासुरु(मु)त्तरयति—**श्रुतेति**। **तस्ये**त्येकशेषनिर्देशो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाधारणतया प्रमाणाभिधानाय। "दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पनाऽर्थापत्तिरित्येतद्भाष्टा विवृण्वते। दृष्ट इति प्रत्यक्षानु-मानोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणैः पञ्चभिः प्रमाणैरुपलब्धः। प्राधान्यख्यापनार्थं शब्दस्य भेदेन निर्देशः। श्रुत इति शब्दलक्षणप्रमाणेन ज्ञातोऽर्थो वस्तुविशेषोऽन्यथा नोपपद्यत" (रु. सं. ७पृः) इति शब्दस्य कल्पनं श्रुतार्थापत्तिः। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्दैरेव पूर्यते। नहि शाब्दाशाब्दयोरन्वय, इतरथा पठेति श्रुत्वा प्रत्यक्षादिना कर्म जानताऽप्य-

(तोऽप्य) (21a)-न्वयप्रतीतिप्रसङ्गात् । 'तत् परसन्निधिः प्रयोजक' इति चेन्न, नियमेन तात्पर्यावधारणस्य वाक्यार्थे प्रतीत्यसङ्गतत्वात् । अनवधारणे चोक्तमेवेत्यलमवान्तरेण बहुना। अर्थापत्तिव्यवस्थाऽपि, (?)अर्थमन्तरेण न युज्यत इति याऽर्थस्य कल्पना साऽर्थापत्तिः । तत्र यथा (यया ?) मन्त्रस्तब्धोऽग्निर्न दहतीति न स्वरूपमात्रेण दाहक इति विस्फोटं दाहकार्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्याग्ने र्यया दाहिकाशक्तिः कल्प्यते, सा प्रत्यक्षपूर्विका-ऽर्थापत्तिः । "न चेदमनुमानम्, अतीन्द्रियत्वाच्छक्तेः स्वप्नेऽप्यनुपलभ्यत्वात् ; अन्वय-व्यतिरेकग्रहणासम्भवात् कार्यहेतुत्वायोगात् । देशान्तरप्राप्त्याऽऽदित्यस्य गतिक्रियामनुमाय गमनशक्तिः कल्प्यत इत्यनुमानपूर्विका सा । एवमन्या अपि ज्ञेयाः" । (रु. सं. ८पृः)

प्रभाकरगुरुस्त्वाह[18]—दृष्टः श्रुतो वेति लौकिकीयमनाप्तोक्तिरतो लोकप्रसिद्ध्योपलब्धि-मात्रे वर्तते, न तु विकल्पप्रतिपादन इति । शब्देऽपि हि कल्पितेऽर्थप्रतीत्यैव प्रकृतसमाधानं, तद्वरमर्थ एव कल्प्यतामिति । तेन **भट्टमते** श्रुतार्थापत्तौ तु रात्रिभोजनमर्थ एव । अत्र च बलाबलमीमांसा प्रकृतानुपयोगिनी । उभयत्र-(न)येऽपि यथाश्रुतस्योपपत्तेरित्याशयवतः श्रुतार्थापत्तेर्वेत्यनास्था । **ल**(21b)-**क्षण**मुपलक्षणं तेन लक्षणा लक्षणलक्षणा यथा गङ्गाया-मिति सप्तमी घोषप्रतिवासक्रियाऽधिकरणप्रतिपत्तिफलेति तात्पर्यमवधृतं, न तु श्रौतोप-(त उप)लक्षणस्यार्थस्य वाक्यार्थानुप्रवेश इति । अवच्छेदतोऽपि बाधकस्य निश्चीय-मानत्वात् केवलमसौ सम्बन्धद्वारा तटमुपलक्षयन्नास्ते । तदिदमुक्तं **स्वार्थमर्पयती**ति । एतेन जहत्स्वार्था लक्षणलक्षणेत्युक्तं भवति । शुद्धेति पदं विवृणोति **उभयेति** । क्वचिदभिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरेव संसर्गमात्रमारोप्यते शब्दबलाद् यथा—

"प्रतीच्छत्याशोकीं किशलयपरावृत्तिमधरः कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनीं नवीनस्तन्वङ्ग्या मनसिजविकारो विजयते[19] ॥ इति

(स. कं. पृः ५४ ; हेम. का. अ. वि. १६८ पृः)

---

18 अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पनेति शबरभाष्यम् । तदेवावलम्ब्य सम्प्रदायद्वयस्य स्वस्वसिद्धान्तप्रकटनम् । परं न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे कश्चिद्विप्रतिपद्यत इति श्लोकवार्तिकस्वरसान्नात्रानयोः प्रमाणतायां विप्रतिपत्तिः ।

19 सरस्वतीकण्ठाभरणे समाधिगुणोदाहरणे पद्यमेतदुपयुक्तम् । तत्र चतुर्थः पादस्त्वितो भिन्न एव नेयः किन्तूपचरितैव शुद्धेति रत्नदर्पणकारः । प्राचीन-नाटकादपि कस्मादेतदुद्धृतं स्यात् । एवमादिषु प्रयोजनस्यानिगूढतयाऽनादरणीय-त्वाद्व्यञ्जकत्वेन न कृत्यं किञ्चिदिति लोचनोक्तदिशा न व्यञ्जयत्वमाश्रयणीयम् ।

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ॥

आरोप्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ॥

तदिदमुपचरिता वृत्तिः । एतदसङ्करः **शुद्धत्वम्** । तदेतत् प्रकृतयोर्व्युत्पादयति । **अनयोरिति** शुद्धभेदयोः । लक्ष्यस्तटादिरर्थो लक्षकः प्रवाहादिः । **न तटस्थत्वमिति**— अनेन 'तटस्थे लक्षणा शुद्धे'ति (अ. वृ. मा. ५ का) भट्टमुकुलमतं दूषितम् । गङ्गागता हि पावनत्वादयस्तटे प्रतिपादयितुमभीष्टास्ते च तटस्य गङ्गारूपत्वप्रतीतौ प्रतीयन्ते । न च भेदस्वभावो(वे) तटस्थ इति तटस्थत्व-(22a)-प्रतिपादनमयुक्तम् । अत्र तत्सामीप्यात्तद्धर्मानुमानमनैकान्तिकं ? तदिहोपचारेण सम्बन्धमात्रमभिमतविरुद्धमवगम्येतेत्यत आह **गङ्गेति** । **भेदो** विशेषः ।

सारोपेति—अन्यस्यान्यत्रावाप आरोपः । अस्य च विषय्यवष्टभ्यत्वाद्विषय्यारोप्यमाणोऽर्थो विषयः । प्रस्तावादारोपस्य वक्ष्यमाणभेदेन सह पृथग्भावं दर्शयति— **अनपह्नुतेति** । तथेति व्याचष्टे **सामानाधिकरण्येनेति** । एतदन्यथाऽनुपपत्तिरेवात्र गौणताबीजम् । ननु चाग्निं माणवकमानयेति वाक्यानन्तरं पिङ्गलमाणवकानयनदर्शनादाख्यातार्थमुख्यतैवात्र युक्ता, न तु गौणतेति । न च सोपपदाद्धोर्मन्दप्रतीतिरल्पविषयत्वं गौणत्वमिति वाच्यम्, तेषामपि (तस्या अपि) वाचकशक्तिं विनाऽसम्भवात्, तत् कुतोऽयं गौणमुख्यप्रविभाग इति ? अत्रोच्यते—यः साक्षादेव शब्दात् प्रतीयते स मुखमिव भवतीति मुख्यः । यस्तु प्रतीतार्थावलम्बिगुणसम्बन्धिव्यवधानेन गम्यते स गुणेभ्य आगत इति गौणः । ननु यद्गिरिशिखरमारुह्य प्रेक्ष्यते तदपि प्रत्यक्षमेवेति न्यायाद् गुणव्यवधानेनापि शब्दतः प्रतीयमानोऽर्थो मुख्य एवेति युज्यते, न हि स्वसामग्रीव्यवधा-(22b)नं कारकाणां कारकत्वं विहन्ति, अश्वेनापि ग्रामादि गच्छन् गन्तैव भवति । नैवम् । अस्त्यत्रापरोऽपि विशेषः । अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययं ज्वलनमग्निशब्दात् प्रतिपन्नं दृश्यत्ते(ते), न त्वनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकप्रतिपत्तिः । कुतः पुनरेतत् । यो योऽग्निसदृशो विवक्ष्यते तत्र तत्राग्निशब्दस्य प्रयोगात्तत्सादृश्यविगमे चाप्रयोगादग्निसदृशानयनेनैव पिङ्गलमाणवकानयनोपपत्तेस्तद्गुणान्तरादपि प्रयोगादग्निसादृश्यं प्रवृत्तौ निमित्तम्, न तु ज्वलनेऽप्रतीते तत्सादृश्यं प्रतीयते, तस्माज्ज्वलनेऽग्निशब्दो मुख्यो, माणवके तु गौण इति । तदाहुः—

प्राक् प्रतीतस्य मुख्यत्वं मुखतः प्रथमोद्गतेः ।
पश्चाद्गम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकम् ॥
स्वार्थे प्रवर्तमानेऽपि यस्यार्थं योऽवलम्बते ।
निमित्तं तत्र मुख्यं स्यान्निमित्ताद् गौण उच्यते ॥

तस्य च लक्षणायामन्तर्भाव इति लक्ष्यते। शुक्तिकायां रजतमिति रज्ज्वावहिरित्येवं-प्रकारो योऽपदेशः स भ्रातृ-(भ्रान्तिः ?), मुख्यत्वेन तद्भावोपपत्तेर्न तु गौणः (?)। तदुक्तम्—

सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥ (श्रः प्रः ?)

एवम् कर्णौ पिधाय यः (शब्दः) श्रूयतेऽनाहताह्वयः ।
न तस्याद्योद्घोष (न तस्य घोष) इत्याख्या (23a) मुख्यवृत्त्योपजायते ॥ इति ।

कर्णक्ष्वेडायां घोष इति यो व्यपदेशस्तत्र कर्णक्ष्वेडाया अथावणथेन (अश्रावणत्वेन) यद्यपि घोष इति व्यपदेशो न मुख्यस्तथापि यदा श्रोत्रेन्द्रियस्य बहिर्वृत्तिनिरोधाज्जाठरानल-पच्यमानान्नरसादिशब्दः श्रूयते, अनाहि(ह)ताख्यं शब्दब्रह्मोन्मिषति (च), तदा तयोर्घोषव्यपदेशो मुख्य एव। किं पुनरनाहताख्यं शब्दब्रह्म? उच्यते। शब्दब्रह्मणश्चतस्रोऽवस्था, वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती, सूक्ष्मेति। तथाचोक्तं भाष्यकृता[20]—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं [यदक्षरम्]।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ (वा. प. १।१२)
वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।
द्योतिकाऽर्थस्य पश्यन्ती सूक्ष्मा ब्रह्मैव केवलम् ॥

---

20 एवमादर्शपुस्तके। परमेतद्वाक्यपदीयवचनम्। स्फोटप्रमाणकानां वचनानां मुख्यतो वाक्यपदीयादुद्धृतानामुपस्थापनं ध्वन्यालोकलोचने सरस्वतीकण्ठा-भरणोपरि रत्नदर्पणे विस्तरतो विचारश्चालङ्कारकौस्तुभे कविकर्णपूरकृते तद्वि-श्लेषोऽस्मत्कृतायां मौक्तिकावल्याम् (३।२०-३० पृः)। अनाहतलक्षण-ञ्चैतत्प्रसङ्गे तन्त्रशास्त्रपरिभाषितमिव प्रतिभाति। केवलं बुद्ध्युपादानकम-रूपेत्यादि रत्नदर्पणे धृतः पाठो मध्यमालक्षणपद्ये। अत्र घोष आद्योद्घोषो वा प्राचीनानां महाभाष्यकृदादीनां दृष्टान्ते भेर्याघातत्वेन वर्ण्यते (१।१।६६),

तत्र वैखरी तावद्विखरो देहस्तत्र भवा वैखरी । कथमुत्पद्यत इति चेत्—

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।

वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥ (वा. प. १।१४३ वृ)

इयञ्च चतुर्विधा, वर्णपदवाक्यवर्णसमुदायभेदात् । स्वार्थानुभवगोचरा मध्यमा यथा—

अन्तःसंजल्परूपायाः क्रमरूपानुपातिनी ।

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ॥ (वा. प. १।१४३ वृ)

इयञ्च द्विविधा सुखात्मिका दुःखात्मिका च । ज्ञानरूपा पश्यन्ती यथा—

वाक्यपदीये प्राकृतार्थकृतध्वनिभेदव्यवस्थापनं तन्त्रादिषु "इच्छाशक्तिबलोद्घुष्टो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः । पुंरूपिणी च सा शक्तिः क्रियाऽऽख्या सृजति प्रभुः ॥ असावेव बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो भवति' । पश्यन्ती मध्यमा चापि वैखरी शब्दजन्मभूरित्यादिरीत्या तत्प्रपञ्चः । यथा क्ष्वेडा वंशशलाका लक्षणया तदाश्रयः क्रीडामयो व्यापारः । महाभारतेऽनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताख्यमर्थो विवृतः 'स्थावरं जङ्गमञ्चैव विद्ध्युभे मनसी मम' इत्युपक्रम्य 'ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययत् पुनः । तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ घोषिणी जातनिर्घोषा अघोषा च प्रवर्तते । तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी ॥ गौरिव प्रसवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी । सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी' ॥ इत्यादिसन्दर्भे सन्तानेन 'तस्मान्मनः स्थावरत्वा-द्विशिष्टस्तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टे'त्यन्तेन प्रतिपादितं विवृतञ्च तत्तात्पर्यं भारतभावदीपे इत्यलम् । अत्रोद्धृतानां वैखरीमुखानां लक्षणं वाक्यपदीयवृत्तौ कुत्राप्यविकलं कुत्र वा संक्षिप्ततरमुपलभ्यते । लवपुरसम्पादिते वाक्यपदीये तु इत्थंपठ्यते (पृः १२८-२९)। पुनश्चाह 'स्थानेषु विवृते वायौ…॥१॥ केवलं बुद्ध्युपादानाक्रमरूपा…प्रवर्तते ॥२॥ अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृत-क्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥३॥ सेयमाकीर्यमाणा-ऽपि नित्यमागन्तुकैर्मलैः । अन्त्या कलेव सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते ॥४॥ तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ॥५॥ प्राप्तोपरागरूपा सा विप्लवैरनुषङ्गिभिः । वैखरीसत्त्वमात्रेव गुणैर्न व्यवकीर्यत इति ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥११॥

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णे अन्यस्मिन्नारोपविषये सति साध्यवसाना स्यात्।

भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथा।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ—

इन्द्रियोपलब्धिरूपा येन्द्रियाधानसम्भवा। अप्रदर्शितभेदा च पश्यन्तो सा प्रकीर्तिता ॥

इयञ्च त्रिभेदा, हेयोपादेयोपेक्षणी-(23b)-यभेदात्। योगिगोचरा सूक्ष्मा यथा—

नादाख्या सर्वभूतेषु जीवरूपेण संस्थिता। अनादिनिधना या तु सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥

इयञ्च त्रिविधा स्थूल-सूक्ष्म-पर-भेदात्।

स्थूलं शब्दमिति प्राहुः सूक्ष्मश्चित्ता (श्चित्त) मथो भवेत्।
चित्तया रहितं (चित्तव्यवहितं) यत्तु तत्परं परिकीर्तितम् ॥ इति

श्रुतिरप्याह— चत्वारि वाक् परिमितानि तानि विदुर्ब्राह्मणा [ये] मनीषिणः।
गुहा त्रीणि तानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचं ह वै मनुष्या वदन्ति ॥
(ऋ. सं. १।१६४।४५)

गुहाशयेषु त्रिषु यदेतत् सूक्ष्मेति गीयते। तदनाहतमित्या[ख्यमा]-मनन्तीति।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्निति—विषयसान्निध्याद्विषये विषयिमात्रप्रयोगो विषयस्य निगरणमध्यवसानमित्यनर्थान्तरम्। अस्याश्च वृत्तेस्तद्भावापत्तावन्तर्भावः श्रीभोजराजमते। यदाह—"अर्थस्यातथात्वेऽध्यासादिभिस्तथात्वोपपादनं तद्भावापत्ति"रिति। (शृ: प्र:, ?) तत्र जानतोऽप्यतस्मिंस्तदित्यारोपणमध्यास इति। **निगीर्ण** इत्युपमागर्भम्।

सादृश्यादिति—लक्षणायाः सम्बन्धो न संयोगसमवायलक्षणः किन्तु नियामकोपाधिलक्षण एव, तादर्थ्यादिभिरपि तत्स्वीकारात्। तथा च सादृश्यमपि तत्कोटिनिविष्टमिति कथं गौणी भिन्ना? आह च—

अभिधेयेन सम्बन्धात् सारूप्यात् समवायतः।
वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता[21] ॥ इति

(24a) द्विरेफशब्दस्य द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा योऽभिधेयोऽत्र भ्रमरशब्दस्तेन यस्य सम्बन्धः षट्पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते। [एवम्] रोदरश्चक्रवाक इति। रूढलक्षणा चेयं, तेन द्विरेफत्वं रोदरत्वञ्च यद्यपि कुररेऽपि सम्भवति तथापि स न

---

21 प्राचीनमीमांसकभर्तृमित्रस्येयं कारिकेति भट्टमुकुलः। ध्वन्यालोकलोचनादावपीयमुदाहृता विशदञ्च तत्र व्याकृता।

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र 'गौरयम्' इत्यत्र च। अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित्। स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये। साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे।

लक्ष्यत इति[22]। एवमभिधेयेन सम्बन्धं व्याख्यातरूपं निमित्तीकृत्य सादृश्यादयो व्याख्येयाः। **वामनो**ऽप्याह—'सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्ति'रिति (का. अ. सू. वृ. ४।३।८)। समवायतः सम्बन्धादित्यर्थः। क्रियायोगात् कार्यकारणभावादित्यर्थः। अतो गौण्या लक्षणाया-मन्तर्भावात् **सम्बन्धान्तरमि**त्यत्रान्तरशब्दः सादृश्यादन्यत्वमाह **इमावि**त्यादि। तथा सारोपाधि(ध्य)वसाने इत्यनुकर्षणे वा(ना)-सङ्गतिः, अतो रूपशब्देन पूरणि-(रूपपि ?)[23] सादृश्याद्गौणौ सम्बन्धान्तर[तः] शुद्धाविति यथाक्रममन्वयः। तत्र गौणौ यथा **"गौ र्वाहीकः" "गौरय"**मिति। **अत्र हीति**—गोशब्दो लक्षणया जाड्य-मान्द्यादीन्युपस्थापयति। निमित्तञ्च स्वार्थेन गोवि (गवि) जात्या (जाड्यात्) सामानाधिकरण्यम्। तत्रस्थान्येव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाहीकमभिधत्त इति **केचिदा**हुः। तदसत्, शक्तिगौरवात्, लाघवार्थमेव च लक्षणाऽङ्गीकारात्। अतो मतान्तरमाह—**स्वार्थे**ति। गुणाभेदेन स्वार्थ-सहचरितगुणैकजातीयत्वेन (24b) परार्थवृत्तिगुणमात्रं **लक्ष्यते** परार्थस्त्वाक्षिप्यत इति। इदमपि न सम्यक्, [गो]पदात् परार्थोपस्थितिप्रसङ्गात्। अतः स्वमतमाह—

---

22 रोदरत्वमिति चक्रवाककुररपदयोर्वर्णविश्लेषे 'च् अ क् र् अ व् आ क् अ', 'क् उ र् अ र् अ' इत्येवं वर्णविन्यासगर्भे 'र' वर्णस्य मध्यपातित्वम्। लोचनग्रन्थस्योपयोगोऽत्र टीकाकृता कृत इति नातिरोहितमेव।

23 आरोपाध्यवसानरूपाविति प्रतीकं गलितं स्यात्। 'प्रशंसायां रूप'-(पाः ५।३।६६)वित्यादिना प्राशस्त्यबोधको रूपप्प्रत्ययो गुणाधानार्थ इति टीकाकृता-माशयः प्रतिभाति। प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसेति वैयाकरणानां विवरण-मुपचारस्वरूपं समादधदेतदुपयोगि। अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशय-महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनेन परिपूर्णतायामालङ्कारिक-सिद्धान्तेनोपचारस्थापनमु-पचारे च गौणी। प्रत्ययस्य 'रूपशब्द' इति निर्देशेन सह टीकाकृतः 'अत्र कल्पपदेने'ति चतुर्थोल्लासस्यान्तिमे भागे प्रयोगस्तुलनीयः।

उक्तश्चान्यत्र—"अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता" (त. वा. ३।४।१२) इति।

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम्। तत्त्वे हि 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादौ न लक्षणा स्यात्। अविनाभावो वाऽऽक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम्। 'आयुर्घृतम्' 'आयुरेवेद'मित्यादौ च सादृश्यादन्यत् कार्य-कारणभावादि सम्बन्धान्तरम्। एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्व

साधारणेति। प्रकृते तु पक्षत्रयोक्तेऽपि न काचित् क्षतिः[24]। अत्रैव प्रामाणिक [भट्ट]-सङ्गति (सम्मति)-माह—अभिधेयेति। वाच्यसम्बन्धिनमर्थं प्रत्येतुं या शब्दव्यापार-भूता प्रतीतिः सा लक्षणेति यदि वा प्रतीयतेऽनयेति प्रतीतिर्ज्ञानानुकुला वृत्तिः। यद्यप्य-परार्धमात्रमेव प्रस्तुतोपयोगि तथापि लक्षणाविशेषत्वं गुणवृत्तेराख्यातुं पूर्वार्धमपि लिखित-वान्। ननु यद्यविनाभावो लक्षणानिमित्तं कथं न प्रागुक्तयोगमात्रहानिः? अत आह—अविनाभाव इति। सम्बन्धमात्रमविनाभावपदेन वार्तिकेऽभिमतम्, कथमन्यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्येवमादौ लक्षणा? अत्रापि केचिदाचार्यदेशीयाः कथञ्चिदविनाभावं समर्थयन्ते। तदाह अविनाभावो वेति—गृहीतव्याप्तेः पक्षधर्मतादर्शनात् परामर्शोदये-ऽनुमितिसामग्री सम्भूतेति न शब्दव्यापारसिद्धिः। उक्तमिति—व्यक्तयविनाभावित्वादिति। अत्रान्तरे शुद्धभेदद्वयमुदाहरति—आयुरिति। सादृश्यादन्यदिति सम्बन्धान्तरपद-

---

24 टीकाकृत्तु 'केचित्' 'अन्ये' 'अपरे' इति वृत्तिपरामर्शादेवं मन्यते। 'अपरे' इति निर्दिष्टेनान्तिमपदेन स्वमतमित्यपि लिखतीति विचित्रा शैली! एतदनन्तरवाक्ये यद्भ्रष्टपदं तत्त्वादर्शपुस्तके लिपिकारानवधानात् पूर्वतरे वाक्ये प्रवेशितम्। मूलकोश एकत्रस्थितं गलितसुचकचिह्नमन्यपंक्तिविपर्यासतोऽन्यथोद्-बुद्धमिति स्यात्। मानान्तरविरुद्धे तु मुख्यार्थस्य परिग्रह इति मूल-भट्टवार्त्तिकीयपङ्क्तिरिहादौ परामर्शनीया। भट्टवार्त्तिकमते गौणीलक्षणयो-र्भिन्नवृत्तित्वमापतेत्। अत्र मूले त्वन्यथा सिद्धान्तितमिति श्रीधरकृतनिर्णयः। भट्टवचनस्थ [तु] पदस्यान्यथा समर्थनेन स्वनिर्णयानुकूलं सम्बन्धमात्रमविनाभाव-पदेनेत्यादिनाऽत्र विवृतम्। चण्डीदासस्तु (४८-४६ पृः) भट्टवार्त्तिकीयभेदं स्वीकुर्व-न्नपि मूले तस्य प्रतिध्वनिमुपलभमान इव मम्मटोपरि विषमुद्गीर्यालङ्कारशास्त्र-प्रामाण्ये पूर्वमीमांसकायुद्धाविततर्कैवैतथ्यमुपपादयन्नुपसंहरति।

आरोपाध्यवसाने। अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदागमश्च प्रयोजनम्। शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि। क्वचित् तादर्थ्यादुपचारो यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। क्वचित् स्वस्वामिभावाद्- यथा राजकीयः पुरुषो राजा। क्वचिदवयवावयविभावाद् यथा-ऽग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः। क्वचित् तात्कर्म्याद् यथाऽतक्षा तक्षा।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥१२॥

आद्यभेदाभ्यां सह। सा च

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव।

तच्च गूढमगूढं वा—

व्याख्यानम्। **ताद्रूप्येति सर्वथेति** चेति यथासंख्यम्। एवं तादर्थ्यादिलक्षणास्वपि द्रष्टव्यम्। **अग्रहस्त** इति—''इह हस्ता (25a)ग्रमग्रहस्त इति प्रयोगद्वयं दृश्यते, तत्राद्ये षष्ठीसमासः, द्वितीये तु सामानाधिकरण्ये विशेषणसमासः। तत्र हस्तावयवेऽग्रमात्रे हस्तशब्दो 'ग्रामो दग्ध' इत्यादिवदवयवे समुदायोपचाराद्वर्तते। तदुक्तं **वामनेन** 'हस्ताग्राग्रहस्तशब्दौ गुणगुणिनो· र्भेदाभेदाभ्या'मिति (का. अ. सू. वृ. ५।२।२०)। विपरीतलक्षणा प्रागेवोदाहृतेति न पुनरुपन्यस्तवान्।

षड्विधेति—उपाधिसङ्कलनमिदम्। तत्रानन्तरं चतुर्णामेव प्रकाराणामभिधानाद् दूरान्तरितं प्रकारद्वयं स्मारितम्। **आद्येति**—उपादानलक्षणालक्षणलक्षणाभ्यां सहेति। तदयं परमार्थः—लक्षणाद्वयी रूढा चारूढा च। प्रत्येकमुपादानलक्षण-लक्षणलक्षणाभ्यां चत्वारो भेदाः। तत्रापि प्रभिद्य सारोपा-साध्यवसानाभ्यामष्टौ। तत्रापि सादृश्यसम्बन्धा-न्तराभ्यां षोडशेति।

सोऽयं ध्वनौ निर्णेतव्ये लक्षणाप्रपञ्चविवेकं(विवेचनं) किमर्थमित्याशङ्क्य विवक्षित-विवेकं करोति सूत्रकार इत्याह **सा चेति**। तेन रूढिलक्षणा हेयकोटिः। प्रयोजनवती-मुपादाय तत्पृष्ठे व्यङ्ग्योट्टङ्कनेन विवक्षितवाच्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ननु प्रयोजनस्य प्रतिभास· मात्रेण कथं व्यङ्ग्यसद्भाव इत्यत आह **प्रयोजनं हीति**। यस्मात् प्रयोजनाद् गो(व्यङ्ग्यो ?)- व्यञ्जनादेवावगम्यते ततस्ते·(25b)·नैव **व्यङ्ग्येन सहितेति**। तत् किं सर्वत्र प्रयोजनलक्षणा

तच्चेति व्यङ्ग्यम्। गूढं यथा—

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥९॥ (ध्व. आ. लो. ६३ पृः)

ध्वनिमूलमित्याह **तच्चेति**। '**वा**' शब्दः समुच्चये, लक्ष्यापेक्षया विकल्प इति केचित्। **गूढं** काव्यतत्त्वार्थपारावारीणमतिविभवलक्षणसहृदयप्रतिभामात्रप्रकाशनीयम्। **अगूढं** सह(द)याहृदयसाधारणप्रतिभासम्। आभ्यामेव भेदाभ्यां ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं [च] वक्ष्यते। व्यङ्ग्येनेति कारिकायां प्रकान्तमतो व्याचष्टे **तच्चेति**। **व्यङ्ग्यमिति**—आत्मनो विभुत्वेऽपि यथाविशिष्टाधिष्ठानयुक्तशरीर एव जीवव्यवहारो न तु घटादौ, तथा ललितोचित-सन्निवेशचारुणि शब्दार्थशरीर एव ध्वनिव्यवहारो न पुनः "सिंहो वटु"रित्यादौ, शौर्यातिशयव्यङ्ग्यसम्भवेऽपि श्रुतार्थापत्ताविवार्थान्तरस्याभिधेयार्थोपपादन एव पर्यवसानादिति भावः। अतएव हृदयदर्पणे यदुक्तं 'सर्वत्र काव्यव्यवहारः स्यादि'ति तदपहस्तितम्[25]। गूढागूढविभागश्चायं न कल्पनामात्रमूलः किन्तु लक्ष्यप्रसिद्धिमवतीर्ण इति दुर्दुरूढप्रबोधार्थ-मुदाहरणद्वयमाह—**यथे**ति। **विकसितस्मितमि**ति "अत्र विकसितत्वेन प्रसृतत्वं वशित-त्वेनायतत्वमेवं समुच्छलितत्वादिनोल्लसितत्वादि च लक्ष्यते। प्रयोजनत्वञ्च तेषामेवा-संविज्ञानपदनिबन्धनं लोकोत्तरसातिशयत्वम्। तथाहि ल-(26a)क्ष्यं धर्मधर्मिभेदाद्द्विविधम्। तत्र धर्मी यत्र लक्ष्यते तत्र धर्माः प्रयोजनम्, यथा गङ्गाशब्देन तटे लक्ष्ये पावनत्वादयः। यत्र तु धर्मा एव लक्ष्या न तत्र धर्मान्तराणि प्रयोजनीभूतानि सम्भवन्ति, धर्माणां धर्मान्तरा-भावात, अपि तु तत्र तेषामेव सातिशयत्वं प्रयोजनम्। यथा 'रामोऽस्मी'त्यादौ रामपदेन राज्यभ्रंशवनवासादिधर्मेषु लक्षितेषु लोकातिक्रान्तातिशयत्वमेव प्रयोजनम्, एवमिहापि बोद्धव्यम्" (रु. सं. ८ पृः)। यत्तु **हृदयदर्पण** उक्तम्—'रामोऽस्मीत्यादो हहा-हेति संरम्भोत्थोऽयं चमत्कार' इति। तत्रापि संरम्भ आवेगो विप्रलम्भव्यभिचारी[ति] रसध्वनिस्तावदुपगतः। न च 'राम'शब्दाभिव्यक्तधर्मान्तरसाचिव्यमन्तरेण संरम्भोल्लासोऽपि। अहं सहे तस्याः किं वर्तत इत्येवमामोहं (मात्मा हि) संरम्भः।" (ध्व. आ. लो. ६३ पृः)

---

25 सर्वमेतदिहोत्तरत्राप्यनुमानखण्डनादिध्वनिध्वंसनाक्षेपविषयकं ध्वन्यालोकलोचनतो गृहीतम्।

अगूढं यथा—

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥१०॥ (रविगुप्तस्य)

अत्रोपदिशतीति।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥१३॥

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्याऽगूढव्यङ्ग्या च।

तद्भूर्लाक्षणिकः—

शब्द इति सम्बध्यते। तद्भूस्तदाश्रयः।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः।

कुत इत्याह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥१४॥
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया।

किञ्च 'यस्य मित्राण्यमित्राणी'-(४र्थ उः ७३ श्लोः)त्यादौ धर्मान्तरपरिणतं संज्ञिविशेषं मित्रादिशब्दा यत् प्रतिपादयन्ति तत्र संरम्भस्य सम्भावनाऽपि नास्तीत्यास्तामेतत्। **उपदिशतीति**—'अत्राप्रयासेन शिक्षादानमभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते' (रु. सं. ८ पृः) **तदेषेति** वाचा [त्रिधा] कण्ठतः षोढा अर्थतश्च षोडशव(धा) व्याख्याताः। तेन प्रयोजनवतीर्द्विधोपादाय सा शृङ्खला योजयितव्येति भावः। व्यङ्ग्येन रहिता सहिता चेति द्वैविध्यमुपक्रम्य **त्रिधेत्यु**पसंहारग्रन्थो विरुद्ध (26b) इव प्रतिभासते, अत आह—**अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्याऽगूढव्यङ्ग्या चे**ति—द्वन्द्वपरवर्तिनो व्यङ्ग्यशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः।

एवं लक्षणास्वरूपं विविच्य प्रकृत उपयोजयति **तद्भूरि**ति। [शब्द इति] प्रक्रान्तविशेष्यपदमिहापि सम्बन्धनीयमित्याह **शब्द इति**। ततो भवतीत्यसङ्गतार्थभ्रमं निवारयति **तदाश्रय** इति—तस्या लक्षणाया भूर्भूमिराश्रयः, व्यापारस्य व्यापारिततन्त्रत्वादित्यर्थः। व्यङ्ग्येन सहितेत्युक्तं तत् साधयितुमभ्युपगमवाक्यं सूत्रप्रतीकं **तत्रेति**। प्रयोजनवल्लक्षणावृत्तौ शाब्दव्यापारः प्रयोजनप्रतीत्यनुगुण इति शेषः। अत्र शिष्यजिज्ञासामनूद्य प्रमाणमवतारयति **कुत** इत्यादि। **आधातुमु**त्पादयितुं तुमन्प्रत्ययेनोद्दिश्य तामाह। उद्देशना च प्रतिपिपादयिषैव। सैव रूढिलक्षणायां प्रयोजिका, अन्यथा "काश्चिन्नैव त्वशक्तित" (तन्त्र. वा. ७म उः उद्धृति)

इति निषिद्धस्य प्रयोगे दुष्टतैव स्यात्। नन्वस्तु प्रतीतिः, तथापि कथं ध्वननसिद्धिः ? अत आह **शब्दैकगम्य** इति—विवक्षिततमे लक्षि[त] मात्रे गम्ये। अभिधाऽऽदिभिः सिद्धसाधनमाशङ्क्याह **नापरेति**। **क्रिया** व्यापारः, भाव्यनिष्ठस्य भावकव्यापारस्यैव करोत्यर्थत्वात्। अयमभिसन्धिः—अस्ति तावत् 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीना'-(अभि. श. १।१३) मित्यत्र मधुरपदश्रवणा-(27a) नन्तरं यथा शर्करादिमाधुर्यमविवेकिनो विवेकिनो वा झटिति साक्षात्कारमात्रगोचरं चमत्कारमर्पयति तथा वर्णनीयाऽऽकृतिरिति सहृदयावर्जकविशेषप्रतिपत्तिः। सा च न स्मृतिरननुभूतविषयत्वात्। अनुभूतिस्तु(श्च) प्रत्यक्षाद्यन्यतमत् करणमपेक्षते, तत्र[प्रत्यक्षो]पमा(ना)दीनामसम्भावनीयत्वाल्लिङ्गं वा शब्दो वेति द्वयमवतिष्ठते। तयोराद्यस्तावन्न सम्भवति, मधुरपदप्रयोगस्य व्यभिचारित्वात्तद्धाव्यत्वासिद्धेः। यत्र यत्रैवं महाकवयः प्रयुञ्जते तत्र तत्रानुमेति चेत, न, व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकस्य प्रमाणस्याभावात्। स्यादेतत्, 'गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनं सैव लिङ्गं भविष्यतो'[26]-(व्य. वि. १।४५)-ति, नैतत्, मुख्यार्थानुपपत्त्यादेरेव सामग्रीत्वात्, तस्याश्च प्रयोजनप्रतीतिप्रतिबन्धे मानाभावात्। अतः शब्द एव करणम्। सोऽपि मधुरादिरेव स्यादन्यो वा ? नान्यः, कस्यचिदसन्निधेः कस्यचिदवर्जनीयसन्निधित्वात्। न (स)चाभिमतः शब्दो विना व्यापारेण ज्ञानं जनयति। स च [व्यापारो] व्यञ्जनमेव। व्याचष्टे **प्रयोजने-**

---

26 "सैव लिङ्गतयाऽस्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रती"त्युत्तरार्धे पाठो व्यक्तिविवेकीयसंग्रहश्लोके। अत्र भूमिकायां सूत्रपातनमिव प्रस्तुतस्य मुखबन्ध इव वा यः प्रकारोऽनुसृतो ग्रन्थकृता तस्यैव विवरणं टीकायाम्। पञ्चमोल्लासोत्तरार्धप्रतिपाद्यस्य व्यञ्जनव्यापारस्यानन्यतन्त्रतासमर्थकस्य तत्रैवाबीजं फलपाकप्रभृतिप्रदर्शने सौष्ठवं स्यात्। काव्यपुरुषावतारस्य ध्वनिप्रस्थानस्थापयितुः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यस्य ध्वन्यालोके प्रथमोद्द्योते सैव प्रक्रिया या क्वचित् सूत्राकाराऽपि यथा ध्वनिलक्षणस्थापने, 'शब्दो नैव स्खलद्गति' रित्यादौ वा, क्वचिच्च प्रपञ्चपञ्चनपरा यथाऽलङ्काराणामापाततो ध्वनिना समानावकाशानां पृथक् पृथग्विवेचने लक्षणोपलक्षणयोर्भेदप्रदर्शनादौ वा एकार्थीभूता। नव्यतन्त्रतन्त्रयितृलोचनकृत्कृता विषयस्यैवं द्विधा विभक्तिरादिमोद्द्योतद्वयविवरणे। सर्वथेतरत्रैकार्थ्यमनुसरन्नपि ग्रन्थरचनायां मम्मटभट्टस्तत्रैतामेव च्छिन्नप्रायां प्रणालीमनुसरति।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत्प्रतीतिरपि तु तस्मादेव शब्दात्। न चात्र व्यञ्जनादृतेऽन्यो व्यापारः। तथाहि—

नाभिधा समयाभावात्—

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः।

हेत्वभावान्नलक्षणा ॥१५॥

मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः।

तथाच

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो।

न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥१६॥

त्यादि। ननु भवतु शब्दव्यापारः, स पुनरभिधाऽऽदिभ्यो न व्यतिरिच्यत इत्याह **तथाहीति।** समयापेक्षया (पेक्षा) हि प्रतिपादनाशक्तिरभिधा—न च गङ्गा (27b)पदात् पावनत्वादिप्रतीतिर्भवन्ती समयमपेक्षते, तदिदमुक्तं "**न तत्र सङ्केतिता**" इति। नापि तात्पर्यशक्तिस्तस्याः संसर्गभेदेव(भेद एव) पर्यवसानादिति पूरणीयम्। अतएव हि 'ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्या' (१८ काः वृत्ति) इत्युपसंहारग्रन्थो घटते। अस्तु तर्हि तृतीयकक्षापातिनी लक्षणा, इत्यत आह—**हेत्वभावादिति**। **तथाचेति**—यथा मुख्यार्थबाधादित्रयं न निमित्ततया सम्भाव्यते तथेदमुच्यत इति। **लक्ष्यं न मुख्य**मिति—"इदं प्रयोजनवत्त्वस्य लक्षणीयत्वसम्भावनायामुत्तरम्। तत्र मुख्यार्थबाधसम्बन्धे प्रयोजने [च] सति लक्षणा प्रवर्तते। न च प्रयोजने लक्षयितव्ये त्रयमेतत् सम्भवति। तथाहि तटादेर्लक्ष्यस्य बाधे प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्, न च तदभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो घटते, न हि तटादिर्मुख्योऽर्थो, लक्षणीयत्वात्। नापि तस्य बाधस्तस्य घोषाधिकरणत्वोपपत्तेः। अपि च सम्बन्धनिबन्धना लक्षणा प्रयोजने प्रवर्तितुं नार्हति, तटादेर्लक्ष्यस्य पावनत्वादेश्च प्रयोजनस्य सम्बन्धाभावाद्, गङ्गागता हि पावनत्वादयस्तटे प्रतिपाद्या न स्वगताः, स्वगतानां स्वप्रतिपाद्यताऽर्हत्वात्। न च गङ्गागतपावनत्वादिभिस्तटेन कश्चित् सम्बन्धः। अतएव 'तटस्थे लक्षणा शुद्धे'ति (अ. वृ. मा.) प्रागदूषितम्। किञ्च प्रयोजने लक्ष-(28a)णीये लक्ष्यत्वादेव प्रयोजनं मार्गणीयम्। न च तदस्ति। नापि युज्यते।" (रु. सं. ८-९ पृः) लक्ष्यमाणत्वप्रयोजनान्तरानुसरणशरणतायामनवस्थाप्रसङ्गादित्याह **एवमपी**ति—न च बीजाङ्कुरादिव-

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति तद्वद् यदि तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्। न च तटं मुख्योऽर्थः। नाप्यत्र बाधः। न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः। नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्। नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः।

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी।

एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत्।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते, 'गङ्गायास्तटे घोष' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा तत् किं व्यञ्जनयेत्याह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

ददोषः प्राथमिकप्रतीतिहेतुभङ्गत्वादित्याह—**या मूलक्षतिकारिणी**ति, तदित्थं "तावत्त्रितयाभावात् प्रयोजने लक्षणा न युज्यते, अपि च लक्षणीयेऽर्थे शब्दस्य स्खलद्गतित्वं प्रतिपादयितुं शब्दो न शक्तो निराकाङ्क्षत्वेन तत्रैव विश्रान्तेः। मुख्यार्थबाधात्तु स्खलद्गतित्वं न शङ्कनीयम्। वाच्याभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो लक्ष्याभिप्रायेण तु न(?) स्खलद्गतित्वमिति महाननयोर्भेदः। तस्मात् प्रयोजनलक्षणाया असम्भवे व्यञ्जनमेव शब्दव्यापार इति स्थितम्" (रु. स. ६पृः)।

प्रयोजनेन सहितमिति—"कश्चिद् ब्रूयाद्, गङ्गायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिप्रयोजनविशिष्टमेव तटादि लक्षयिष्यते, तस्यैव प्रत्य-(त्ये)यत्वात्, एवञ्च नास्ति व्यञ्जनव्यापारस्य विषय इति। तत्रोच्यते—लक्षणायाः प्रयोजनं प्रस्तुतं, लक्षणा च शब्दव्यापारः। व्यापारश्च विषयनिष्ठ एव, तन्मुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात्। विषयश्चात्र प्रत्येयत्वात् प्रतीतिगोचरत्वेन, न सम्पाद्यत्वेन। एवञ्च लक्षणायाः प्रयोजनमिति भणिते यादृशी लक्षणा तादृश्याः प्रयोजनं वाच्यम्, प्रत्येयविषयनिष्ठशब्दव्यापाररूपा हि लक्षणा, (28b) तस्या गर्भीकृत (प्रयोजन) विषयायाः प्रयोजनविषये कोऽवसरः प्रयोजनस्य? लक्षणाविषयत्वेन गर्भीकृतत्वभङ्ग्या हि विषयस्य प्रयोजनं, न तु प्रयोजनं विषयः। तत्तु प्रत्येयतया विषयत्वेन विचार्यमाणं तदतिरिक्तव्यापारान्तरविषयो भवितुमर्हति, उत्तरकालिकत्वात्। तच्च व्यापारान्तरं व्यञ्जनमेव। एतादृशी चोपपत्तिर्ग्रन्थकृता दृष्टान्तमुखेन प्रकाशिता" (रु. स. ६पृः)।

कुत इत्याह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्।
प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः। फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा ॥

फलं प्रकटयति (**प्रकटतेति**) ज्ञानज्ञेयभावनियामको ज्ञेयगतो ज्ञाततालक्षणो धर्मः प्रकटता। तथाच ज्ञानस्य परोक्षत्वप्रतिपादनार्थं **भट्टाचार्येणोक्तम्**[27] (?) यथा रूपादिप्रकाशान्यथाऽनुपपत्त्येन्द्रियसिद्धिस्तथा ज्ञानस्यापि सिद्धिरिति। तथाहि तस्य(?) भाष्यम् 'न हि कश्चिदज्ञातेऽर्थे बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति' (श. भा. १।१।५) वार्त्तिकञ्च 'तस्य ज्ञानं ज्ञाततावशा'दिति 'ज्ञातता च विषयप्राकट्यमुच्यत'-(त. वा.) इति। सम्यग्वित्तिः **संवित्तिर**नुव्यवसायात्मकं ज्ञानमित्यर्थः। व्यवसायो हि ज्ञानं यथाऽयं घट इति ज्ञानं, तद्विषयं तु ज्ञानमनुव्यवसायो यथा घटमहं जानामीति वैशेषिकादयः। एवञ्च केनचिदभियुक्तेन ध्वनिध्वंसनामनि स्वप्रकरणे यद्गर्जितम्[28] 'यद्येन न साध्यते तस्यापि तत्प्रयोजनत्वे सर्वस्य सर्वप्रयोजनत्वप्रसङ्गः, ततस्तत्साध्यत्व-विपक्षादतस्तत्साधकत्वात् (29a)तत्प्रयोजनत्वं व्यावर्तमानं तत्साध्यत्वेन व्याप्यते। ततश्च यद्यत्प्रयोजनं तत्तत्साध्यं यथा पाकादिफलभूतमोदनादि। लक्षणाप्रयोजनञ्च पावनत्वादि

---

27 एवं श्लोकवार्त्तिके भट्टाः—नित्यं सत्सु यथा लोके रूपादिषु घटे पृथक्। चक्षु-राद्यनुरोधेन संवित्तिर्व्यवतिष्ठते ॥ एवमेव घटत्वादौ सर्वान् प्रति भवन्त्यपि। वाचकस्मृतिभेदेन संवित्तिर्व्यवतिष्ठते ॥ तस्माद्बहिः स्थितोऽप्यात्मा नराणां चक्षुरादिभिः। प्राप्य वाऽप्राप्य वा बुद्धेर्विषयत्वेन कल्प्यते ॥ तत्र सुचरित-मिश्राश्च 'सिद्धं तावत् प्रतीतिबलाद्बाह्यालम्बनं ज्ञानमिति, स बाह्योऽर्थात्मा प्राप्यैवेन्द्रियैः प्रकाश्यते' इति। २य खण्डे (१८१-८२ पृः)

28 इत्थं "उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते। उपायानां हि नियमो नावश्य-मुपतिष्ठत" इति न्यायेन वाक्यबोधज्ञानपरिच्छेदयोर्मीमासकमतं शरणीकुर्वता-मप्यस्माकमस्मदुपजीव्यव्यञ्जनाविषये न तैः संवाद इति दर्शयितुम् 'एवञ्च केनचिदभियुक्तेने'त्याद्यवतारए' टीकायाम्। 'इदन्तावदयं प्रतीतिज्ञो मीमांसक' इति "मीमांसकस्य प्रपौत्रं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमत"मिति, "श्रोत्रियस्यानुवाकहतबुद्धे-रतिकौशलमि"ति, 'जैमिनिसूत्रे ह्येवं योज्यते न काव्येऽपी'त्यादिविशेषणैस्तस्याभि-युक्तस्य हृदयदर्पणकर्तुर्भट्टनायकाचार्यस्य नव्यालङ्कारिकसिद्धान्ते तिरस्कारो-प्येतदर्थोऽन्वर्थ एव।

विशिष्टे लक्षणा नैवं

व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥१८॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वननद्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम् ।

तस्मात्तत्साध्यतयाऽस्यापि प्रतीतिरित्यादि, तत् साध्यत्वसाधनात् प्रत्येयत्वेन च विषयत्वस्यासमर्थनान्निःसारमेवेति नेह विस्तारितम् । यत्तु ओदनादेः पाकविषयत्वमुच्यते तदुद्देश्यत्वात्, न प्रतीतिगोचरत्वात् । प्रतीतिगोचरत्वञ्चेह प्रस्तुतमित्यलं दुःसमर्थसमर्थनेन । अन्ये तु पावनादिविशिष्टे लक्षणामित्थं दूषयन्ति । अनन्वयप्रभवाऽन्वयपर्यवसायिनी च लक्षणा न्याय्या, अन्यथा भेदाश्रयणस्य निर्हेतुक(त्वं) स्यात् । एवं मुख्यार्थबाधापर्यवसायिनाऽनन्वयेन समुत्थापिता लक्षणा येन विनाऽन्वयघटनं न स्यात्तदेव विषयीकरोति, नातिरिक्तं किञ्चित् । कठिनद्रव्यञ्च तटादिकं विना 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ न भवत्यन्वयो न तु पावनत्वादिभिर्विनेति तदेव लक्षणीयम्, न नु (न तु) पावनत्वादि प्रयोजनभूतमिति । तदत्र व्यञ्जनमेव साधु ।" उपसंहरति—**विशिष्टे लक्षणा नैवमि**ति—अयञ्च सूत्रभाग उपसंहार्यव्याख्ययैव व्याख्यात इत्यत **व्याख्यातमिति । विशेषाः स्युरि**ति सम्भावनाप्राणा हि लिङ् । पावनत्वादयो विशेषाः प्रयोजन-(29b)रूपाः स्युः प्रतीतिविषया इति शेषः । सा च प्रतीतिरौत्तरकालिकी भवन्ती प्रतिक्षिपति प्रसिद्धयाभिधाना शब्दप्रवृत्तिमुपादत्ते च विलक्षणामिति । प्रकरणार्थं सङ्कलयन्नाह न चेति (**तटादौ** चेति) । तत्रैव ध्वननादिशब्दानां सङ्केतः । तेन यत् कश्चिदाह ध्वनिर्ध्वनिरित्यलीकसहृदयत्वभावकानामसदर्थव्यवहार-(ध्व. आ. वृः. ८ पृः) स्तदपास्तमित्याह **तच्चे**ति । तथाचोक्तम्[29]—

यत्राभिधालक्षणयोर्न योगस्तात्पर्यशक्तेरपि न प्रसक्तिः ।

शब्दस्य तत्र ध्वननाभिधानव्यापार एषोऽभिनवश्चकास्ति ॥ इति

ननु वृत्तित्रयविवेके कृते किमपरमवशिष्यते यदर्थमनेकार्थेत्यादि(अनेकार्थस्येत्यादि) रुत्तरः

---

29 तथाचोक्तमिति प्राक्तननिबन्धकृतां परामर्शः । संग्रहश्लोककल्पोऽयं ध्वन्यालोकलोचनादर्वाचीने कुत्रापि निबन्धे स्यादिति वितर्क्यते ।

एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम्। अभिधामूलं त्वाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥१९॥

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

(वा. प. २।३१७)

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥"

इत्युक्तदिशा सशङ्खचक्रो हरिः, अशङ्खचक्रो हरि रित्युच्यते। रामलक्ष्मणाविति

प्रबन्ध इत्यत आह **एवमिति**। सामान्यतो ध्वनेर्निरूपयितव्यस्य भूमिरचनमिदम्—तत्रा(त्र)र्थशक्तिमूलस्य 'सर्वेषां प्रायश' (८कः) इत्यादिना पूर्वग्रन्थेनाविवक्षितवाच्यस्य लक्षणा-मूलध्वननकथनेन कृतं, शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपस्य तु साम्प्रतं क्रियते। यद्यपि साऽभिधा-स्वरूपाऽभिधानानन्तरमेव तदर्हति तथापि लक्षणामूलोक्तन्यायव्युत्पन्नेन सुज्ञातमिदं प्रस्तूयते। यद्यपि च लक्षणामूलेऽप्यभिधाऽप्यस्ति मूलभूता तथाप्यसाक्षादिति विशेषः। अनेकाभिधानशक्ति[म]तोऽनेकार्थवाचकत्वनियन्त्रणमर्था(30a)न्तराद्व्यवच्छिद्य क्वचिदेक-त्राभिधाव्यवस्था। अत्र हेतुः **संयोगाद्यैरिति**। **व्यापृतिर्व्या**पारः। संयोगाद्यान् दर्शयति **संयोग** इत्यादि। प्रसिद्धार्थान्तरसम्बन्धेन क्वचिदभिधा विशेष्यमाणानियते वस्तुन्यवतिष्ठते यथा 'सशङ्खचक्रो हरि'रित्यत्र शङ्खचक्रसम्बन्धाद्धरिशब्दः सिंहाश्वसूर्यचन्द्रादिभ्यो व्यावृत्ता-ऽभिधाशक्तिरच्युते व्यवतिष्ठते भगवद्व्यक्तव्यतिरिक्तस्य तत्सम्बन्धाप्रतीतेः। एवं विप्रयोगेणापि **'अशङ्खचक्रो हरिः'**। 'प्रसिद्धिपूर्वकः प्रतिषेधो न चान्यत्र प्रसक्ति'रिति तत्रैवाभिधाया व्यव-स्थितेः। न च विप्रयोगानुपपत्तिः कादाचित्कस्य सम्भवति। साहचर्यं सहचरणप्रसिद्धिः, **"रामलक्ष्मणा"**विति द्वन्द्वबलात् सामान्यतः साहित्यावगतिः। प्रकारान्तरेण चेदन्यतर-प्रसिद्धिस्तदा संयोगोदाहरणमप्येतत्। **विरोधिता** बाध्यबाधकभावः सहानवस्थितिश्च। **[रामार्जुनेति]**-परशुरामेणापि पितृबधकोपात् सहस्रार्जुनबधः कृत इति प्रसिद्धिविरोधितया रामशब्दो दाशरथिप्रभृतिभ्यो व्यावृत्तः परशुरामेऽर्जुनशब्दस्तु पार्थादेरपेतः कार्तवीर्ये। **[तयो रिति]** तत्तुल्यचेष्टयोरत्यन्तवैरिणोः कयोश्चित् सादृश्येनोपनिबन्धात्। सहानवस्थितौ तु "च्छायातपाविवे"ति द्रष्टव्यम्। अत्र हि च्छायाशब्दः सत्त्वानवस्थितिप्रतिसंज्ञानादेव

दाशरथौ। 'रामार्जुनगतिस्तयो'रिति भार्गवकार्तवीर्ययोः। 'स्थाणुं भज भवच्छिदे' इति हरे। 'सर्वं जानाति देव' इति युष्मदर्थे। 'कुपितो मकरध्वज' इति कामे। 'देवस्य पुराराते'रिति शम्भौ। 'मधुना मत्तः कोकिल' इति वसन्ते। 'पातु वो दयितामुख'मिति साम्मुख्ये। 'भात्यत्र परमेश्वर' इति राजधानीरूपाद् देशाद्राजनि। 'चित्रभानुर्विभाती'ति दिने रवौ, रात्रौ वह्नौ। 'मित्रं भाती'ति सुहृदि। 'मित्रो भाती'ति रवौ। इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेदे एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत्।

तेजोऽभावे[30]। (30b) अर्थः प्रयोजनम्, भवच्छेदस्य प्रयोजकत्वाद् भवच्छेदं प्रयोजनमुद्दिश्य सेव्यश्चेत्तदा **स्थाणु**शब्दः शङ्कोर्व्यावृत्तः परमेश्वर एव। **सर्वं जानाति देव** इति वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतालक्षणेन प्रकरणेन निर्जना (रा) द्व्यावृत्तो देवशब्दः पार्थिवे। यदि हि कश्चित् सम्बोध्य ब्रूते तदाऽयं नियमः। सम्बोधनं चानुवाद्यस्यैव। तदुक्तम् "सम्बोधनं न लोकेन (केऽनु) विधातव्येन वस्तुने"ति। अनुवादश्च प्रकरणमपेक्षते। तदिदमुक्तं युष्मदर्थ इति। **लिङ्गं** चिह्नं, कामस्य मकरचिह्नत्वात्। **शब्दस्येति** नियतार्थस्य **सन्निधिः** समभिव्याहारः। परमेश्वरगोचरतया नियतार्थेन पुरारातिशब्देन सामानाधिकरण्याद् देवशब्दस्तत्रैव। **सामर्थ्यं** शक्तिः। कोकिलमदे (मदने) वसन्तस्यैव सामर्थ्यमतो मधुशब्दः क्षौद्रादिव्यावृत्तस्तत्र। अर्हत्व**मौचिती**। उत्कण्ठितस्य मनोरथसिद्ध्यर्हत्वेन मुखशब्दस्योपायादिभ्यो व्यवच्छेदः। **देशो**ऽधिकरणं राजधानीमभिसन्धाय चेत् सर्वनामप्रयोगस्तदा परमेश्वरशब्दस्य जगत्कर्तृत्वव्यावृत्तिः। **कालः** प्रतीत एव। तेन दिवा रवेर्जाज्वल्यमानत्वाच्चित्रभानुशब्द उभयवाचकोऽपि रवौ नियम्यते, रात्रौ तु तस्यासम्भवा-

---

30 अत्रापि 'सहानवस्थितीति पाठः स्यात्'। परम् आदर्शपुस्तकस्थपाठे "ध्वान्तस्य वामोरुविचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे" इति नैषधीयपद्ये तमस्तत्त्वनिरूपणार्थको ध्वान्तशब्द इवात्र च्छायाशब्दोऽपि प्रसिद्धकल्पः। 'द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम'(५।२।१६) इति वैशेषिकसूत्रम्। न्यायकन्दलीकाराः श्रीधराचार्याः "भाभावे सति तमसः प्रतीतेर्भाऽभावस्तम" इति निरणैषुः। निरुक्तपदार्थे सत्त्वस्य द्रव्यात्मकस्याभाव इति तुच्छो भेदः। अभीद्धतपोमूलस्य तापसर्वस्वस्य सत्त्वस्यानवस्थितिलक्षणायाश्छायाया अनातपत्वेन संज्ञिताया एतदेव वैशिष्ट्यम्।

द्वह्निमभिधत्ते । "**व्यक्तिः**, प्रातिपदिकार्थव्यञ्जकं पुंस्त्वादि" "लुपि युक्तवद्व्यक्ति-(31a)वचन" (पा. १।२।५१) इतिवत् (रु. सं. १० ख)। **मित्र**शब्दः सुहृदि नपुंसक एव, रवौ तु पुमानेव । उदात्तादिरूपो वर्णधर्मः **स्वरः । इन्द्रशत्रु**रिति, अत्र हि षष्ठीतत्पुरुषे 'समासस्ये'- (पाः ६।१।२२३) त्यनेनान्तोदात्ते इन्द्रस्य शत्रुः शमयिता शातयिता वा प्रतीयते। यदा तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद' (पा. ६।२।१)मिति पूर्वपदोदात्तो बहुव्रीहिस्तदेन्द्रशत्रुर्यस्य सोऽयमिन्द्रशत्रुरिति, इन्द्र एवास्य शमयिता शातयिता वेति। "यद्यपि नोदात्तादिः काव्ये विशेषप्रतीतिनिमित्तं तथापि काकुर्विशेषप्रतीतिकृदेव भवति, यथा "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा"दिति (वेणी स० १।१५) "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा"-(वेणी १।७) इति (च) (रु. सं. १० पृः)। ग्रन्थकृता त्वेतदग्रे सूत्रयितव्यमित्यभिप्रेत्योदात्तादिनिषेधः कृतः। क्वचित्तु स्वरकृतोऽपि विशेषो दृश्यते यथा—

सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
रागं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते शून्या ममान्धा दिशः[31] ॥ (सं. कं. १६४ पृः)

अत्र चरणतलपतिते मयि दृष्टे सति त्वं प्रसीदेति कुपितप्रियतमाप्रसादनपरमप्येतदन्तोदात्तं दृष्टे इत्यत्र सम्बुद्धावाद्युदात्ते प्लुतकरणेनेदं कुपितदृष्टिप्रसादनपरं भवति। एतदेवा(31b)भिसन्धायाह **वेद एवे**ति। यथा वेदे बहुलमुपयोगस्तथा न काव्ये, क्वचित्तु भवत्ये-वेत्यर्थः। तथा च पाठ्यगणेषु "हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेष्वनुदात्त-

---

31 स्वरपदेनेह प्रकरणे काकोरुदात्तादित्रयस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मकस्य त्रिकस्य च सर्वस्यैव संग्रह इति साम्प्रदायिकाः। भोजेनास्मिन् श्लोके प्लुतस्वरकरणेनोपायविशेषेणा-र्थान्तरं सूचितमिति दर्शितम्। टीकाकृत्त्वत्र चातुर्येणोदात्तस्वरस्याद्यन्तो-दात्ताभ्यामपि तथा स्यादिति सूचयति । क्वाचित्कमपि नैतदतिविरलमिति तस्या-शयः। नाट्ये त्वभिनययोगत एतत् स्फुटीभवतीत्यग्रिमवाक्ये तात्पर्यम् । सरस्वती-कण्ठाभरणे चतुर्थचरणान्त्यभागे "सर्वा ममान्धा दिशः' इति पाठो दृश्यते । मम्मटभट्टास्त्वेतादृशानां काकुव्यतिरिक्तानां ग्रहणं नानुमन्यन्त इति वृत्तिस्थोदाहरणै-रापाततः प्रतिभाति। हेमचन्द्राचार्यास्तु काकोः पाठकमेऽन्तर्भावान्न मम्मटाद्युक्त-वक्रोक्तिसमाधायकत्वमिति वदन्तो मुनिमतमुद्धरन्ति, यत्रायं नाट्यशास्त्रीयोद्धार-स्यानुवादो दृश्यते-[काव्यानुविवेके २३६ पृः(निः साः)]। हेमचन्द्रग्रन्थोऽपि श्रीधरेणावलोकितो भवेदिति सूचितमस्माभिरुपोद्धाते ।

आदिग्रहणात्

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहि अच्छिवत्तेहिं ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिँ दिअएहिं ॥११

(स. क. आ. १६६ पृ: ; गा. स. वे. ९७३)

इत्यादावभिनयादयः ।

इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः। न च लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः यथा—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥१२

(क. अ. १।३८)

कम्पितं करुणाबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितमुत्पादयेत्"-(नाः शाः १७; निः साः १२७ पृः) दित्युदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितानामुपयोगो मुनिना दर्शितः ।

एद्दहेति इयन्मात्रस्तनीयन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्यामुपलक्षिता । इयन्मात्रावस्थेयन्मात्रैर्दिवसैरिति । अभिमुखनयनात् संवादिवस्तुस्वरूपप्रकाशिका क्रिया**ऽभिनयः**। अयञ्चाङ्गिकवाचिकाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्धा । तत्राङ्गेन शिरोहस्तादिना नि र्वृत्त आङ्गिकः, वचनेन गद्गदस्वरविकारादिना वाचिकः, आह्रियमाणैर्मसीवेशस्त्रगुपस्कारादिभिः कृत आहार्यः, सत्त्वेन निर्वृत्तः सात्त्विक इति । **आदि**पदेनापदेशादयः । तत्रात्मनिर्देशिका क्रियाऽपदेशो यथा—इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ (कु. स. २।५५) इति । अत्रापि यावदात्मानमपदिश्यैवमभिहितवानिति नानुसन्धीयते तावन्न श्री[प्राप्ति]क्षययोः कारणविशेषः प्रतीयते । एवं "भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे यदत्रैव कोऽपि कस्या-(३२a)पि तिष्ठतीति मामङ्गुलिदलविलासेनाख्यातवती"-(मा. मा. १ अः)त्यादौ निर्देशादयोऽत्र द्रष्टव्याः ।

भद्रात्मन इति । भद्रः कल्याणप्रकृतिः, भद्रा हस्तिनां विशिष्टा जातिश्च । **वंशः** कुलं पृष्ठदण्डश्च । **शिलीमुखा** बाणा भ्रमराश्च । **गतिर्ज्ञानं** चलनञ्च । पराञ्छत्रून् वारयतीति **परवारणः** प्रकृष्टो हस्ती च । **दानं** त्यागो मदश्च । **करः** पाणिः स्थूलहस्तश्च । अत्र परवारणशब्दः प्रकरणाद्वर्त-(र्ण)नीये नियन्त्रिताभिधाशक्तिक इति व्यवस्था । ननु योऽयं द्वितीयः करिरूपोऽर्थः प्रतीयते स तावन्नाभिधया,

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः—

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

यत् सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥२०॥

तथेति व्यञ्जकः ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थस्वरूपनिर्णयोनाम द्वितीय उल्लासः ॥

सकृदुच्चारितस्य नानार्थाभिधानानुपपत्तेः, अन्यथा "गावो वः पावनाना[32](सू. श. ६) मित्यादौ नेत्रादेर[न]भिमतस्याप्यभिधानप्रसङ्गः स्यात् । न चावृत्तिकल्पनं मानाभावात् । नापि लक्षणया, यथोक्तसामग्रीविरहात् । न च [न] प्रतीयते, प्रतीत्यपलाप-प्रसङ्गात् । नापि तात्पर्यतः, पदमात्रगामित्वात् । नापि श्लेषमर्यादया, शक्तेर्नियमनात् । अतः पारिशेष्याद्ध्वननसिद्धिः । तदूचे '**अपि त्वञ्जन**'मित्यादि ।

एवं व्यञ्जनाव्यापारसिद्धौ प्रकृत उपयोजयति—**तद्युक्त** इति । तच्छब्देनाञ्जनपरामर्शेऽञ्जक इत्युपसंहारो युक्तो न तु व्यञ्जक इत्यत आह—**तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्त** इति तदर्थमेव व्यञ्जनमिति पर्यायोप(32b)-न्यासः । ननु शब्दमात्रस्य चेदयं ध्वननव्यापारः शब्दार्थ-युगलं ध्वनिरिति कथं सङ्गच्छते ? न च सामान्यासम्भवे विशेष इत्यतः सूत्रं **यदि**ति । **स** इत्यनेकार्थः । **अर्थान्तरं** वाच्यरूपम् । **तथे**ति व्यञ्जकः । तेनायमर्थः—यद्यपि शब्दार्थ-युगलव्यापारो ध्वननं तथापि क्वचित् कस्यचित् प्राधान्येन निरूप्यत इतरस्य तु सहकारि-मात्रतया । तथाच शब्दशक्तिमूलादिव्यवहारः परस्पराऽसङ्कीर्ण उपपद्यत इति ।

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके द्वितीय उल्लासः ॥

---

32 'दत्तानन्दा' इत्यादौ सूर्यरश्मिवर्णनप्रस्तावेऽयमंशः । अत्र गोपदेन रश्मीनां सुरभीनाञ्चाभिधानम्, न तु नेत्राणामनभिमतानाम् । ध्वननसिद्धेरिति—सा च ध्वन्यालोकीय-(२।२२) वृत्तिदर्शितदिशा स्थिता । अत्रोपमाध्वनिरिति सिद्धान्तः । पक्षान्तराण्यन्यैरुत्थापितानि लोचनकृता पराहतानि । युक्तिस्त्वित्थं "नन्वर्थ-भेदेन शब्दभेद" इति दर्शनादत्र शब्दद्वयमस्ति । तच्च साजात्याद्यैक्यभ्रमहेतुः । किं वृत्त्यन्तरकल्पनेने'ति चेन्न ।......अत्र हि शब्दद्वयकल्पने कथं प्रकृतार्थस्य प्रथमं प्रतीतिः, द्वयोरभिधेयत्वेन पूर्वपश्चाद्भावनैयत्यासम्भवात् । किञ्च द्वितीयार्थ-बोधने धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति भिन्नशब्दकल्पनाद् भिन्नैव व्यञ्जनाख्या वृत्तिरङ्गीकर्तुमुचिते''ति विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पणे ।

तृतीय उल्लासः

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः। तेषां च वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम्।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते।

कीदृशीत्याह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ॥२१॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम्।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥२२॥

एवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वं निर्णीय क्रमप्राप्तमर्थस्य व्यञ्जकत्वं दर्शयितुं तदुद्देशं स्मारयति सूत्रकारः—**अर्थाः प्रोक्ता** इति। 'शब्दार्थौ'वित्यत्रैकत्वेनार्थस्योपादानाद् गुणवचनासङ्गतिमाशङ्क्याह[1]—**अर्था** वाच्येति (**वाच्या इति**)। तच्छब्दो नार्थपरामर्शकः, अन्यथाऽपि तत्प्रतीतेरिति व्याचष्टे **तेषाञ्च वाचके**ति। वाचकादिषु प्रतिपालितेषु तद्भावस्य वाच्यादिप्रतिबन्धादर्थत्रयमुक्तप्रायमित्यर्थः। ननु "सर्वेषां प्रायशः"(८ काः) इत्यादिनाऽर्थस्य व्यञ्जकता प्रकाशितैवेति पृच्छति **कीदृशी**ति। यद्यपि व्यञ्जकत्वमुक्तं तथाऽप्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिर्भवन्ती नानुमानादृते स्यादिति ध्वननाभा-(33a)ववादिनो मतमपाकर्तुं वृत्तिभेदव्यवस्थापिका सहकारिसामग्री वक्त्रव्येत्युल्लासारम्भः। अतएव शब्दस्य सा पूर्वमुक्ता साम्प्रतमर्थस्योच्यत इति मत्वा सूत्रेऽर्थशब्दो वैशिष्ट्यादिति प्रत्येकमन्वयः। **प्रतिभा**त्वया (? **जुषा**)मित्यनेन ये नामानन्यपरायणास्तामेव भगवतीं प्रतिभामुपासत इत्युक्तम्। **वाक्यवाच्यान्यसन्निधि**रिति वाक्यवाच्यसहितोऽन्यसन्निधिरिति मध्यपदलोपी समासः। वक्त्रादिप्रतिसन्धानसमवहितनिस्तुषप्रतिभानवतोऽर्थादर्थान्तरप्रतीतिर्न वृत्तिभेदव्यवस्थापिका सहकारिसामग्रीत्युल्लासारम्भोऽयमन्तरेणेति सूत्रतात्पर्यम्। व्यज्यते यया सा **व्यक्ति**-

---

1 अत्र गुणपदेनावृत्तिरभिधीयते। तथाच "गुणो मौर्व्यामप्रधाने ... ...। त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुषु"॥ इति मेदिनीकरः।

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः। काकुर्ध्वनेर्विकारः। प्रस्तावः प्रकरणम्। अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनः। क्रमेणोदाहरणानि—

अइपिहुलं जलकुम्भं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअं।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं ॥१३॥
(गा. स. ? वे. ६८६)

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते।

ध्वननव्यापारः। **एव**कारेण विधाऽन्तरविरहद्योतिना परमतनिराकरणं सूचितम्। तथा चैतत् सद्य उपपादयिष्यत इति भावः। शब्दस्य बोद्धव्यो वाच्य एव, स चानन्तरमुपात्त इति पुनरुक्तिं मन्यमान आह **बोद्धव्यः प्रतिपाद्य** इति। णिजर्थे धातुरिह वर्तते यथा 'नागरकवृत्तं वर्तेत'(का. सू. १।४।१) इति। तथा च शब्दप्रयोगस्य परार्थत्वाद् यद्यत्समवेता प्रतीतिरुत्पाद्या स बोद्धव्यः। **काकुरि**ति—तदुक्तं "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयत" (ना. शा. १७) इति। साऽनियतप्रतिबन्धाऽप्रतिबन्धा च। तत्राद्या वाक्यान्तरापेक्षिणी साकाङ्क्षा, वा-(33b)क्योत्तरभाविनी तु निराकाङ्क्षा। तयोः प्रथमाऽऽक्षेपगर्भा प्रश्नगर्भा वितर्कगर्भा च। द्वितीयाऽपि विधिरूपोत्तररूपा निर्णयरूपा च। अनियतप्रतिबन्धा त्वेकद्वित्रिचतुर्गुणेत्यादिकं तरतमनिर्देशविधिबोद्धव्यम्(श्रृ. प्र. ७म प्रकाश)। इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न प्रतन्यते। **प्रकरण**मिति बुद्धिविशेषः। **अइपिहुल**मित्यादि—'अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरितम्। श्रमस्वेदसलिलनिश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणं'मिति। अद्येयमेकाकिन्येव गता श्रमः पुनरयं महानतः कोऽत्र हेतुरित्यन्यथा शङ्कमानया प्रतिवेशिन्या सख्या श्रमातिशयकारणं पृष्टाया इयमुक्तिः। तत्र पृथुलतया दुर्वहत्वम्। जलपूर्णः कुम्भो जलकुम्भ इति तत्रैव प्रकर्षः। गृहीत्वेति मयैवोत्थाप्य गृहीतो न त्वन्यया साहाय्यमाचरितमिति भूयानायासः। समागता न त्वन्तरा विश्रामकथाऽपि[तु] त्वरया गृहव्यापारपरायणत्वम्। त्वरितत्वेन स्वेदप्रकर्षः। सखीति नासमानहृदयः परपीडां जानातीति। तदिहान्वयनिमित्तभूते सर्वस्मिन् व्यापारे सुस्थितेऽपि येयमन्वयाद्बहिः कृतस्यार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र वक्त्र्या वैशिष्ट्यमेव सहकारिता। नहि वृद्धायां वक्त्र्यामर्थान्तरप्रतीतिः सम्भवति, तदानीं वाक्यार्थ एव विश्रान्तः। अर्थान्तरप्रतीत्ये(त्यै) तु प्रसिद्धाभि-(34a)धातात्पर्यातिरिक्तं व्यञ्जनमेव जागर्ति, शब्दव्यापारोपरमादेव चार्थस्य व्यञ्जकत्वे प्राधान्यम्। एवमुत्तरत्रापि सहकारिवैशिष्ट्या-

ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअं ।
मह मन्दभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ ॥१४॥

(गा. स. ? वे. ६५६)

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥१५॥ (वेणी. सं. १।११)

अत्र मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्य इति काक्वा प्रकाश्यते। न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यं, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः ।

तइआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एण्हिं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥१६॥ (गा. स. वे. ६३६)

दर्थस्य व्यञ्जकत्वमनुसर्तव्यम् । **ओण्णिद्द**मित्यादि—औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम् । मम मन्दभागिन्याः शङ्के (?)[2] सखि त्वामप्यहह परिभवति ॥ तुह इति "चतुर्थ्याः षष्ठी चे"त्यनुवृत्तेः "क्वचिद्द्वितीयादे"रित्यानुशासनाद्द्वितीयार्थे षष्ठी (सि. हे. ८।३।१३१; ८।३।१३०)। अत्रापि यदि निसर्गसद्भावप्रवृत्ता प्रतिपाद्या स्यात्तदाऽर्थान्तरप्रतीतिर्न स्याद्। अतः प्रतिपाद्याया वैशिष्ट्यस्य साचिव्यम् । **तथाभूता**मिति—अत्र **मयि भजति नाद्यापि कुरुष्वि**ति प्रश्नमोद्दीपनविचित्रतारूपा काकुः । ननु काकुप्रतिपादितमर्थान्तरं विना वाक्यस्यार्थसङ्गतिः

---

2 एवमपि कोशे पुटोपरि शोधितः पाठः । तत्र 'कृते' इत्यस्यैतः परं न स्थानं यथा रुचककृतसङ्केते । इयं छाया तद्विवरणं वेति नातिस्फुटम् । सङ्क(?)मिति रुचकसङ्केत उपलब्धपाठोऽपि तद्वत् । "सङ्गे कृते" इति भावलक्षणा सप्तमी स्यात् । चण्डीदासस्तु 'मह केरं मदीय'मिति विच्छिन्नमप्येकीकृत्य विवृणोति । श्रीविद्याचक्रवर्तिनोऽर्वाचीनाश्च बहवो 'मम कृते' इति परिवर्तयन्ति । तत्र केरमिति प्राकृतपदं कृतमित्यव्ययपर्यायमिति साहसिक्यमिव प्रतिभाति । छन्दःकारणकं शैथिल्यमित्यपि न साधु समर्थनम्, एतादृशस्य विरलप्रयोगत्वात् । मूलग्रन्थे तैलङ्गमातृकायां णिरिणद्दं...... । मह मन्दभाइणीएं कए सहि तुहं वि (Weber page 504) इति पाठो लक्ष्यते।

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूच्चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं त इति व्यज्यते।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभाऽतिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किं चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥१७॥

(व. जी. ६२ पृः)

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम्।

णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥१८॥

(गा. स. वे. ८७५)

स्यात्, ततस्तत्साधकतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वान्नायं ध्वनेर्विषय इत्याशङ्कां परिहरति—**प्रश्नमात्रेणापी**ति। कदाचिदेवमतिसम्भू-(म्भृ)तक्रोधे त्वयि स खिन्नः, न खिद्यते गुरुरिति सहदेववचनमाकर्ण्योद्दीपितामर्षस्य भीमसेनस्येयमुक्तिः। तत्र त्वामेव पृच्छामि किं मयि तव कोपो भवतीत्यादि प्रश्नमात्रम्। **तइआ** इत्यादि तदा मम गण्डस्थलनिमित्तां(तां) दृष्टिं नानैषीरन्यत्र। इदानीं सैवाहं तावेव कपोलौ न सा दृष्टिः॥ निमित्ता(तां) निक्षिप्ताम्। (**ते** अ इति) सर्वत्र प्राकृते ''द्वित्वे बहुत्व''मिति (सि. हे. ८।३।६०) स्मरणाद्बहुत्वम्। (34b) ''ननु वाक्यस्य कथमेतदेवोदाहरणम्, अन्यत्रा[पि] वाक्यस्यैव सामर्थ्याद्, आकाङ्क्षा-योग्यतासन्निधानवशात् परस्परसमन्वाहारो वाक्यमिति चेत् सोऽपि सर्वत्र विद्यते [इति] तत् कोऽत्र विशेषः? उच्यते। वाक्यसमन्वितेः प्रयोजकं पदमत्र वाक्यमुच्यते, यथाऽत्रैव 'तइआ एणहिं' इति। एवञ्च न सर्वत्रातिप्रसङ्गः'' (रु. सं. १२ पृः)। **चलितायाम**िति-अन्यत्र गतायाम्। **उद्देशोऽयम**िति—उद्दिश्यत इति उद्देशः, तेनान्यजनसञ्चरणायोग्यता। **सरसकदलीश्रेणीशोभाऽतिशायी**त्यादिनोद्दीपनप्रकर्षः। कुञ्जस्योत्कर्षोऽतिशयितलता-गहनत्वादि प्रतिमुहूर्तप्रवर्तितातुक (नेक)पुष्पामोदादिमुदितमधुकरनिकरत्वादिकञ्च, तेनाङ्कुरितो रमणीनां विभ्रमो यौवनस्वभावजश्चेष्टाविशेषो यत्रेति। नर्म ददातीति **नर्मदा**। **सुरत-सुहृद** इति रतश्रमनिमित्तघर्मशीकरापहरणादिरूपसुकृतकार्यकारित्वात्। प्रत्युपकारसापेक्ष-तया हितकरणप्रवृत्तौ मित्रम्, एतन्नैरपेक्ष्येणोपकारकरणशीलः सुहृदिति। **तन्वी**ति—प्रकृतिरमणीयतापरेणामन्त्रणेन कृशतानिबन्धनं सौकुमार्यमात्मविधेयत्वञ्च नायिकायाः

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद्द्योत्यते ।

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमे अ किंत्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जं ॥१९॥
(गा. स. वे. ६६२)

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते ।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥२०॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाऽभिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुइ मंदभाइणी अहकं ।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणसि करणिज्जं ॥२१॥
(गा. स. वे. ८५१)

सूच्यते । त इति तद्रूपतया प्रसिद्धाः । वान्तीति वर्तमानप्रत्ययेन प्रारब्धापरिसमाप्तेः । अग्र इति—अग्रेसरत्वेन कामस्यानुचरत्वं वातानां तु प्रभुत्वम् । मनोभूरिति त·(35a)स्य सर्वज्ञताकलिताकस्मिकरोष इत्युज्जृम्भमाणता, ततस्तद्बाणप्रहारस्य दुःसहत्वम् । तदित्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यस्य वैशिष्ट्यम् ।

णोल्ले[इ] इत्यादि—प्रेरयत्यानार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यथा सन्ध्यायां केवलं भवति न वा भवति विश्रामः ॥ गृहभरे सकल इति [न]प्रयत्नशतेनाप्यवकाशः । मामिति काकाऽनुकम्प्यता । अनार्द्रमना श्वश्रूरित्यनेन सर्वथैवानिभृतसम्भोगसाहसाङ्गीकारपरिहारः, "यद्यपि सन्ध्यासमयेऽवकाशो भवत्येवेति विवक्षितं तथापि तदुच्यमानं परस्य लक्षणीयं भवतीति तथा नोक्तम् । अत्र चान्यस्तटस्थः परपुरुषः" (रु. स. १२पृः) । सुव्वइ इत्यादि—श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सखि सज्जय करणीयम् ॥ सज्जय सज्जं कुरु । यद्यपि प्रोषितत्वेन प्रस्तुतप्रच्छन्नरहस्यप्रत्यूहहेतुतया वा यास्यतस्तस्याप्रियत्वमेव तथापि तव 'प्रिय' इत्यभिधानमन्यगोपनाभिप्रायेण सखीं प्रति सोल्लुण्ठमेव । तदिह वक्तृप्रतिपाद्यैकबुद्धिस्थि(स्थ)तालक्षणस्य प्रकरणस्य वैशिष्ट्यम् । अन्यत्रेत्यादि—अत्र सखीं लक्ष्यीकृत्य वाक्यार्थ(वाच्यार्थः) स्फुट एव, रहस्यवयस्यां प्रति तु व्यङ्ग्यम् । अत्रेति सविशेष्य(कालस्य) साचिव्यम् ।

गुरुअणेत्यादि—गुरुजनपरवश(35b)प्रिय किं भणामि त्वां मन्दभागिन्यहम् । अद्य प्रवासं व्रज स्वयमेव जानासि करणीयमिति । 'जन'पदेन बहुत्वपरेण धाराऽधिरूढाऽनुराग-

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावन्न भवामि, तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते।

आदिग्रहणाच्चेष्टाऽऽदेः। तत्र चेष्टाया यथा—

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम्।
आनीतं पुरतः शिरोऽंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते ॥२२॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते।

स्वरूपापरिचयाद् ग्राम्यत्वनीरसत्वादिकं तेषां प्रकाश्यते। प्रियपदेन त्वदायत्ता मम प्राणा इति दर्शयति। किं भणामीत्युपालम्भमात्रस्याप्यविषयत्वम्। अथ(था)वचनीयस्यानर्थरूपस्य झटिति साक्षात्कार एव भावीति भावः। एतदेव बुद्धिस्थीकृत्याह मन्दभागिन्यहमिति प्रवासं व्रजसि व्रजेति त्वदीयगाढ़तरमन्युरूपाभिप्रायावेदनेन विधिरयं निषेधे पर्यवसायीति प्रतीयते। तदिह यस्य क्षणमात्रमपि विच्छेदोऽतिदुःसहस्तस्य प्रवासः; सोऽप्यद्येति। यद्यपि जलधरसमयोऽप्येवं तथापि तस्य सन्तापशान्तेरपि हेतुभूतत्वात्, ततोऽप्ययमतिदारुणः समुपस्थितो वसन्तर्तुरित्युद्दीपनप्रकर्षधाराऽधिरूढ़स्य काल[स्य] वैशिष्ट्यं व्यङ्ग्यं प्रति निमित्तम्। तव तु न जाना[मि गति]मिति गुरुजनाज्ञाभङ्गभीरुताऽङ्गीकृतप्रधानसाहस-प्रस्तावनाऽनुमितधैर्यावलम्बनेन पृथग्भावमिवाशङ्क्य। वस्तुतस्तु प्रस्तुतविरहदहनदह्यमान-मानसभासमानैकतयोरैकात्म्यात्। यौवने किल योषितां लीलाविलासविभ्रमविच्छित्ति-(36a)किलकिञ्चितमोट्टायितकुट्टमितविब्वोकललितविकृताख्या दश स्वभावजाश्चेष्टाः[3]।

---

3 स्वभावजानां चेष्टानां सामान्यतः संज्ञिरूपेणोद्देशः। आसां विवेचनं प्रकृतग्रन्था-वयवे 'तेषामन्यत्र विस्तर' इति महाजनानुगृहीतरीत्याऽप्रकृतमिति न कृतम्। टीकाकृता नासम्पूर्णं नानपेक्षितं च विवरीतुकामेनात्राकराद्वयोरेतयोर्विवृतौ कारिकाद्वयी इतरत्र च प्राचीनानुजीविनां निबन्धकृतां वचनान्यनुसृतानि। इदमीयं विभ्रमस्य विस्तृतलक्षणं भोजराजग्रन्थानुसङ्कलयित्रा प्रकाशवर्षेण कृतं स्यात्। 'स्त्रीणामाद्यप्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेष्वि'ति समर्थयितुकामेन कविगुरुणा कानिचि-द्विभ्रमलक्षणानि तत्रैव पद्ये लक्षितानि। लीलोदाहरणतयोद्धृता गाथा प्रतीक-स्मृता त्वित्थं पठ्यते – जं जं करेसि जं जं जप्पसि जं जं तुमं णिरोच्छेसि। तं तमणुसिक्खरीए दीहो दिअहो ण संपडइ॥

निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते। वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन। अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्व-मुदाहार्यम्।

तत्रानुरागोद्रेकात् "प्रियकृतानां वाग्वेषचेष्टानां शृङ्गारिणीना सङ्गराभि(-मङ्गनाभि)रनुकरणं लीला" (द. रु. २।३७ वृः) यथा जं जं कुणेसि तं तं (जं जं) जप्पसि (गा. स. ४।७८) पतिविलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिलक्षणो विलासः (द. रु. २।३८)। तथा च मुनिः—

स्थानासनगमनानां हस्त-(वक्त्र-) भ्रूनेत्रकर्मणाञ्चैव।

उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात्॥ इति

(ना. शा. २२।१५ नि. स)

यथा **द्वारे**त्यादि। **उपान्त**पदेनैकदेशवृत्तिता, **निरन्तर**पदेन प्राप्तप्रायसन्निधानत्वं, **मयी**ति स्वरूपमात्रमुपयुक्तं, न तु व्यापारान्तरादिकमतोत्यानुरागोद्रेकस्य प्रकर्षः शृङ्गाररससर्वस्वायमान-लज्जाऽनुभावेन शिरोऽंशुकपुरःसमानयनेन बाहुमूलस्तनकलसादिव्यक्तीभावावेदको मनागुन्मिष-तीति जातिः। एवं विभ्रमादिचेष्टानामपि व्यञ्जकत्वम्। तथा चोक्तम्—

अङ्गभङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षणैः।

केशसंयमनव्याजाद्बाहुमूलप्रकाशनैः॥

मेखलाऽनुप्रकटनैः स्तननाभिप्रकाशनैः।

अभिलाषप्रकटनं विभ्रमः परिकीर्तितः॥ (रसार्णवालङ्कारे) इति।

असमाप्तमण्डनता विच्छित्तिः। यदाह—माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः (36b) स्वल्पोऽपि परां शोभां जनयति यः सा तु विच्छित्तिः (ना. शा. २२।१६ निः साः) स्मितहसितरुदितश्रमरोषभयादीनां साङ्कर्येण प्रकटनं किलकिञ्चितम्। इष्ट-जनस्य "कथाऽऽदिषु प्रियानुरागेण भावितान्तःकरणत्वं मोट्टायितम्" (द. रू. २।४० वृः) आलिङ्गनाधरखण्डनादि पीडा [-स्वन्तर्हर्षः] कुट्टमितम्। इष्टार्थप्राप्तावपि गर्वादनादरो विव्वोकः। हस्तपादनेत्रभ्रूप्रभृतीनां सुकुमारविन्यासो ललितम्। "प्राप्तावसरस्यापि वाक्यस्य व्रीडया यदवचनं तद्विकृतम्" (द. रू. २।४२ वृः)।

निराकाङ्क्षेति—तत्सहकारिविशेषसमवधानादवाधितानेकलक्ष्यसन्दर्शनेन शिष्याः सुशिक्षिता अक्षीणवैचक्षण्याः प्रगल्भन्तो झटिति घटित[वि]प्रतिपत्तयो दुर्दुरूढा(श्च)

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥२३॥

शब्देति-न हि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः।

मुद्रिताननाः सम्पद्यन्त इति पौनरुक्त्यभ्रमं निरस्यति। एवं तर्हि सर्वत्र निवेदनं प्राप्नोतीत्यत आह—**प्राप्तावसरतयेति। मिथः संयोग** इति[4] तत्र वक्तृबोद्धव्ययोगे यथा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि।
मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महण मज्जिहिसि ॥ (गा. स. ७।६६)

श्वश्रूरत्र शेते अत्राहं दिवसकं विलोकय। मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोः शयिष्ठाः ॥ 'महण' इति निपात आवयोरित्यर्थे। ममेति व्याख्यायमाने व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमिव स्यात्। अत्र वक्तृप्रतिपाद्ययोः प्रवृद्धमदनावेशत्वेन(37a) दैशिक्या पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण तथाऽभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः, न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनात्मा, सौभाग्याभिमानखण्डनापदेशात्। अतएव रात्र्यन्धेति समुचितसमयसम्भाव्यमानविकाराकुलत्वं ध्वनितम्। अत्रैवाहमिति काका (वाक्यात्) सौन्दर्यगर्वादिकं व्यज्यत इति त्रिकादिभेदताऽपि। अतएवाहमित्यभिनयविशेषणात्मदशाऽऽवेदनाद्विधिरत्र शाब्द इति य[द]त्र भट्टनायकेनोक्तं तदपि निरस्तम्। न ह्यहमिति शब्दस्य साक्षादयमर्थः, काक्वादिसहकारितया तु ध्वननमेव व्यापार इति। एवमन्येऽपि द्विकभेदास्त्रिकादिभेदाश्च स्वयमुन्नेयाः।

---

4 उल्लासस्यान्तिमेऽंशे पाठोऽनवस्थितो विपर्यस्तप्रायश्च प्रतिभाति। पाश्चात्त्यैष्टीकाकृद्भिः स्वीकृता 'शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थ' इत्यादिका कारिका ग्रन्थकृद्रचनाशैल्याऽनाघ्रातेवानुमीयमानाऽतिप्राचीनाभ्यां रुचकश्रीधराभ्यां न पठितेति प्रतीयते। माणिक्यचन्द्रेणार्वाचीनैश्च कैश्चिद् गृहीता 'अत्ता एत्थे'ति गाथा नात्र मूलग्रन्थस्यान्तर्भूतेति प्राचीनानां तदवतारयितॄणामपि निर्देशतोऽवगम्यते। नापि मूलग्रन्थकृतां पञ्चमोल्लासीयवाक्यमेतद्गाथोपस्थापनपुच्छभूतमस्या अत्र पाठे कथमपि प्रमाणम्। गाथाया अस्या व्याख्याने श्रीधरो ध्वन्यालोकलोचनं रुचककृतसङ्केतश्चानुवदति।

"तदेवं यद्यपि द्वितीयोल्लासे प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यत्वसमर्थनेनाविवक्षितवाच्याख्ये द्विप्रभेदे ध्वनौ शब्दस्यादौ व्यञ्जकत्वं प्रतिपादितं तदनु विवक्षितान्यपरवाच्याख्यस्य तथापि ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वमग्रे वक्ष्यतीति नाव्याप्तिर्व्यञ्जकत्व-निर्णयस्येति[5]।" (रु. सं. १३ पृः) यदि वा 'व्यक्तिरेव से'त्यनन्तरं 'चित्तवृत्ति-विशेषस्य रसादेः प्रतिपित्सया। विभावादिभ्य एषाऽभिव्यक्तिरर्थसमाश्रये'ति कारिका पठनीया।" (रु. स. १३ पृः)

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशवि(36b)वेके तृतीय उल्लासः॥

---

5 यस्तु रुचकस्य 'संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्येति चिन्त्यमेतदि'ति स्वमताविष्कारस्तत्र श्रीधरकृता ग्रन्थसमर्थनचेष्टा नातिक्लिष्टाऽपि न निर्बन्धवतीति नावद्यमनुमानम्। ग्रन्थकारं वाग्देवताऽवतारं मन्यमानास्तदीयं मानुष्यमपह्नुवाना इव मूलपाठमपौरुषेय-शब्दकल्पं गृह्णन्तो नैतत् सहन्ते। न तावदत्र ग्रन्थपाठ उच्छिन्नो रुचकेन ग्रन्थकृदासन्नदेशकालवर्तिना स्वमुखेन घोषितो यस्य स्वकीयस्यालङ्कारसर्वस्वस्य पाठविषये तदनतिदूरवर्तिना जयरथेन यथाऽवधारितम्। अस्मिन्नर्थे रुचकभणितिभङ्गेयव प्रमाणम्।

अथ चतुर्थ उल्लासः

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्य-भेदानाह—

शब्दार्थौ तावन्निर्णीतार्थौ, इदानीन्तु दोषादयः क्रमप्राप्तास्तद्गतस्थान(म)तिक्रम्य ध्वन्यादि-विवेचनमित्यत आह **यद्यपी**ति। "तददोषा"विति (१म उः) सामान्येन 'इदमुत्तम'-(१म उः) मित्यादिना च विशेषेण[1] यद्यपि धर्मी प्रदर्शित एव, तथापि यावदवान्तर-प्रभेदा न प्रदर्श्यन्ते तावत् स न सम्यक् प्रदर्शितो भवती"-(रु. सं. १४)त्यभिप्रेत्याह— **धर्मिणि प्रदर्शित** इति। दोषगुणालङ्काराणां तत्त्वं ध्वन्येक[नि]रूपणीयमेव। तथाहि काव्यात्मनि रसे ये हेयास्ते दोषाः, समवायवृत्त्या ये तमुपादेयत्वेनावलम्बन्ते ते गुणाः, ये-ऽङ्गद्वारेणोपकुर्वन्ति तेऽलङ्कारा इति यथायथं प्रतीयमानार्थव्यवस्थित एवायं मार्गः। तदिदमुक्तं **हेयोपादेयता ज्ञायत** इति। न च वाच्यम्, अलक्ष्यक्रममात्र तर्हि विविच्यता-

---

1 एवमेव प्राचीनाः प्रामाणिकाश्च टीकाकृत एतत्सूत्रद्वयप्रसक्तिं विभजन्ति। अलङ्कारनिबन्धकृतोऽप्येवमनुरुन्धानाः स्वमतमाविष्कुर्वन्तीतीतरत्रास्माभिः प्रप-ञ्चितम्। न हि स्वरूपमित्युक्ते स्वमितरव्यावर्तकमन्वयव्यतिरेकादितार्किकनय-सिद्धमेकान्ततस्तैरुद्दिष्टम्। 'तददोषावि'ति कारिकाया विवेचने साम्प्रदायिकै-र्वैतण्डिकैर्मल्लयुद्धमाविष्कुर्वद्भिर्यदायासितमेतस्मिन् स्वीकृते तस्यावसानं स्यात्। वस्तुतस्तु तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी, स्वरूपमात्रो हि धर्मः, धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्चयत इत्यादिदार्शनिकनयभित्तिमुरीकृत्यैव प्राचीनालङ्कारिकाणां धर्मिधर्मगतत्वेन काव्यलक्षणनिष्पत्तिः। काव्यात्मस्थापने निबन्धस्तु नानादिकालीनः। सिद्धेऽपि तस्मिन्निबन्धकृतः प्राचीनमतनियन्त्रितां सरणिं न जहतीति प्रकटितश्च तद्विचक्षणै-र्विवरणकारैः। एवमप्यस्मिन् विवेके परिणामपदार्थव्याकरणम् "अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणाम"इति साङ्ख्यसिद्धान्तमनुवदति। तार्किकमतोत्थपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामाश्रयाश्रयित्वपक्षस्योपमर्दस्तयोरेकत्रैव ग्रन्थे विभिन्नधा स्वीकरणञ्चालङ्कारनिबन्धकाराणां केषाञ्चिद्विचित्रा शैली प्राचीन-मतानुरोधनिमित्तका।

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्यविवक्षितं वाच्यं यत्र स ध्वनावित्यनुवादाद् ध्वनिरिति ज्ञेयः। तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितं यथा—

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥२३॥

(रु. का. अ. ६।१५)

अत्र वचनाद्युपदेशादिरूपतया परिणमति। क्वचिदनुपपद्यमानतयाऽत्यन्तं तिरस्कृतं यथा—

मिति, यस्मादभिधाव्यतिरिक्ता शब्दस्य वृत्तिरेव नास्ति, कुतः क्रमः, कुतस्तरां तदुपलक्षणमिति, अतोऽवश्यं क्रमाक्रमौ विभावादिभङ्ग्या प्रतिपाद्य स्थापनीयाविति सर्वमवदातम्। काव्यपदं तद्विशेषध्वन्यादिपरम्। भिद्यत इति **भेदः** प्रकारो, भिद्यतेऽनेनेति विशेषलक्षणञ्च विवक्षितम्।

तत्रोद्देशक्रमेण ध्वनेः प्राग्विवेचनम्। स हि द्विविधोऽभिधामूलो लक्षणामूलश्च। यद्यप्यभिधा-(38a) मूलः प्राग्विवेक्तुं युक्तस्तथापि प्रागुक्तानुसारेण (१४ काः) लक्षणामूलमाह-**अविवक्षितवाच्य** इति। व्यञ्जकमुखेनायं ध्वनेर्विवेकः। तत्राद्ये शब्दस्य व्यञ्जकत्वमर्थस्य तु सहकाहिता, अज्ञातार्थस्य शब्दस्याव्यञ्जकत्वात्। एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽर्थस्य व्यञ्जकत्वं शब्दस्य तु सहकारितेति। अविवक्षितत्वन्तु क्वचिदनुपयुज्यमानत्वेनासामर्थ्याद्भवति, असामर्थ्येनैवान्वयबाधात्। पूर्वत्र **वाच्यमर्थान्तरे संक्रमितं** परिणमितं **संक्रमितमिति** सूत्रे णिचा निर्देशः काकादिसहकारिप्रयोजकतामाविष्कर्त्तुम्। अत्र हि वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादनुवृत्ति (त्त) धर्मरूपतया लक्ष्यप्रतीतिवेलायां न परित्यागः, किन्तु तत्सहितस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिः, अतएवात्र परिणामोक्तिः। तत्त्वादप्रच्युतस्य धर्मिणोऽवस्थाऽन्तरगमनं हि परिणामः। उत्तरत्रानुपपद्यमानत्वाद्वाच्यस्यात्यन्तं तिरस्कारः। यस्मिंश्चार्थान्तरे वाच्यं परिणमितं तद्व्यङ्ग्यभेदेन व्यपदिश्यते। धर्मरूपं (पे) लक्ष्यं(र्थ्य) व्यङ्ग्यस्य तदतिशयमात्रस्वभावत्वादित्युक्तं **गूढ[व्यङ्ग्य]प्राधान्य** इति। "एतदर्थं 'तच्च गूढमगूढञ्चे'ति (१३का) पूर्वं प्रयोजनस्य भेदेन निर्देशः।" (रु. सं. १४पृः) **ध्वनावित्यनुवादात्** (38b)

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥२४॥

एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति ।

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । एष च—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥२५॥

अलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु रसस्तै-रित्यस्ति क्रमः, स तु लाघवान्न लक्ष्यते ।

स ध्वनिरिति ज्ञेय इति योजना । **तत्र चे**ति—अविवक्षितवाच्ये ध्वनौ क्वचित् (क्वचिद्-) सकृदुपात्तमेव सामान्यपदं विशेषं लक्षयति । यथा—

एमेअ जणो तिस्सा देइ कवोलोपमाइ ससिबिम्बं ।
परमत्थविआरे उण चंदो चंदो विअ वराओ ॥ (ध्व. आ, ३।१०)

इत्यादि । अत्र प्रथमचन्द्रपदस्य द्वितीयचन्द्रपदार्थेऽनुगमात् कलङ्कोपहतत्व-क्षयित्व-दिवा-धूसरत्वादिविशिष्टलाभः (भे) प्रकृतपोषकत्वमिति । **अस्मी**त्यस्मदर्थानुवादो निपातः । **समवायः** सभा । "अत्र यं प्रति वक्तुमारब्धं तं प्रति वक्तव्यवस्त्वेव कथनीयमिति वच्मीत्यपार्थत्वादनुपयुज्यमानम् । **उपदेशादिरूपतये**ति—उपदेशस्य लक्ष्यत्वेऽसंविज्ञान-पदनिबन्धनावश्यग्राह्यत्वाद्यतिरिक्तातिशयत्वं व्यङ्ग्यत्वम् । एव**मुपकृतमि**त्यादावुपकार(कृत)-सौजन्य(सुजनता)-सुखितत्वादिभिर्यद्यपि वैपरीत्यादपकारदौर्जन्यदुःखितत्वादयो लक्ष्यन्ते तथापि तेषामेव सातिशयत्वप्रतिपादनाद्विशिष्टानामेव व्यङ्ग्यत्वव्यवहारः । वक्त्रादिवैशिष्ट्या-दयश्चेह यथा मुख्यार्थबाधकास्तथा (२१-२२काः) प्रागुपपादितम्" (रु. सं. १४ पृः) ।

अथाभिधामूलमाह—**विवक्षित**श्चेति । **स** इति—ध्वनिरनुषज्यते विवक्षितत्वेन बाधितत्वात् । **अन्यपरं** व्यङ्ग्यतात्पर्येण विवक्षितं न तु प्रत्यावृत्त्य गुणी-(39a)भूत-व्यङ्ग्यन्यायेन वाच्योन्मुखमित्यर्थः । एवञ्चेति (**एष चेति**) अभिधापृष्ठध्वननोट्टङ्कनेन क्रम-व्यवस्थायां यद्यपि लक्षणामूलेऽपि क्रमोऽस्ति, तथापि तस्य लक्ष्यैकरूपत्वान्न प्रकारचिन्ता । **अलक्ष्यक्रमं व्यङ्ग्यं** यत्र समुदाये स तथा—एवं **लक्ष्यक्रमो**ऽपि । बहुप्रपञ्चतया चालक्ष्यक्रमस्य प्रागुद्देशः । ननु वाक्यश्रवणानन्तरं विभावानुभावव्यभिचारिण एव प्रतीयन्ते न त्वन्यत्, ते चाभिधेया इति क्व व्यङ्ग्यं क्व चाक्रम इत्यत आह—**न खल्वि**ति ।

यस्माद्विभावाद्यन्यतमस्तत्समुदायो वा रस[2] इति ये मन्यन्ते ते भ्रान्ताः, रसादीनां विभावादि-रूपवाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वात्। तदेतदाह—**अपि त्विति**। एवञ्च विभावादिप्रतीत्युत्तर-कालं रसादिप्रतीतिरिति विभावादिप्रतीतिः(तेः) कारणत्वेन रसादिप्रतीतेश्च कार्यत्वेन व्यवस्थापनात् क्रमोऽत्रावश्यम्भावीत्याह—**इत्यस्ति क्रम**[3] इति। न चानुपलम्भमात्रेण व्यतिरिक्तावधारणं शक्यमित्यत आह—**स त्विति**। तीव्रसंवेगितया विभावादिप्रतीतेर्झटिति रसप्रकाशाद्विद्यमानोऽपि क्रमो न गृह्यते पद्मपत्रव्यतिभेदवत् परचित्तवृत्त्यनुमानवत्त्वात् (मानवत् ?)।

भावशान्त्यादिरिति। "रसस्य त्वेकध्वनि (घन) निरन्तरायप्रतीतिचर्वणीयत्वान्नि-रतिशयस्य शान्त्याद्यतिशयाभावः। अतएव विरोधाङ्गाङ्गिभा-(39b)वौ रसस्यासम्भविनौ तत्स्थायिभावो(भाव)गतत्वेन कैश्चिद्व्यवस्थापितौ" (रु. सं. १४)। मन्दावस्था भावा

---

2 उद्भटादिमतमुद्दिष्टमत्र। तथाच काव्यालङ्कारसारलघुवृत्तौ "यदुक्तं भट्टोद्भटेन 'पञ्चरूपा रसा' इति।…एतेषाञ्च स्वशब्दादीनां पञ्चानां समस्तव्यस्ततयाऽऽस्पदत्वात् येन काव्येन स्फुटरूपतया शृङ्गारादिरसाविर्भावो दर्श्यत" इति (४६-५०)। एतन्मतध्वंसो ध्वन्यालोके (२४-२६ पृः)। अग्रेऽपि 'पूर्वाचार्या' इति 'एवं विभावादय एव रसा' इति, 'अन्यतमेनैव रसनिष्पत्तिरिति ये मन्यन्ते' इत्यादयो-ऽप्यनेन व्याख्याताः (का. अ. सा. सं. ४।४४)।

3 एतच्च नासम्प्रदायसिद्धः सिद्धान्तः। 'एवंवादिनि देवर्षा'विति कुमारपद्य आनन्दवर्धनेन स्वयमेव कण्ठतो लज्जाऽऽख्यव्यभिचारिभावलक्षणो ध्वनि 'र्न चायम-लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषय' इति सन्दर्भे स्वीकृतः। यद्यपि तत्र ध्वन्यालोक-ग्रन्थे 'यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः स एवासंलक्ष्यक्रमस्य मार्ग' इति भेददृष्ट्या रसादिसामान्यव्यङ्ग्यादेवं-विधोदाहरणस्य स्थलमित्यापाततः प्रतीयते, तथापि 'रसभावतदाभासतत्-प्रशान्त्यादिरक्रम' इति सामान्यत्वेनैव विधानाद् 'रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनाव-भासते' इति च कण्ठत उक्त्या, 'इवशब्देनासंलक्ष्यता विद्यमानत्वेऽपि क्रमस्य व्याख्याते'त्यभिनवगुप्तसमर्थनेन प्राचीनानां ध्वनिवादिनामप्यत्र न वैमनस्यम्। लोचन-कृतां मतोद्धारद्वारा नवीनालङ्कारिकवर्येण पण्डितराजजगन्नाथेन च 'स्यादेतत् यद्ययं रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यादि'ति स्पष्टमेवोद्घोषितम्। 'न खलु धर्मिग्राहक-मानसिद्धं रत्यादिध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्व'मिति हि तन्मतावतरणिकागर्भा युक्तिश्च।

तत्र च

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥२६॥

आदिग्रहणाद्भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानि। प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालङ्कार्यो यथोदाहरिष्यते। अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलङ्काराः। ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते। तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥२७॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥२८॥

बहुलावस्था रसा इत्यादिना ग्रन्थकारोऽप्यग्रे वक्ष्यति (का. ३५)। "**अक्रम** इति रसादिरूपोऽसंलक्ष्यक्रमो(म)व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिव्यवहारप्रयोजकः। तथाच ध्वनिकृता "ध्वनिरङ्गा(रात्मा)ङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः" (ध्व. आ. २।३) इत्युक्तम्। (रु. सं. १४-१५)। ननु रसादिप्राधान्ये रसवदादयोऽलङ्कारा इति पूर्वाचार्याः-(का. अ. सा. सं. ४।४५) तत् कथमलक्ष्यक्रमो ध्वनिरित्यत आह **भिन्न** इति। अत्र हेतुमाह—**अलङ्कार्यतया स्थित** इति। तदेतद्विवृणोति वृत्तिकारः **प्रधानतये**ति। रसवदादीनां तर्हि को विषय इत्यत आह—**अन्यत्र त्विति** रसादेरेव वाच्यत्वे। यदाह ध्वनिकारः—प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मति (ध्व. आ. २।५) रिति। **गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने** गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रपञ्चनावसरे।

कारणानीत्यादि—स्थायी भावो रस इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। **स्मृत** इति ध्वनिकारसम्प्रदायसिद्धत्वं ब्रूते। कः पुनरयं स्थायी ? न हि चित्तवृत्तेराशुतरविनाशिन्याः स्थैर्यसम्भवः। हर्षादिष्वपि चातिप्रसङ्गः। वासनासन्दीपनश्च विषयातिशयात् पात्रप्रकृतिविशेषाच्च चित्तादिसाधारणमेवेति। सत्यं, चित्तवृत्तिकदम्बक आस्वाद्यमाने बुद्बुदवदुन्मज्जनिमज्जमाना[4]स्वप्यन्यासु चित्तवृत्तिषु स्रक्सूत्रन्यायेन (40a) यद्वासनाऽऽस्वादपदवीमवगाहमानाऽनुवर्तते स स्थायी, तथाच भावाध्यायपरिसमाप्तौ मुनिः—

---

4 एवमादर्शपुस्तके ; पुनः शानजत्र चिन्त्यः। यदि पुनरुन्मजन्निमज्जत्प्रायास्विति पाठस्तदा सर्वं स्वस्थम्।

बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥
(ना. शा. ७।१२० नि. सा.) इति ।

अत्र बहूनां चित्तवृत्तिरूपाणां भावानां मध्ये यस्य बहुलं रूपमुपलभ्यते स एव रसो रसीकरणयोग्यः, शेषास्तु सञ्चारिण इति वक्ष्यते (व्याचक्षते)। न तु रसानां स्थायि-सञ्चारिभावेनाङ्गाङ्गिता युक्ता। अतएवान्यो(न्ये) रसस्थायीति षष्ठ्या सप्तम्या द्वितीयया वा श्रितादिषु [गमि] गम्यादीना- (पा. २।१।२४ वाः) मिति समासम् (ध्व. आ. लो १७४-७५ पृः) आम्नासिषुः। एवञ्च स्थायितया पठितस्यापि रसान्तरे यद्व्यभिचारित्वं दृश्यते यथा क्रोधस्य वीरे जुगुप्सायाः शान्तेर्व्यभिचारितया पठितस्यापि वा यत् स्थायित्वं यथा निर्वेदस्य शान्ते तत् सर्वमुपपद्यते। तथाहि—

तत्रालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमपि (मधः)।
अथ स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्य तदपरा करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टात्तु लिखति ॥
(स. स. कं. १७६ पृः)

अत्र विविधविकल्पगोचरचित्तवृत्तिभेदेऽपि रतिवासनाभिन्नाङ्कगेयधातुवदास्वाद्यते।

ननु— अग्घाइ चलणङ्गुट्ठ अ विलासपरिमद्दकुट्टिम घिट्ठद्धं ।
बहुसो सहीणिवेदिअसिढिलङ्गुलि गहि अ वीडिसंठाणं ॥[5] (शृ. प्र.)

---

5 आजिघ्रति चरणाङ्गुष्ठविलासपरिमर्दकुट्टिमघृष्टार्धम्। बहुशः सखीनिवेदित-शिथिलाङ्गुलिगृहीतवीटिसंस्थानम् ॥ इति च्छाया। अत्र 'काव्यमाश्रयसम्पत्त्ये'ति प्राचीनालङ्कारिकनयेन भोजनिर्णीतस्याभिमानापरपर्यायस्य शृङ्गारतत्त्वस्य यल्लघूकरणं न सा सूक्ष्मेक्षिका। "सर्वात्मसम्पदुदयातिशयैकहेतुर्जागर्ति यो हृदि मानमयो विकारः" "रसोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते। योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्नुते ॥" इत्यादिना च यो राद्धान्तः स तु रसतत्त्वस्य कूटस्थप्रतिष्ठा। तत्रारूढानां पक्षे "वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदवे भाती"ति नोन्मत्तप्रलपितम्। परं भागदृशा विश्लेषणमुखेनैषां भरतमुनि-प्रवर्तितानामुपयोगः। स च काव्यसौधारोहणे परमोपयोगिसोपानमिवाश्रयनीयः। तस्य च निर्देशः शृङ्गारप्रकाशाख्यमहाग्रंथे रसावियोगप्रकाशे। व्यभिचारि-साधारण्ये रसव्यवहारसम्भावनापक्षो भोजेनानुमोदितो रुद्रटेन सूचितश्च (का. अ. १२।४)। लोचने च रस्यमानतायां स्थायिव्यभिचारिणोर्न कोऽपि मौलिको विरोध इति प्राक्तनमतमुल्लिखितम् (ध. आ. लो. १७४-७५ पृः)।

उक्तं हि भरतेन "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति"रिति। एतद्विवृण्वते। विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपताऽनुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः।

इत्यादौ चिन्ताऽऽदयोऽपि तथा प्रकाश्यन्ते। (40b) तद्वरमभिमानापरनामा भवत्वेक एव शृङ्गारात्मको रसः, तदुपाधिकश्चायमनियमेन व्यभिचारिसाधारण एव रसव्यवहारः प्रती(ता)यतामिति। नैतत्, भावावबोधात्। न हि काव्यप्रतिसन्धानापेक्षया स्थायिनिरुक्तिरपि[तु] पात्रप्रकृत्यपेक्षया। तथाच निबद्धं महाकविना—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते॥

(उ. रा. च. १।३९) इति

अतएव पात्रप्रकृत्यपेक्षया नी-(सी)ताऽऽद्युपलक्षितोऽनुरागः शब्दार्थगतत्वेन तु सहकाराद्युपलक्षितः पाकः प्राचीनैरुपदर्शितः[6]। तिर्यगादिषु च बाधोदयं यावदाभासमानो रत्याद्याभास इत्युच्यत इति तदेतदास्तां तावत्। यदि स्थायी रसः पात्रे तर्हि प्रसक्त इत्यत उक्तं **भाव** इति। 'भावना वासना व्याप्तिरित्यनर्थान्तरम्। तथाह्युच्यते—अनेन गन्धेन रसेन वा सर्वं भावितं वासित'मिति (ना. शा. ७ अः)। वाक्यार्थतत्त्वपरिशीलनविशदीकृते सामाजिकमनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयुक्तया भविष्यद्रसास्वादोऽङ्कुरीभवन् स्ववासनाप्रतिफलनयोग्यतामापाद्यमानः स्थायी भाव उच्यते। तदुक्तं भावयतीति भावः,

---

6 प्राचीनानां नवधा पाककल्पनं काव्यमीमांसायामित्थं दर्शितम्। 'तत्रकः पुनरयं पाकः? परिणाम इति मङ्गलः। कः पुनरयं परिणाम इत्याचार्याः। 'सुपां तिङाञ्च श्रवः। सैषा व्युत्पत्ति'रिति मङ्गलः। एषैव सौशब्दयाख्ययोल्लिखिता षष्ठ उद्धरिष्यते। सहकारपाकस्योद्देशो 'गुणस्फुटत्वसाफल्ये काव्यपाकं प्रचक्षते। चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते॥' (का. अ. सु. वृ. ३।२।१४) इति, "आदौ मध्यसमस्ते स्वादुसहकारपाक"-(का. मी. २०।११ पृः)मिति च।

भू इति करणार्थो धातुरवगन्तव्य (41a) इत्यादि[7]। कथमेवमित्यत आह **तैर्व्यक्तः**— यदि तैरित्येतदेवोच्येत [तदा] प्रधानभूतकारणादिधर्मिपरामर्शेऽसङ्गतिः स्यात्। अतो **विभावाद्यै**रित्युक्तम्। के पुनरमी विभावादय इत्यत आह **कारणानीत्या**दि। सवासना चित्तवृत्तिरुत्पत्तिधर्मिणी कारणमन्तरेण कथमात्मानमासादयेत्, तच्च [ततश्च] स्वरूपहेतु-रालम्बनभावमापद्यमान आलम्बनमित्युच्यते यथा जानकीरामभद्रौ। मिथश्चित्तवृत्तिं प्रति वासनाविशेषकारणञ्च तामुद्दीपयदुद्दीपनमित्युच्यते। अनयोरन्तरवस्थाऽपि यथाक्रममालम्बन-मुद्दीपनमिति वा-(चा)भिधीयते। परचित्तवृत्तिश्च नाध्यक्षा कथं लिङ्गादृते प्रतीयत इति कार्यभूता नयनत्रिभागावलोकनादयो लिङ्गभूयमापद्य तां गमयन्ति। न च प्रतिबन्धावधारणेऽनवस्था स्यादिति वाच्यं, स्वात्मनि प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावधारणसम्भवात्। कथमेकैव चित्तवृत्तिस्तत्र विचित्रस्मितरुदितादिकरी स्यादित्यत आह—**तानि चेदि**ति। चेच्छब्दस्य च 'तत् कथ्यन्त' इति तच्छब्देन योजना। **तदिति** तदेत्यर्थः। **नाट्य-काव्ययोरि**ति विषयसप्तम्या अ[ना]न्यत्वेति भावः। न च कारणादयो विभावादयश्चेत्येकं तत्वम्, इतरथा हि मुनिः कारणकार्यसहकारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्येव ब्रूयात्। अतएव

---

7 अत्र मुद्रितनाट्यशास्त्रपुस्तकपाठो नानेन संवादी। टीकाकृता स्वकीयस्मृतिबलाद्-ग्रन्थोद्धारः कृतः स्यात्, मुद्रितपाठो वा मातृकादोषतो विपरीतः स्यात्। एवमभिनव-गुप्तग्रन्थयोरत्र टीकाकृदुद्धृतयोः क्वचित् क्वचिन्नान्तरिकः संवादः। 'भू इति करणार्थं' इत्येतत्स्थले मुद्रितमुनिग्रन्थे पाठः 'भू इतीतकार (भू इतीतिकार) उच्चारणार्थः। णिचा संबन्धेनेति इति इकारप्रत्यये सति भूधातुः करोत्यर्थे वर्तत' इति(अभिनवभारत्याम्)। भोजमते द्विविधो धात्वर्थोऽस्त्यर्थो भवत्यर्थः करोत्यर्थश्च। तत्र निर्वचनीयभावपदे करोत्यर्थस्यैव ग्रहणमिति सम्प्रदायविदः। न च तावन्मुनि-कृतात् सूत्रात्तद्वृत्तौ दृष्टान्ताच्च लोल्लटादीनामुत्पत्तिवादिनां पक्षः समर्थितः स्यादिति मन्तव्यमिति 'व्यक्तः स तै'रिति मम्मटकारिकायां निर्देशः। तैरिति सहार्थेनाप्रधाने तृतीया यथैव व्याख्यातमग्रेऽभिनवकृतरससूत्रव्याख्याने 'तेषां स्थायिना सह पानकरसन्यायेन विभावादिप्रतीतिसाहित्येनेत्यादिना। वैयाकरणन्याय इवात्रापि प्राधान्यमभिव्यक्तिक्रिययोपाहितं यदाह टीकाकृत् 'प्रधानभूतकारणादिधर्मिपरामर्श' इत्यनेन। न पुनरेते पृथगनुभूतस्थितयः परन्तु समूहालम्बनरूपाः। अतएव पानकरसन्यायेनेति दृष्टान्तस्थापनमापाततोऽर्थविप्रतिपत्तिकरस्य मुनिविवरणीय-षाडवादिरसपदस्य स्थाने।' तेनैव चालौकिकत्वं रसपदार्थस्येत्यपि द्योतना।

च रसभावादीना-(41b)मनुमेयत्वं न सम्भावनीयं विभावादीनां भिन्नलक्षणत्वात्। तथाहि ये लोके रामादिगतचित्तवृत्तिविशेषहेतवः सीताऽऽद्याः केचित्त एवाभिनयविशेषैरुपदृश्यमानाः सन्दर्भविशेषैर्वा समर्थ्यमानाः सन्तो विभाव्यन्ते भावा एभिरिति कृत्वा **विभावा** इत्युच्यन्ते। तदिह विभावो विज्ञानार्थः। विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तरं, यदाहाचार्यः-(ना. शा. ११४) बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः। अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञित इति। ये च तेषां कार्यभूताः कटाक्षादयोऽर्थास्त एव काव्यादावुपदृश्यमानाः सन्तोऽनुभावयन्ति तांस्तान् भावानिति कृत्वा**ऽनुभावा** इत्युच्यन्ते। यदाह (ना. शा. ७१५ वृः)—'यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतानभिनयांस्तस्मादनुभाव इति'। तच्चित्तवृत्ति(त्ते)स्तन्मयीभवनमेव ह्यनुभवनम्। ये च तेषामन्तराऽन्तराऽनवस्थायिनोऽवस्थाविशेषास्तदवान्तरहेतुजनिता उत्पद्यन्ते त एव स्वैः स्वैर्विभावादिभिरभिव्यज्यमानाः सन्तो विशेषादाभिमुख्येन चरन्ति वर्तन्ते तेषु तेषु भावेष्विति **व्यभिचारिण** इत्युच्यन्ते। यदाह—'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ॥' (द. रू. ४-७) अतएव प्राधान्यान्नानाभावोपगतास्वपि स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति। यदाह (ना. शा. ७१८)—'यथा नराणां नृपतिः शिष्याणाञ्च यथा गुरुः। (42a)एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह॥ स्थायिनामेव भावानामुपकाराय सर्वदा। वर्तन्ते सात्त्विका भावा भावाश्च व्यभिचारिणः॥' इति॥ तदित्थमेभिर्विभावादिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावत्व-(रसत्व) मापद्यमानो रसीभवतीति। तदुक्तम्—'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसावहः (रसोद्भवः)। शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना॥' (नाः शाः ७१७) इति। एतच्च तत्रभवता भरतमुनिना सूत्रितम्—**विभावेत्या**दि। तत्र भट्टलोल्लटादीनां मते कार्यकारणभावेन [ज्ञाप्यज्ञापकभावेन] पोष्यपोषकभावेन यथाक्रमं विभावादिभिस्त्रिप्रकारः सम्बन्धः संयोगः। अतएव निष्पत्तिरपि त्रिधैवात्र पक्षे व्याख्येया। ततश्चानुकार्ये सम्भवन् स्थायिभावः पुष्टतया स्थितो मुख्यतया रसः। अपरिपुष्टस्तु स्थायी। नर्तके तूपचारेण रसस्थितिरिति।

श्रीशङ्कुकमते तु कारणकार्यसहकारिणो लोके गमकत्वेन प्रसिद्धा नाट्ये कृत्रिमत्वेन चमत्कारहेतुत्वादलौकिकविभावादिव्यपदेशभाजः सूत्रे निर्दिष्टाः। तैरवस्तुतो(तैर्वस्तुतो)-ऽसम्भाविनोऽपि स्थायिनो गम्यगमकभावलक्षणः सम्बन्धः संयोगः। ततो रसस्य निष्पत्तिः प्रत्येयतयैव स्थितिः। सा चानुकर्तृविषया सामाजिकसम्बन्धिनी च। उभयतो दत्तपादा हि रससंवित्। तत्रानुकर्ता रामत्वेन प्रतीतो रामसंविद्विषयः। रामदेवेन (त्वेन) च

राम एवायम्, अयमेव राम इति, न रामोऽयम् इत्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणतया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे

'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिकादृशोः।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥२५॥ (शङ्कुक[8] ?)
दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥२६॥ (रु. का. अं. ७।२६)

इत्यादि काव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाऽभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः 'संयोगाद् गम्यगमकभावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः।

न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते, अपि

प्रतीतिः क्वचि-(42b)त् सम्यक्, साऽपि द्विधा। राम एवायमित्यन्यरूपत्वव्यावृत्त्यामेका, अयमेव राम इत्यप्रत्यक्षत्वव्यावृत्त्यां द्वितीया। द्विधाऽपि सा नेह स्थिता, अवधारणगर्भत्वेन[त्वेन] प्रतीतेः। क्वचित् पुनर्मिथ्या यत्र रामोऽयमिति प्रतीतावौत्त[र] कालिको न रामोऽयमिति बाधकप्रत्ययोद्भवः। साऽपि प्रकृते न स्थिता, बाधकप्रत्ययासंवेदनात्। क्वचित्तु दोलायमानोभयकोटिसंस्पर्शेन संशयप्रतिपत्तिस्वभावा। संशयोऽपि द्विविधो रामोऽन्यो वेति विशेषसंशय एकः, रामः स्यान्नवेति सत्ताऽऽश्रितः संशयो द्वितीयः। तत्राद्योऽतिस्थूलत्वेनासम्भाव्यत्वान्न शङ्कितः, द्वितीयस्तु सम्भाव्यत इति—अतएव स्वभावैराशङ्क्यनिराकृता (सम्भावितोऽप्यसंवेद्यत्वान्निराकृतः)। क्वचित्तु सादृश्यप्रतीतिर्यथा रामसदृशोऽयमिति। सा सदृशवस्तुद्वयप्रतीतिपूर्विका भवन्तो तदभावादिह नास्ति। एवं सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीत्यभावेऽपि रामोऽयमित्यवच्छेदपरिहारेण प्रतीतिचतुष्टया[भावेऽपि] चित्रतुरगे तुरगोऽयमितिवद्व्यवस्थिता प्रतीतिर[न] पल्लवनीयत्वाल्लोकोत्तरतामेव प्रकाशयति। अतश्च सामान्य-

---

8 अभिनवभारतीसंग्रहेऽनुपलभ्यमानोऽप्ययं सर्वः श्रीशङ्कुकग्रन्थ एव, हेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनविवेकेऽस्यावस्थानादित्युनुमीयते।

तु काव्ये नाटेय चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्ति-सतत्त्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः।

रूपतया रामत्वेन प्रतिपन्नेऽनुकर्तरि प्रतीतेर्विभावादिव्यपदेश्यैः कारणादिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेनाप्रतीतैरविद्यमानोऽपि सामाजिकैरुपायबलाद्विद्यमानत्वेन सम्भाव्यमानः स्थायी चर्व्यते। स चानुमीयमानः (43a) स्थायी सिद्धरूपव्यङ्ग्यादिवैलक्षण्येन साध्यतयाऽनुमीयते, अतएव रसस्य रसनीयत्वासम्भावनैकप्रमाणत्वात्तथा व्यपदेश इति।

भट्टनायकदर्शने तु रसस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तिपक्षान् दूषयित्वा भोगपक्षः प्रतिष्ठा-पितः। तत्रोत्पत्तिवादिना लोल्लटेन विभावैरेवोत्पत्तिरङ्गीकृता, अनुभावव्यभिचारिणोः प्रत्यायकत्वेन पोषकत्वेन चाभ्युपपन्नत्वात्। प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशङ्कुकेनाङ्गीकृता। अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादिभि[र]भ्युपगता। तत्र त्रयाणामपि पक्षाणां साधारणमिदं दूषणम्। स्वगतत्वेन तथाभावे न रसस्य रसनीयत्वम्, परगतत्वेन ताटस्थ्याद्रसनीयत्वाभाव एव। अभिव्यक्तिपक्षे विषयार्जनतारतम्यादपि रसनीयत्वा-भावः। तस्मात् पक्षत्रयं त्यक्त्वा भोगपक्षोऽङ्गीकार्यः। भोगश्च चर्वणात्मा निर्वृतिपर्यवसायी जननादिविलक्षणः, तेषां देशकालाकारनियमेन प्रवृत्तेरुक्तदूषणा(दोषनि-) करानति-क्रान्तत्वात्; अस्य च तद्विलक्षणत्वेनालौकिकत्वादुक्तदोषातिक्रमात्। तथाहि काव्यात्मनः शब्दस्य त्र्यंशो व्यापारः—अभिधा-भावकत्व-भोगकृत्त्वाख्यः। तत्रापि (तत्राऽभिधा) निरन्तर-सान्तरार्थनिष्ठत्वेन मुख्यामुख्यभेदेन द्विविधः शब्दव्यापारः। स शास्त्रेतिहासयोरपि यथाक्रमं शब्दार्थप्राधान्येन प्रभुमित्रसम्मितयोः साधारणः। अ[न्य]दंशद्वयन्तु काव्य-नाट्ययोरेव, उभयत्रापि व्यापारप्राधान्याज्जायासम्मितत्वेन व्यवस्थितेः। तत्र भावकत्वं सीताप्रभृतिविभावादीनां, यत्राप्यसम्भवस्तत्रापि भवद्भावं (?) साधारण्यापादनार्थम्। तच्च काव्ये गुणालङ्कारयोगदोषपरिहाराच्च[9] सम्भवति, नाटये चतुःप्रकाराभिनययोगात् सामग्री-वैचित्र्याद्धि शदार्थानां वैचित्र्यलाभः। तद्यथा रजनिकरमयूखसन्निकर्षेण चन्द्रकान्तोपलस्य द्रवत्वोत्पादः, एवं काव्यनाट्ययोः सामग्रीवैशिष्टयेन साधारणीकरणं नाम भावकत्वं व्यापारः।

---

9 बन्धनीगर्भोऽयं नातिस्वल्पः सन्दर्भो लिपिकरप्रमादवशाद् गलितष्टीकाकृदुपजी-व्याद्दृचककृतसङ्केतात् परिपूरितः। गलितत्वे युक्तिरसंलग्नत्वं व्याख्यानस्य विकलप्रायत्वञ्च।

लोके प्रमदाऽऽदिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनाऽऽदिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादि-शब्दव्यवहार्यैर्ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनाऽऽत्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि [10]साधाराण्योपाय-वलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्या-परिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः, पान-करसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवा-लिङ्गन्नन्यत् सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कार-कारी शृङ्गारादिको रसः। स च न कार्यः, विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गात्। नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्यासम्भवात्। अपि तु

साधारणीकृतेषु च विभावादिषु साधारण्येनैव विषयीकृतस्य स्थायिनः सहृदय(ये)विषय-चर्वणकारित्वं नाम भोगकृत्त्वं पार्यवसानिकं व्यापारः। (43b) तत एव सहृदय-रञ्जनाज्जायासम्मितत्वम्। भोगश्च परानन्दास्वादात्मा योगिगतो ब्रह्मास्वादसन्निकृष्ट इत्यास्ता-मेतत्।

ध्वनिदर्शनानुसारेणाचार्य**श्रीमदभिनवगुप्तस्य** मते व्यङ्ग्यो रसः, विभावादयो व्यञ्जकाः, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावलक्षणश्च सम्बन्धस्तेषां स्थायिना मिह(सह)। स्थाय्येव योग्यतयाऽत्र रसीभवतीत्युच्यते। स च सम्बन्धः सूत्रे संयोगशब्देनोक्तः। ततो रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्ति-रित्यर्थः। स च रसः सामाजिकानां, नानुकार्ये, नानुकर्तरि, सामाजिकानां निश्चमत्कारत्व-प्रसङ्गात्। तेषामेव चास्ति लोकोत्तरश्चमत्कारो नानुकार्यस्य, लौकिकपरिमितसान्तराय-चित्तवृत्त्याक्रान्तत्वात्। नानुकर्तुस्तस्य तथाविधचित्तवृत्तिशून्यस्य निष्प्रयोजनत्वाच्चमत्कार-पारिमित्यापाताच्च। तत्र कारणादीनामेव लोकोत्तरसाधारणीकरणव्यापारवत्त्वाल्लोकोत्तर-विभावादिव्यपदेशः। तत्साधारण्ये च स्थायिरूपस्य प्रमेयस्य साधारण्यात् प्रमातुरपि साधारण्यम्। अतश्च न विभावादि(ष)साधारण्यहेतुकसमुद्रोल्लङ्घनकृतादिदोषापत्तिः,

---

10 एष श्रीधरधृत पाठः। साधारणोपायबलादिति तु प्रायिकः पाठः।

विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः। कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेत्, न क्वचिद् दृष्टमित्यलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम्। चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्। लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम्। तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं, विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात्। नापि सविकल्पकं, चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात्। उभयाभावरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः॥

प्रमातुः पारिमित्याभावात्। यस्य समुद्रोल्लङ्घनादि सम्भवति, तदभेदेन स्वात्मनः प्रतीतेः प्रमेयसाधारण्येन। प्रमातृसाधारण्ये त्वयं दोष एव। तच्च(44a)नाङ्गीक्रियत इति निस्तुषं व्यञ्जनदर्शनम्। तथाहि निर्वासनस्य रसचर्वणा नास्ति। श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयो हि नाट्यमण्डपान्तःप्रविष्टा अपि चमत्काराभावात् कीलकप्राया एव। प्रशान्तब्रह्मचारिप्रभृतयश्च शृङ्गाररसास्वादे बहिरङ्गाः। गाढरागाणाञ्च शान्तरसचर्वणाऽनभिज्ञत्वम्। अननुभूतशोकस्पर्शानाञ्च करुणास्वादावसरे पाषाणप्रख्यत्वम्। तदेवं वासनाऽवभास एव रसचर्वयितृत्वम्। सा चानादिकालीना वासना स्थायिभूतैव विभावादिवशाद्रसत्वमापद्यते, न च व्यभिचारिभूता, तान्त्रिकत्वाद्रसशब्दस्य। विभावादिभिर्व्यञ्जनादेव[च] स्थायिनो रसत्वम्। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो हि तेषां सम्बन्धः। तथाहि द्विविधमिह संक्षेपेण व्यञ्जनम्—एकं तावत् कारणे सूक्ष्मतयाऽवस्थितस्य स्थूलरूपत्वं यथा क्षीरावस्थायाः शुक्लावस्थस्योत्तरं दधिरूपत्वम्। एतच्च प्रतीत्यनपेक्षमपि केवलवस्तुसमवेतमेव व्यञ्जनम्। द्वितीयन्तूपायप्रतीतिसापेक्षोपेयप्रतीतिरूपं यथा प्रदीपघटादौ। प्रदीपप्रतीतिसाहित्येनैव घटप्रतीतेः, प्रदीपस्य व्यञ्जकत्वात्। तदुक्तम्—स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः। यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारणा(का)त्॥[11] (प्र. वा. का: २६५) तदेवं रसस्य विभावादीनाञ्च द्वितीयो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावप्रकार आश्रीयते, पानकरसादिन्यायेन विभावादिप्रतीतिसाहित्येन रसप्रतीतेः। अतएव ध्वनिकृता रसाद्याश्रयेणा-

---

११ अयमेवाऽऽलङ्कारिकसम्मतः पाठः। मुद्रितपुस्तके (४६३ पृः) यथा दीपोऽन्यथा वाऽपीति पाठो दृश्यते।

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमुक्तम् (२।२)ः प्रदीपघटदृष्टान्तश्च (44b) व्यञ्जने (३।१३, १६५ पृः) प्रदर्शितः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यादौ कथं व्यञ्जकत्वमिति चेत्; तत्रापि व्यञ्जकप्रतीतिपुरःसरत्वेन व्यङ्ग्यप्रतीतेः क्रमवत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तावद्व्यञ्जकप्रतीतेरस्ति सहभाव इति प्रदीपघटन्यायेन स्थित एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः। तत्र हि पूर्वं केवलं व्यञ्जकप्रतीतिः, पश्चात्तु व्यञ्जकसहितव्यङ्ग्यप्रतीतिरितीयानेव पूर्वकल्पाद्विशेषः। वस्तुतस्तु क्रम उभयत्राप्यस्ति केवलं पूर्वत्रोत्पलदलशतव्यतिभेदन्यायेन [न] संलक्ष्यते, उत्तरत्र तु संलक्ष्यत एव। संलक्षणेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तावद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकप्रतीतिरस्तीत्येतावता प्रदीपघटदृष्टान्तोऽत्रापि न संगच्छते। तदुक्तं ध्वनिकृतैव, "न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवती"ति (१६० पृः)। एवमेव चैतद् व्यङ्ग्यप्रतीतौ हि व्यञ्जकप्रतीतिरुपयुक्ता; न व्यञ्जकप्रतीतौ व्यङ्ग्यप्रतीतिः, घटप्रदीपवदेव प्रदीपप्रतीतेः केवलाया अपि भावात्; तदेतत् प्रसक्तानुप्रसक्तमास्ताम्। प्रकृते तु विभावादिभिर्व्यज्यते रस इति सुव्यवस्थितमेव। एवञ्च व्यवस्थिते रसस्य कार्यत्वं ज्ञाप्यत्वं भोग्यत्वञ्च पराकृतं भवति। तथाहि—कार्यस्तावद्रसो न भवति, कारणाभावेऽपि भावप्रसङ्गाद्, घटवत्। यत्कालं मर्दनं तत्कालं मर्दनसुखमिति न्यायेन कार्यकालेऽपि कारणस्य भाव इति चेन्, नैतत्; मर्दनस्य स्पर्शरूपत्वात्, स्पर्शसंवेदनसमयेऽन्तःस्प्रष्टव्यस्यापि संवेदनात्। अन्तःस्प्रष्टव्यविशेषस्वभावत्वाच्च सुखस्य, बहिः सुखं नान्यत् किञ्चिद्दृश्यते अन्तःस्प्रष्टव्यविशेषात्। ततो मर्दनं स्पर्शः, तत्सहभावी चान्तःस्प्रष्टव्यविशेषः, तदेव च सुखमिति (45a) नास्ति पौर्वापर्यम्। इह तु कार्यत्वादेवौत्तरकालिकत्वं रसस्येति विभावैः सहभावो न स्यात्। अस्ति च, तस्मान्न कार्यो रसः। किञ्च कार्यं न नियमेन कारणज्ञानमपेक्षते, इह तु नियमेन विभावादिज्ञानापेक्षेति कार्यत्वं तावन्निरस्तम्। प्रत्येयत्वं तर्हि स्यात्? नैतत्; सिद्धस्य तद्भवतीति। न रसः पूर्वसिद्धः प्रतीत्यारूढस्यैव रसत्वात्। अतश्च न रसः प्रतीयते, अपि तु 'प्रतीयमान एव रसः। प्रतीयते रस इत्योदनं पचतीतिवद्व्यवहारः'। (ध्व. आ. लो. २१४ आदि ६६ पृः) अतएव सिद्धत्वाभावात् सा रसस्य प्रतीतिश्चर्वणास्वादनादिशब्दवाच्या। चर्वणा चात्राभिव्यञ्जनमेव। नतु ज्ञापनं प्रमाणं(ण)व्यापारवत्; नाप्युपादानं हेतुव्यापारवत्। अतो न विभावादीनामत्र ज्ञापकत्वं, न च कारकत्वमपि तु चर्वणोपयोगितेत्याह। **अपित्विति**—एवं तर्हि चर्वणीयत्वाद्भोग्यत्वं स्यात्। एतदपि नास्ति, भोग्यत्वं हि भोगविषयत्वम्, भोगश्च किं वस्तुवृत्तमेव किञ्चित् उत स्वित् प्रतिपत्तृवृत्तम्? न तावद्वस्तुवृत्तम्, प्रतीत्यनपेक्षस्य नीलादिन्यायेन वस्तुस्वभावतयैव तस्याभावात्। प्रतिपत्तृवृत्तं चेत् प्रतिपत्तुरपि किमिच्छाद्वेषादिन्यायेन कश्चिदतिशयो भोग आहोस्वित् प्रतीत्यात्मा? न तावदिच्छाऽऽदिन्यायेन, तेषामप्रतीत्यात्मत्त्वे जडताऽऽपत्त्या

वस्तुवृत्तविशेषात्। प्रतीत्यात्मा चेत् प्रतीतिविषयस्तर्हि भोगः। स प्रत्येयनिष्ठः प्रत्येयश्च रत्यादिः, स च नियमेन विभावादिप्रतीतिसापेक्षः प्रतीयते। एवञ्च यावत् प्रतीतिविषया एव विभावादयो रत्यादिप्रतीतिहेत-(45b)वस्तावत् 'स्वज्ञानेनान्यधीहेतु'रित्यादि हठेनायातं व्यञ्जकत्वलक्षणम्। ततश्च व्यङ्ग्यो रसः, व्यञ्जका विभावादय इति सुव्यवस्थितम्। केवलं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्देशकालसम्बन्ध्यवच्छेदकाभावाद् हृदयसंवादपर्यवसायिसाधारण्येन यल्लोको-त्तरत्वं तद्भूषणं न दूषणम्—इति तावद्रसस्वरूपं सिद्धान्तितम्।

इदानीं ग्रन्थो विव्रियते—**सम्यङ्मिथ्ये**ति, तथाचोक्तम्—प्रतिभाति न सन्देहो न तत्त्वं न विपर्ययः। धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि॥ विरुद्धबुद्ध्यसम्भेदाद-विवेचितविप्लवः। युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया॥ (अ. भा. २७३ पृः धर्मकीर्त्ति ?) इह "**सेयं ममाङ्गे**ष्वित्यादि श्लोकद्वयं क्रमेणालम्बनोद्दीपनविभावद्वयोदाहरणार्थम्। तस्य काव्यवशादेव प्रतीतिः"। (रु. सं. २० पृः) मनोरथस्तावन्मन[स] एव भवतीति [पुनः]मनःशब्दप्रयोगोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। काल एवं कृतान्तः। [**शिक्षेति**]—शिक्षाऽभ्यासान्नर्तकेनाश्रुपाताद्यनुभावप्रकाशनम्। **अभ्यासप्रवर्तिते**ति—अभ्यासेन प्रवर्तितं यद्व्यभिचारिणामेव स्वकार्यमनुभावलक्षणं तत्प्रकाशनेन चित्तवृत्तिविशेषाणां व्यभि-चारिणामेव प्रकाशनम्। **भाव्यमानः** सम्भाव्यमानः। **सत्वोद्रेकेति**—सत्त्वाख्यगुणो-द्रेकेण रजस्तमसोरस्तमनात् प्रकाशानन्दमयी या संवित्तत्र विश्रान्तिः संविदन्तरौन्मुख्या-(49a)भावः। सत्त्वादयो गुणा अन्योन्याभिभावाश्रयादिव्यापारा इत्येषामन्यतमेनार्था-दुद्भूतेनान्यदभिभूयते। तदिह सांख्यैर्हि सत्त्वस्य प्रीतिशब्दवाच्यानन्दभूयस्त्वं प्रकाशप्रयोजन-ञ्चोक्तम् "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था (सां. का. १२) इति ग्रन्थेन" (रु. सं २० पृः) प्रीतिरानन्दस्तदात्मकं सत्त्वं गुणः। अप्रीतिर्दुःखं तदात्मकं रजो गुणः। विषादो मोहस्तदात्मकं तमो गुणः। एषां यथासंख्यं प्रकाशः प्रकर्षः। **अभ्यासपाटव-वतामिति** अभ्यासः पौनःपुन्येनानुशीलनं, पाटवं प्रज्ञाप्रकर्षः। **ममैवैत** इति—एत इति विभावचेष्टाऽऽदयः। **नियतप्रमातृगतत्वेनेति** ज्ञानविशेषः। **साधारण्योपायेति**-साधारण्य उपायाः साधारण्येन प्रतीता विभावादयः [तेषां बलात्।] **अपरिमित-भावेन प्रमात्रे**ति-स्वगतत्वेन रतिप्रतीतौ कामित्वं परगतत्वेन सत्पुरुषाणां लज्जेतरेषाञ्चा-सूया वा तटस्थभावो वा रागापहारेच्छाऽऽदि। घटादिवत् सर्वसाधारणप्रतीतौ ताटस्थ्यमेव, न रसनीयत्वम्। रसनीयत्वे वा सुखवन्नियन्तृनिष्ठत्वे कामित्वं, तस्मात् सर्वप्रमातॄणां यो रसनीयः स सर्वप्रमातृताऽवलम्बनेनैव रस्यते। अतएव नाटक[स्य]मण्डपान्तःप्रविष्टाः

[न] सर्वे हृदयसंवादभाजो भवन्तीत्युच्यते। **सकल[स]हृदयसंवाद**भाजेति साधारण्येनेत्यस्य विशेषणम्। **स्वाकार इवे**ति सामाजिकप्रमातृस्वरूपम्। **अभिन्नोऽपी**ति संवित्तादात्म्यात्। **गोचरीकृत** इति रत्यादिभिः परस्परवैलक्षण्येनोट्टङ्कनस्य दा(भा)नात्। **विभावादिजीवितेति** व्यञ्जकपरित्यागेन व्यङ्ग्यस्याप्रति (46b)-भासनात्। **अन्यत् क्वेति** अन्यदिति तद्विलक्षणं व्यञ्जकरूपम्।" (रु. सं. २० पृ:) [च]र्वणानिष्पत्त्येति ज्ञानविशेषस्यैव ज्ञातास्वादप्रधानस्य चर्वणात्मकत्वम्। **कार्योऽप्युच्यता**मिति प्रौढत्वेन पूर्वप्रतिष्ठापितमार्गयोजना। **लौकिकेति**—लौकिकानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यस्फुटत्वयोगीनि संविदन्तरौन्मुख्यादविश्रान्तिभाञ्जि च। रससंवेदनस्य स्फुटत्वेन विश्रान्त्या च तद्वैलक्षण्यम्। **परिमितयोगि**नां भिन्नसंज्ञानानां ज्ञानानि ताटस्थ्येन वस्त्ववगमयन्ति। तटस्थस्य विषयानावेशेन प्रवृत्तिः, अपरिमित-(परिमितेतर) योगिनां शान्तब्रह्मसाक्षात्कारिणां संवेदनानि शान्तत्वाद्वेद्योपरागशून्यत्वेन स्वात्ममात्रपर्यवसितानि। इदन्तु रसस्वभाववेद्यायु(मु)क्तमेव। अतएव सर्वविलक्षणत्वाल्लोकोत्तरं रसस्य संवेदनम्। **तद्ग्राहकञ्चेति** ज्ञानं हि द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च। तत्र स्वरूपमात्रग्राहि निर्विकल्पकं, नामजात्यादियोजनात्मकन्तु सविकल्पकम्। अत्र तयोर्नान्यमित्याह **विभावादीति**। **परामर्शनं** पर्यालोचनं विषयीभाव इति यावत्। नापि द्वितीयमिति। अत आह **स्वसंवेदनेति**—'स्वात्मन्यविकल्पका विकल्पका' इति न्यायात्[12]। यदाहुः सौगताः—

---

12 रुचकोद्धृतमिमं न्यायं नैजं श्रीधरमतं मन्यमानस्य चण्डीदासस्य (११७-११८ पृ:) 'एतच्चोभयमङ्गीकुर्वतामुपनीय त्रासिसि बद्धो ग्रन्थि'रित्युपहासपूर्वक आक्षेपः। वस्तुतस्तु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वसमर्थन एव टीकाकृतस्तात्पर्यं, तत्र च सौगतैस्तत्सुसिद्धमिति सौगतमते निर्भर उभयोरपि प्राचीनटीकाकृतोः। रुचकस्य काश्मीरीयशैवदर्शनानुगामिनो नात्र विचिकित्सा सम्भविनी, श्रीधरस्य पक्षे पुनरत्र च बलाबलमीमांसा प्रकृतानुपयोगिनी, उभयोरपि यथाश्रुतस्योपपत्तेरिति द्वितीयोल्लासनिदर्शिते निर्णय आस्था इति नयः। यत्त्वत्र खण्डनखण्डग्रन्थमाश्रित्योभयोः सौगतब्रह्मवादिनोर्भेदप्रकटने निर्बन्धवत्त्वं तद्रसतत्त्वविवेचनेऽप्रासङ्गिकमेव। अतएव योऽत्र नैरात्म्यपक्षोद्देशो यथाऽग्रे लङ्कावतारोद्धृते 'कल्पितः'...इत्यादिपद्योत्तरार्धे 'बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते इत्यादौ खण्डनखण्डोद्धृते च तत्र न कोलाहलः कार्यः। कौतुकावहमिदं यत् खण्डनटीकाकृद्विद्यासागरग्रन्थ इवालाप्यादर्शपुस्तके 'अलङ्कारावतार' इति लिपिकृतः प्रमादकृतो विसदृशः पाठः। कर्तृकर्मभावचर्चाऽपि खण्डनतो द्रष्टव्या सूक्ष्मतरं विचारं पारयद्भिरित्यास्ताम्।

सर्वे (सर्व-) चित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम् (न्या. वि. ११६)। चित्तं वस्तुमात्रग्राहकं ज्ञानं, चित्ते भवाश्चैत्ता वस्तुनो विशेषरुपग्राहकाः सुखदुःखोपेक्षालक्षणास्तेषां चित्तचैत्तानामात्मा संवेद्यते येन (47a) स्वरूपेण तत्स्वरूपमात्मरूपसाक्षात्कारित्वात् स्वसंवेदनं प्रत्यक्षं 'प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तञ्चोच्यत' (न्या. वि. १।१६-१२ चौ सं) इति। अत्र केचिदाहुः 'न हि चित्तचैत्तानां स्वसंवेदनत्वं घटते स्वात्मनि कृया-(क्रिया-)विरोधात्। न हि सुशिक्षितोऽपि नटवतः(वटुः) स्वं स्कन्धमारोढुं शक्नोति (श्र. प्र. १म ४१ पृः)। न हि तीक्ष्णाऽप्यसिधाराऽऽत्मानं छिनत्ति, नहि प्रज्वलितोऽपि वह्निस्कन्ध आत्मानं दहति। तथा चित्तचैत्तमपि कथमात्मानं प्रत्येतु। वेद्यवेदकभावो हि कर्मकर्तृभावः। कर्मकर्तृत्वञ्च लोके भेदेनैव प्रसिद्धं वृक्षसूत्रधारयोरिव। अत्रोच्यते—न कर्मकर्तृभावेन वेद्यवेदकत्वं ज्ञाने वर्ण्यते, किं तर्हि ? व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावेन। यथा प्रदीप आत्मानं प्रकाशयति तथा ज्ञानमपि जडपदार्थविलक्षणं स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभाव उप-(स्वभावादुप-) जायमानं स्वसंवेदनं व्यवस्थाप्यते। तथाचोक्तम्—विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते। इयमेवात्मसंवित्तिरस्पर्शा जडरूपता ॥ (लङ्कावतार. सू.) अलङ्कारावतारे [णा] पुक्तम् (लङ्कावतारेऽप्युक्तम्)— कल्पितः कर्मकर्त्रादिः परमार्थो न विद्यते। आत्मानमात्मने चात्मा निहन्तीति निरुच्यते ॥ (ल. अ.) न च चित्तचैत्तानां ज्ञानान्तरेण प्रकाश्यत्वं युज्यते। तथाहि न तावत् समानकालतां विना ज्ञानान्तरेण चित्तं चैत्तं वा प्रकाश्यत (47b) इति घटते, उपकार्योपकारकत्वाभावात् सव्येतरगोविषाणयोरिव। नापि भिन्नकालभावि, लाक्षणिकत्वात्, प्रकाशयितव्यस्यैवाभावात्। अपि च यदि ज्ञानं स्वसंवेदनं न स्यात् तदा ज्ञातोऽन्य इति दुर्घटः स्यात्, नागृहीतविशेषणन्यायात्। तथा स्वार्थो (तथाह्यर्थो) विशेष्यो ज्ञात इति विशेषणम्। ज्ञातो ज्ञानेन विशेषितः। ज्ञानञ्च स्वबोधस्वरूपेण न प्रतीतं तत् (चेत्) कथं ज्ञानेन विशेषितोऽर्थः प्रतीयताम् ? तथाहि दण्डाग्रहणे ग्रहणं दण्डिनो न युक्तिसङ्गतम्। ननु सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वे घटोऽयमित्यादिसविकल्पज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वं पीतशङ्खादिज्ञानस्याभ्रान्तत्वं [च] स्यात्। उच्यते—विकल्पज्ञानमपि स्वात्मनि निर्विकल्पकमेव। घटोऽयमित्यनेन बाह्यसत्त्वं विकल्पयति न त्वात्मानम्। तदुक्तम्—शब्दार्थग्राहि यद्यत्र ज्ञानं तत्तत्र कल्पना। स्वरूपञ्च न शब्दार्थस्तत्राध्यक्षमतोऽखिलम्। भ्रान्तमप्यात्मनाऽभ्रान्तं स्वरूपेणैव भासनात् ॥ असद्विषयत्वाच्च भ्रान्तिरुच्यते। यदुक्तम्—'स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः'। तस्मादन्यथाप्रकाशकत्वात् सिद्धम्। यद्यमी प्रकाशन्ते तदा स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभावा उपपन्नाः सन्तः प्रकाशन्त इति (48a) स्वीकर्तव्यमेव। अतः स्वसंवेदनसिद्धत्वाद्विकल्पज्ञानमपि रसस्य ग्राहकमिति स्थितम्। एवञ्च लोकप्रसिद्धकार्यत्वादिरूपविरहत्वेनाप्रमाणो

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्ताऽऽदयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः।

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः।

धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥२७॥

इत्यादौ

रसः स्यादितीयमपि दुर्दुरूढशङ्कापिशाचिका निरवकाशैव। प्राभाकरा अपि हि (?) पूर्वानुभवसापेक्षत्वाद्विषये स्मरणस्याप्रामाण्यं स्वाङ्गे (?) तु ज्ञानात्मन्यनुभवत्वमेवाहुः। उभयात्मकत्वं स्वसंवेदनसारविमल-(विमर्श) मयत्वेन। **श्रीमद्**िति—काव्यार्थतत्त्वज्ञानसम्पदत्र श्रीः। **आचार्य**पदेन सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं, **पादा** इति गुरुगौरवात्तत्रैव प्रकर्षः। अभिनवं गुप्तं गूढमर्थं संपादयन्तीत्य**भिनवगुप्तपादाः**[13]। एवं विभावादय एव रसा इति प्रवादस्तावद्दूरपरास्त एव।

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिणामन्यतमेनैव रसनिष्पत्तिरिति ये मन्यन्ते तेऽपि भ्रान्ता इति प्रदर्शयितुं सूत्रकर्तुरभिप्रायं व्याचष्टे **व्याघ्रादय** इति—यथैते स्त्रीनीचानां भयहेतवस्तथा वीरादीनां वासाहानि (-मुत्साहादि) हेतवः। **अश्रुपातादय** इति—एतेनाश्रुस्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेदवेपथुवैवर्ण्यप्रलयात्मानोऽष्टौ सात्त्विका भावाः सूचिताः। एवं व्यभिचारिणोऽपीत्याह—**चिन्ताऽऽदय** इति। अतोऽमी पृथगेकैकशो नैकस्मिन्नन्ते (48b) पक्षे व्यवस्थिताः केवलानां व्यभिचारदर्शनात्, ततो मुनिना स्वसूत्रे मिलिता इति द्वन्द्वेन निर्दिष्टाः। नन्वत्राप्यनैकान्तिकत्वम्, केवलानामेव विभावादीनां निर्देशे रसस्य प्रतीतेः। सत्यं, किन्तु यत्रापि प्रयोगे केवलानां निर्देशस्तत्राप्यसाधारण्येन नान्यतमद्वयापेक्षा, त्रयाणां व्यञ्जकत्वम्। तत्रैवोदाहरणत्रयं दत्तं यथा **वियदि**त्यादि। **मधुकरकोकिलकूजितै**रित्युपलक्षणे तृतीया। **प्रणतिपर** इति विषयसप्तमी। अत्र **मुग्ध** इत्यालम्बन-

---

13 एतच्च टीकाकृतो नामनिर्वचनं स्वनामोद्घोषणे 'आनन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः' 'आनन्दो मनसि लभतां प्रतिष्ठा'मित्यानन्दवर्धनाचार्यप्रदर्शितरीत्या नव्यालङ्कारसिद्धान्तप्रवर्तकानामन्वर्थसंङ्केततामभिधातुं, न त्वर्वाचीनसुधासागरादिकृत्कृततत्स्वरूपतद्ग्रन्थादीनामज्ञतामूलकमिवेत्यवधेयम्।

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः॥२८॥

(मा. मा. १।२२)

इत्यादौ

दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥२९॥ (अ. श.)

इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूया-प्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिस्तथाऽप्येतेषामसाधारणत्व-मित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ।

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥२९॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्राद्यः परस्परावलोकना-

---

विभावस्तथाभूता आकाशादय उद्दीपनविभावाः । **परीत्यादि**—परिमलन (मर्दन) मङ्ग-प्रत्यङ्गलुलनं तज्जनितया ग्लान्या निद्राच्छेदादिः । **प्रवृत्तिः कथमपी**त्यादिना विषय-निवृत्तिः । **कलयत्य**नुकुरुते । **लक्ष्मीः** कान्तिः । **अभिनवे**ति च्छेदविशेषणम्, तथा-भूतेन कपोलपाण्डुत्वेन कोऽपि कामाभिषङ्गः सूच्यते । **दूरादि**ति—औत्सुक्यं स्वशब्देनोक्तम् । अस्य च यथा न दुष्टत्वं तदग्रे (७म उः) वक्ष्यते । औत्सुक्यार[म्भ] चा(श्चा) नुरक्त-कत्वावैपरीत्याचरणलक्षणेन । विवलनेन (**विवलितेन**) लज्जा व्यज्यते । प्रसृतनेत्रपुटत्व-रूपेण स्फारणेन हर्षः । आरुण्येन कोपः । **अञ्चितभ्रूलत**त्वेनासूया । **व्यतिकर**पदेन संसर्गपरेण चरणपातस्य सुतरां (49a) मानपरिपन्थित्वं द्योत्यते । ईक्षणव्यापारेऽत्रे**क्षण**-शब्दः । **प्रपञ्चचतुर**मित्येकस्यैव वस्तुनो भूयान् भेदः [प्रपञ्चः] । **जातागसि** न तु कृतागसि, अतएवाह **प्रेयसीति** ।

शृङ्गारेत्यादि—नट अवस्कन्दन इति नटः । किञ्चिच्चलनार्थत्वात् सात्त्विकबहुलं देवर्षिमनुष्यादीनां हर्षविस्मयादिजननं यत् पुरावृत्ताख्यानं तदनुकारचतुर्विधाभिनय-(ये)न तादात्म्यापत्तिर्**नाट्यं**, तदाश्रिता रसा **नाट्यरसाः** । ते **चाष्टावि**ति भरतमतानुसारेण, नवमस्य शान्तरसस्याग्रे स्थापयिष्यमाणत्वात् । तत्र शृङ्गारो नाम परस्परजीवितसर्व-

लिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते। **यथा—**

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥३०॥ (अ. श.)

स्वाभिमानात्मकरतिस्थायिभावप्रभावः स्त्रीपुंसहेतुक उत्तमयुवप्रकृतिरुज्ज्वलवेशात्मक आलस्यौग्र्यजुगुप्सारूपव्यभिचारिव्यञ्जितः। अयञ्च श्यामवर्णो विष्णुदैवतः। एतदुपयोगश्च मसीपरिग्रहादौ। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। अस्य च द्वे अधिष्ठाने **सम्भोगो विप्रलम्भश्च।** तत्र सम्भोगस्यानन्त्यं दर्शयति **परस्परावलोकने**ति। एतेन सम्भोगस्य क्रमेणादिमध्यान्तावस्था निदर्शिताः। अभिनयैरुपदर्श्यमानश्चायं न तथा स्वदते यथा सन्दर्भविशेषे समर्प्यमाणः[14]। यदाहुः (ह. द.)—कविवागभिनेयश्च तदुपायो द्विधेष्यते। वस्तुशक्ति-(49b) महिम्ना तु प्रथमोऽत्र विशिष्यते॥ इति। अतो यद्यपि भरतपाठानुसारेण **नाट्यरसा** इत्युक्तं तथापि काव्यस्य प्राधान्यात् परिचुम्बनाद्यात्मनः सम्भोगस्य नाट्यविषयतया साक्षात् प्रयोक्तुं मुनिनैव निषिद्धत्वामुनिनेय-(त्तमुन्नेय)-काव्यविषयतयाऽऽख्यायमानमुदाहरति। **शून्य-मित्यादि।** "**लज्जानम्रे**त्यन्तर्भूतणिजर्थत्वेन नामने बालायाः कर्तृत्वम्।" (रु. सं. २१) रतेरुभयाधिष्ठानत्वात् सम्भोगस्योभयाधिष्ठानाच्चापि नायिकाप्रयुक्तसम्भोगस्येदमुदारणं, **त्वं मुग्धाक्षी**त्यादिषु नायकप्रयुक्तस्य। उभयत्रापि च परस्परानुरागस्य पारप्राप्तस्य वर्णनम्। तदिह "**बाले**ति निर्दिष्टाया नायिकायाः **प्रियेणे**ति निर्दिष्टमालम्बनं विभावत्वेन, अनुभावा विलोकनादीनि परिचुम्बनपर्यन्तानि; **जातपुलकत्वलज्जानम्रत्वे** तु व्यभिचारिभावभूताया लज्जाया विभावना। नायकगतत्वेन च व्याजनिद्राऽऽश्रयणं पुलकोद्गमः सात्त्विकः,

---

14 अत्र 'काव्येषु दशरूपकं श्रेय' इति वामनाद्यैः स्वीकृतस्य नाट्यस्य न न्यक्करणं, परन्तु श्रव्यकाव्यस्य 'तस्य कर्म स्मृतं काव्य'मिति कविव्यापारभूतवक्रत्वाद्युपादान-भारातिशयेनैव श्लाघनं यदाह 'वस्तुशक्तिमहिम्ने'ति। स च व्यापारो वर्णनासहकृत एव वरीवर्ति, 'परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती दृष्टिरि'तिविशेषितायाः 'नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णने'त्युद्दिष्टायाश्च प्रबन्धनिष्पत्तिरभिनेयार्थ-निर्वर्तनमिति श्लाघितायास्तेनैव सम्भवात्। एवमेवातिप्राचीनैः पाश्चात्त्य-विमर्शकैरिदानीन्तनैश्चोपकरणसामग्री श्रव्यकाव्यस्य प्रशस्यते।

तथा

त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥३१॥ (अ. श.)

अपरन्तु, अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः। क्रमेणोदाहरणम्—

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥३२॥ (मा. मा. ५।७)

परिचुम्बनञ्चानुभावः। यद्यपि निद्रा व्यभिचारिभावस्तथाऽपि तस्याश्चित्तवृत्तिविशेषत्वेन व्यभिचारिभावत्वात्तस्य चात्र व्याजात्म-(त्त) तया वस्तुवृत्तत्वाभावान्न वास्तवं व्यभिचारित्व-मिति व्याजेन तदाश्रयणस्य नानुभावत्वमुक्तम्। व्यभिचारिभावश्च विलोकनेन शङ्कोत्थानेन चपलता, तस्य (50a) शनैर्भावेन त्रासः, **सुचिरं** निर्वर्णनेन किमयं सुप्तो नवेति सन्देह-प्रभवो वितर्को, निर्वर्णनेन हर्षः, परिचुम्बनेनौत्सुक्यमवलोकनेन [च] लज्जाऽऽख्यो निर्दिष्टः। नायकश(ग)तत्वेन तु व्याजनिद्राऽऽश्रयणेन धृतिराकारगोपनरूपमवहित्थं च चिरपरिचुम्बने-नौत्सुक्यं हर्षश्च व्यभिचारिभावाः प्रतिपादिताः'' (रु. सं. २३ पृः)। तदियमभिलाषप्रसर-निरोधपरम्परामसहमाना तं परिचुम्बितवती, तेनापि च सा **परिचुम्बितेति** स्वयमनुभूतः परत्रानुमितः स्थायी रतिरूपो विभावादिभिरभिव्यज्यमानः स्रक्सूत्रन्यायेन विगलितवेद्यान्तरैः सामाजिकैश्चर्व्यमाणः परब्रह्मसाक्षात्कारक्षणमिव (इव) प्रत्यक्षतामुपनयन्नयमपारचमत्कार-सारतायां विश्राम्यतीति परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानरूपाया रतेः केनचिदध(द्ध)न्येन लब्धा-वगाहनायाः पारप्राप्तेः परिचुम्बनलक्षणः सम्भोगश्रृङ्गारः परिपूर्णः।

त्वं मुग्धाक्षीत्यादौ(दि)—**प्रियतम** इति प्रियत्वमात्रनिरासपरेण तमपा कोऽप्यनु-रागप्रकर्षः। वीटिकाग्रथननिविष्टस्मितविशेषवतीं **सखी** नायिका सैव **नेत्रोत्सव**-स्तेना**नन्दित** इति। अत्र ''मुग्धाक्षी प्रियतमश्चालम्बनविभावौ, उद्दीपनविभावस्तु शय्यातटाक्षिप्तं वा-(50b)सगृहं, स एवातीव(ली-) जननिर्गमनेन पारं प्रापितः, अनुभावो वीटिकास्पर्शो व्यभिचारिभावस्तु मुग्धाक्षीति चाटुकाररूपः स्तुत्याख्यो रतिभावः कथितः। एवंविधस्य रतिभावस्य स्थायित्वाभावात् पारिशेष्यतो व्यभिचारित्वं तथा [तस्याः]

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्
यो मां नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥३३॥

एषा विरहोत्कण्ठिता।

वीटिकास्पर्शनौत्सुक्यचपलताऽऽवेगानां स्वीकारः, स्मितं नायिकागतत्वेन लज्जाऽनुभावः। अपसारितकञ्चुका च नायिकाऽऽलम्बनविभाववद्भाव्युद्दीपनविभावोऽपि। एवं पूर्ववद् विभावादिसामग्रीवशाद्रसाभिव्यक्तिः'' (र. सं. २३ पृः)।

अपरस्त्व्ति—विप्रलम्भः। अयञ्च ''प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वेन'' (रु. का. अ. १४।१) यद्यप्यन्यैश्चतुर्विध उक्तस्तथाऽपि शापहेतुकं भेदमाश्रित्याह[15] **पञ्चधे**ति। त(य)त्रालोकनादिमात्रात् प्रकर्षधाराऽधिरूढानुरागयोर्नायकयोः कुतश्चिन्निमित्तादसंप्राप्तयोश्चेष्टाः स प्रथमः। अत्र चाभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकीर्तनोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिजडतामरणरूपा दशावस्था जायन्ते। तत्रा**भिलाष**हेतुको विप्रलम्भो यत्रानिर्व्यूढसमागमे मनोरथादि-

---

15 अन्यैरिति रुद्रटेन तदनुसारिणा भोजेन तदनुजीविना चान्येन। रुद्रटकृते विप्रलम्भभेदप्रवासविप्रलम्भलक्षणे 'यथत्त्वंवस्थोऽन्यथा चे'ति ग्रहणं दशरूपके च (४।६४) तत्सदृशं लक्षणमेतदेव कक्षीकुरुते। भोजकृते शृङ्गारप्रकाशे प्रवासविप्रलम्भस्य विशेषभेदेषु दैवकृतविभेदस्य शापः प्रथमः प्रकारः। वस्तुतस्तस्य पृथक्तया स्वीकारोऽनैकान्तिक एव। शापविप्रलम्भोदाहरणविवरणेऽग्रे ऽवतारिते टीकाकृतां विप्रतिपत्तिरेवात्र लिङ्गम्। रुचकेन तत्र शापविप्रलम्भत्वेन ग्रन्थकृत्संज्ञितस्यैव निर्देशः कृतः। श्रीधरोद्धृतानां काश्मीरकानां रुचकतो व्यतिरिक्तानां मते मानविप्रलम्भस्यैवोदाहरणमिदम्। वाचस्पतिमिश्रास्तत्र प्रवासविप्रलम्भ इति मन्यन्ते। श्रीधरः पुनर्मानस्येत्याद्यग्रिमग्रन्थेन शापविप्रलम्भं सङ्गमयति। सैषा व्याख्याभिदा 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न सन्देहो ह्यलक्षण'मिति तन्त्रान्तरप्रसिद्धदर्शनमेवोपजीवति। उभावेव काव्यप्रकाशदीपिकाकृतौ चण्डीदासो जयन्तश्च तत्र रसध्वनित्वपक्षमेव न साधु मन्यमानौ कयाऽपि गमनिकया ग्रन्थसङ्गतिं कुरुतः।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभिः ॥३॥ (अ. श.)

विषयोऽभिलाषः । विरहोत्कण्ठितया सह विप्रलम्भो **विरहविप्रलम्भः** । **ईर्ष्याविप्रलम्भो** नायिकाऽन्तरव्यग्रनायकविषयः । परदेशं नायके यास्यति याति याते वा प्रवास-(51a)हेतुकः **प्रवासविप्रलम्भः** । शापवशाद्यत्र नायकयोरन्यत्र विघटनं स **शापविप्रलम्भः** । ननु शापहेतुको भरते (ना. शा १म. ३६८ पृः) करुणरस उक्तः, तत्र कथं तद्धेतुको विप्रलम्भः स्यात् ? सत्यं सापेक्षनिरपेक्षभावकृतोऽनयोर्विशेषः । शापहेतुकोऽपि सापेक्षभावो यथा कालिदासस्य विक्रमोर्वशयां मेघदूते च । करुणस्तु निरपेक्षभावो यथेन्दुमतीविषयेषु प्रलापेषु । **प्रेमार्द्रा** इत्यादि—**प्रणयः** प्रेमपूर्वको वशीकारः । 'प्रेमार्द्रा इत्याद्यनुवादेन परिचयाद्**दुद्गाढरागोदया** भवेयुरिति विधेयम्' । (रु. सं. २१ पृः) तास्ता इति याः स्वसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तरूपाः । **निसर्ग**पदेनाधेयगुणविरहः । **अन्तःकरणम्** मनो बहिः-(बाह्य) करणं चक्षुरादि, तद्व्यापारपरिपन्थी हर्षमयो **लय**स्तन्मयत्वम् । अत्रानन्यसामान्यपरस्परानुरागसन्तप्यमानरणरणकोत्कलिकाकदर्थ्यमानमानसत्वेऽपि गुरुजनपारतन्त्र्यादनिर्व्यूढः समागम इति । 'अत्राभिलाषविप्रलम्भे प्रबन्धविषये मालती माधवस्यालम्बनविभावो, वसन्तोद्यानादिः प्रवन्धगत उद्दीपनविभावः, का क्कादिर्वाचिकोऽनुभावः । एतन्मुद्रिताश्चिन्तास्मृतिप्रभृतयो व्यभिचारिणः—एभिरत्राभिलाषविप्रल-(51b)म्भो व्यज्यते' (रु. स. २४पृः)। **अन्यत्रे**ति । **मां नेच्छती**ति दयितसमागमाधीनमात्मजोवितत्वं **हहहे**ति कष्टे, **प्रक्रम** आरम्भः । **अल्पेतरं** बहु । **स्वान्तं** मनः । **निशान्त**मन्तःपुरम् । स्त्रियश्चतुर्धा, यदाहुः—

दिव्या च कुलपाली च कुलस्त्री गणिका तथा । एतास्तु नायिका ज्ञेयाश्चतस्रः काव्यहेतवः ॥

इति । एता एवावस्थाभेदादष्टधा—तद् यथा—स्वाधीनपतिका विरहोत्कण्ठिता वासकसज्जा कलहान्तरिता खण्डिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृकाऽभिसारिका चेति । अत्रौचित्यप्राप्त(प्राप्त आ)गमनसमयेऽपि प्रियतमस्यानागमनाचिन्ताविधुरा **विरहोत्कण्ठिता** । तदिह विरहोत्कण्ठिताया अनागतो नायक आलम्बनविभावोऽन्तःपुरादिकमुद्दीपनं **विवर्तनाद्या**ङ्गिकोऽनुभावः, एतत्प्रकाशिताश्च चिन्ताऽऽदयो व्यभिचारिणः । 'एभिरत्र विरहविप्रलम्भो व्यज्यते' (रु. सं. २१ पृः) । अत्रापि पूर्ववदुप (52a) चरित एव विप्रलम्भशब्दः । **सा पत्यु**रित्यादि—सख्युर्भावः **सख्यं**, तेनो**पदेश** इति । **सविभ्रमाङ्गवलना**दिभि-

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥३५॥

(अ. श.)

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥३६॥ (मे. दू. उः ४२)

रपराधोद्भावनं दयितसमावर्जनाय विधेयमिति तद्विदां रहस्यम्। **[गलितं]**स्खलद्गति-पतनं, **लोठन**मश्रुणा उदकात्मकत्वेऽपि प्रवाहरूपताऽभिव्यञ्जकं **लोलोदकै**रिति विशेषणम्। 'अत्र नायिकायाः **पत्यु**रिति निर्दिष्टमालम्बनम्, एतत्प्रकाशिताश्चासूयाऽमर्षादयो व्यभि-चारिणः। एतैरत्रेर्ष्याविप्रलम्भः प्रकाश्यते' (रु. सं. २४ पृः)। अत्र च मुख्य एव विप्रलम्भशब्दो वञ्चनार्थत्वात्। **प्रस्थानमि**त्यादि। वलयादीनामपसरणादिषु स्वातन्त्र्येण यस्य प्रवासशङ्कामात्रमपि जीवितसंशयमापादयति तस्मिन् प्राणेश्वरेऽङ्गीकृतप्रवाससाहसे सत्याकस्मिकतद्विच्छेदाविर्भवत्सकलकरणक्षोभायास्तात्कालिकी काऽपि तनुताऽऽव्यवस्था द्योत्यते। **'जीवित प्रिय'**इत्यामन्त्रणे पदद्वयम्। **प्रियेति तु** सुहृद्विशेषणत्वे प्रियसखै-रित्यश्रुविशेषणं न वाच्यम्। 'अत्र प्रियतम इति निर्दिष्टमालम्बनं, प्रियागमनौन्मुख्य-मुद्दीपनं, कार्श्यमश्रु चानुभावौ, विषादश्चित्तस्य पुरोगमनादावेगो मरणञ्च सूच्यमानं व्यभिचारि-भावः। एभिरत्र प्रवासविप्रलम्भो दीप्यते' (रु. सं. २४ पृः)। **त्वामालि-**(52b)-**ख्ये**त्यादि। **धातुरागैरिति** बहुवचन**मालिख्ये**ति समन्तादर्थमाङित्युपपदं पुष्णाति, तेन हि करचरणपल्लव(कपोल)चक्षुरादिरूपनिष्पादका भिन्नभिन्नवर्णा मनःशिलाऽऽदयो गम्यन्ते। **प्रणय**पदेन सत्य(?)क्रोधजनकोऽपराधस्तव कदापि न मया कृत इति व्यज्यते। **शिला**पदेन लिखनयोग्यता, लिखतोऽपि ममाश्रूणि निर्गतान्येव, तानि च दृष्टिविघातमिव कृतवन्ति किन्तु मुद्गर(मुकुर) प्रोञ्छनेनापोह्यन्त इति कथं कथमपि लिखननिर्वाहः। इदानीन्तु प्रणामकालोद्यममात्रे स्मृतत्वच्चेष्टाविह्वलान्तःकरणस्य मम वारं वारं प्रवाहरूपतामापन्नै-रश्रुभिः समन्ताद्दृष्टिरालुप्यत इति **वाचस्पतिमिश्राः**। जानास्येव यथा प्रणयरोषेर्ष्याव्यवहितेषु विलासेषु मम वाष्पतरलितं चक्षुर्भवतीति मयि कामय (काम्य)-जीवितत्वम् 'आत्मानन्ते'

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्—

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे।
तारस्वरं प्रहितथूत्कमदात् प्रहारं हा हा हतोऽमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥३०॥

इति पदशङ्कया व्यज्यते। अन्यथाऽऽत्मानमिच्छामीत्युपक्रमणे **नौ** इत्युपसंहारे च प्राप्तत्वाद्व्यर्थताऽऽपत्तिरिति काश्मीरकाः[16]। वयन्तु ब्रूमः, यावदेवैतत् सर्वं कर्तुमिच्छामि तावत् सङ्कल्पविषय एव प्रलापसमयानुभूतकृतककोपप्रसादसम्भेदात्मकस्मृतत्वच्चेष्टाविह्वलस्य ममाविर्भूतैरश्रुभिर्दृष्टिरालुप्यते, तच्चित्रलिखिताया अपि तावदास्तां दर्शन-(53a) विनोदनादिकं, यावत्तल्लिखनोचितरेखोपरेखाऽऽदिरूपमपि सङ्गमं न सहत इत्यत एव **कृतान्तस्या**पि पुनः **क्रूर** इति विशेषणम्। दैवमपि(भि)-शापमन्तरेण नैतन्मिथुनविघटने पटीय इति यथाऽत्र रतिरतितरामुद्दीप्ता तथाऽऽलेख्यादिरूपस्यापि समागमस्य विप्रयोग इति विप्रलम्भोऽपि परं पारमाश्रयते। मानसस्यापि च प्रवासस्य सर्वथैवाननुप्रवेशादयमबुद्धिपूर्वकः। 'अत्र गुह्यकस्य **त्वामि**ति निर्दिष्ट आलम्बनविभावः, मेघोदयाद्युद्दीपनविभावः, चित्रलेखनं बाष्पश्चानुभावः, स्मृतिर्व्यभिचारिभावः, एतैः शापविप्रलम्भो व्यज्यते' (रु. सं २४ पृः)। 'विप्रलम्भस्तु करुणवदि'ति (ना. शा.) वचनात् करुणे ये भावा निर्वेदादयस्तेऽत्रापि द्रष्टव्याः। तदित्थं वितत्य विभावादियोजनां कृत्वा विभावादिभिरभिव्यक्तः शृङ्गाररस उभयप्रकारः प्रकाशितः।

इदानीन्तु तथैव **हास्यादयो** विविच्यन्ते। तत्र हास्यः सितः प्रमथदैवतः। **आकुञ्च्ये**त्याद्यत्र हासः स्थायिभावः। अयञ्च हासो 'रतिवदुभयाधिष्ठानत्वाभावेन हासकनिष्ठ एव। स चात्रानुपनिबद्धोऽपि हासो विभावमाहात्म्यात् प्रतीयते। विभावस्तत्रालम्बनरूपो **विष्णुशर्मा**, उद्दीपनविभा(53b)-वरूपस्तु **प्रहारदाना**दिः, अनुभावव्यभिचारिणावनुक्तावपि साक्षात् प्रतीयेते, तत्रानुभावाः कपोलस्पर्शनदृष्टिसंकोचादयः, व्यभिचारिणः पुनरवहित्थाऽऽदयः। एभिः सहृदयस्य हास्यरसाभिव्यक्तिर्भवति। यत्र तु हासक उपनिबध्यते तत्रानुभावव्यभिचारिणावपि यथायोगमुपनिबद्धौ ज्ञेयौ'। (रु. सं २५पृः) अथ शोकस्थायि-

---

16 रुचककृतसङ्केतेऽस्यानुपलम्भात् के एते इति निर्णेतुं न शक्यते। यदि तावत् काव्यप्रकाशटीकाकृतामेवात्रोद्देशस्तदा वाचस्पतिमिश्रादर्वाक् श्रीधरात् प्राक् च कोऽप्यन्यो काश्मीरकटीकाकृदासीदिति सम्भावना जागर्ति।

हा मातस्त्वरिताऽसि कुत्र किमिदं हा देवताः क्काशिषो
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥३८॥
कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥३९॥ (वे. सं. ३।)

भावः करुणः । अयं कपोतवर्णो यमश्चास्याधिदेवता । **हा मात**रित्यत्र करुणोदाहरणे मातृशब्दवाच्या शोचनीयोत्तमस्त्री आलम्बनविभावः, **अङ्गेषु हुतवह** उद्दीपनविभावः, रोदनपरिदेविते अनुभावः, तदाक्षिप्तास्तु व्यभिचारिणो निर्वेदग्लानिचिन्तादैन्यादयः । एभि-रत्विष्टनाशप्रभवः शोकस्थायिभावो व्यज्यमानः सामाजिकानां तन्मयीभवनयुक्त्या समास्वाद्यतां प्रतिपन्नः करुणो नाम रसः । ननु करुणात्मककाव्यश्रवणाद्दुःखाविर्भावोऽश्रुपातादयश्च रसिकानामपि प्रवर्तन्ते, तत् कथमस्य रसत्वमिति चेत् ? उच्यते—यथा षाडवादौ[17] शर्करादि-माधुर्यस्य मरिचादिना यथा वा रतहर्षसम्भवे स्त्रीणां केशाधरग्रहणात्मना कुट्टमितेन तथा-ऽत्रापोति वृत्तवर्णनाकर्णनोपचरितदुःखानुवेधेनानन्दस्यैव प्रकर्षः, विप्रलम्भवदस्य निरति-शयानन्दा-(54a) त्मकत्वात् । अतएव चात्रोत्तरोत्तरं रसिकानां[18] प्रवृत्तयः (द. रू. ४।४४-४५ वृः)यदि च लौकिककरुणवद्दुःखात्मकत्वमस्य स्यात् तदा न केऽप्यत्र सचेतसः प्रवर्तेरन् , एवञ्च करुणरसप्रधानो नाम (प्रधानानाम)-भिनेयानभिनेयकाव्यानामुच्छेदः प्रसज्यत इत्यादिकमवसेयम् । अथ क्रोधस्थायिभावो रक्तवर्णो रुद्राधिदैवतः संग्रामादिहेतुको रौद्रः । **कृतमि**त्यादि । **नरकरिपुणा** विष्णुना सहेति । "अत्राश्वत्थामगतक्रोधः स्थायिभावः,

---

17 भरतनाट्यशास्त्रीयोऽयं दृष्टान्तः, अनेन पश्चात्तनेषु मतेषु पानकरसस्यैव निर्देशः । सङ्गीतशास्त्रे षाडवशब्दो यथा षट्स्वरसंश्लिष्टस्तथाऽत्रापि षट्संख्यकैर्मरिचाद्यु-पादानैः संवलितः स्यात । तात्पर्यं तूभयत्राखण्डास्वादसतत्त्वे । देवता-ऽदिकल्पनमपि रसानां सङ्गीते रागरागिणीनामिव ध्यानवेद्यत्वेन व्यवस्थेयम् । उभयत्रापि न यदृच्छा परं तूपलब्धिसिद्धता ज्यायसी वशीकरणहेतुभूता च ।

18 एतच्च "शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवद्" इत्यानन्दवर्धनमतमुप-जीव्योक्तम् । लोचने करुणे चेति शब्दकममाहेति विवरणं तदभिप्रायकमेव ।

क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥४०॥ (ह. ना.)

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥४१॥

(अभि. श. १।७)

तत्र **गुरुपातक**मालम्बनविभावः, **उदायुधत्व**मुद्दीपनविभावः, तेन हि गुरोरस्त्रत्याग आक्षिप्यते, अनुभावोऽ**सृङ्मेदोमांसैर्दिग्बलि**करणम्, प्रतिज्ञाभ्रुकुटिदन्तौष्ठसंदंशनादयश्च सामर्थ्यावसेयाः; व्यभिचारिणश्चैतदनुभावगम्या आवेगामर्षचपलतौग्र्यादयः। एतै रौद्ररसोऽभिव्यज्यते" (रु. सं. २५) रक्तास्यनेत्रता चात्र जायते, इतरथा वीर इति। अथोत्साहस्थायिभावो गौरवर्णो महेन्द्राधिदैवतो वीरः। अयञ्च दयादानधर्मयुद्धभेदाच्चतुर्धा। तत्र दयावीरादीनां शान्तप्रभेदत्व[19]मिति मन्यमानो युद्धवीरमुदाहरति, अभिमानमयत्वेनास्य व्यवस्थापनात्। **क्षुद्रा** इति। सुमित्रातनयत्वेन व्यपदेशो वीरत्वनिरासाय, **नन्वि**त्यभिमुखीकरणं निश्चयाय, **अहं मेघनाद** इति (54b) प्रसिद्धवीरगुणत्वं तदिहाहमेवंविध इत्येवंप्रमाणः कोऽप्युत्साहः स्थायिभावः, तत्र रामभद्र आलम्बनविभावः, **जलनिधिनियमन**मुद्दीपनविभावः, वानरलक्ष्मणपरित्यागेन रामान्वेषणमनुभावः, तदाक्षिप्ता धृतिगर्वौत्सुक्यादयो व्यभिचारिणः। एभिरत्र वीररसाभिव्यक्तिः' (रु. सं. २५)। अथ कृष्णवर्णः कालाधिदैवतो भयस्थायिभावो भयानकः। **ग्रीवे**त्यदि "अत्र मृगगतभयं स्थायिभावः

---

19 अंशतो रुद्रटमनुसृत्येदं, दयावीरस्यैव केवलस्य तत्र (१५।१) वीरेऽन्तर्भावप्रतिषेधात्। दयावीरस्य शान्तप्रभेदस्वीकारे आनन्दवर्धनाचार्यवचनमेव प्रमाणम् "यथा शान्तश्रृङ्गारौ नागानन्दे निवेशिता"विति। टीकायामत्र एतदर्थे मुनिवचनोद्धृतिः। अत्रापि मूलग्रन्थे सप्तमोल्लासे 'यथा नागानन्दे शान्तस्ये'ति। सा च वृत्तौ मम्मटोक्तिरवितथाऽप्यापाततोऽनवधानमूलेति प्रतीयते। 'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इति नाट्ये शान्तस्य स्वमुखेनैव तेन निषिद्धत्वात्। सूत्रकृद्वृत्तिकृतोर्भेदो नानेन समर्थनीय इति त्वन्यत्रोक्तमस्माभिः।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥४२॥

(मा. मा. ५।१६)

चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥४३॥

दुष्यन्ताधिष्ठित**स्यन्दन** आलम्बनविभावः, तदीय**मनुपतनं शरपतनो**न्मुखत्वञ्चोद्दीपनविभावः, **ग्रीवाभङ्गा**द्दृष्टिपातादयश्चेष्टाविशेषाः समग्रश्लोकव्यापिनोऽनुभावाः, तदाक्षिप्ताश्च व्यभिचारिणः शङ्कात्रासश्रमादयः । एषामत्र भयानकरसाभिव्यञ्जकत्वम्" (रु. सं. २५ पृः) अथ नीलवर्णो महाकालाधिदैवतो जुगुप्सास्थायिभावो **बीभत्सः । उत्कृत्ये**त्या**दि । कृत्ति**श्चर्म, **पिण्डी** जङ्घाया ऊर्ध्वभागः, **आदि**पदात् कक्षामूलं मांसलस्थानम्, **उग्रपूती**न्युत्कटसटित(?) गन्धानि, **स्थपुटं** निम्नोन्नतम् । "अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः । सा च जुगुप्समानाधिष्ठाना । तद्गतां हि जुगुप्सां भित्तित्वेनालम्ब्य सहृदयाः साधारण्येन चर्वयन्ति । स च जुगुप्समानोऽत्रानिर्दिष्टो(55a)ऽपि हास्यरसन्यायेन विभावादिसामर्थ्यादाक्षिप्यते । तत्र प्रकरणे प्राधान्येन वर्ण्यमानं श्मशानमालम्बनविभावः, प्रेतकर्तृकं शवनिष्ठं कृत्युत्कर्तनादिसमस्तश्लोकगतमुद्दीपनविभावः, तदाक्षिप्ताश्चानुभावाः, अथ-(मुख) विकूणननिष्ठीवनादयः, व्यभिचारिणश्च ग्लानिमोहव्याधिप्रभृतयः । एभिरत्र बीभत्सरसः प्रकाश्यते" (रु. सं. २५ पृः)। अथ पीतवर्णो ब्रह्माधिदैवतो विस्मयस्थायिभावोऽद्भुतः । **चित्र**मित्यादि । **बते**ति श्लाघायाम् । "अत्र विस्मयः स्थायिभावः । स च विस्मयमानाधिष्ठानः । विस्मयमानश्चात्र वक्त्रैव क्वचिद्वर्ण्यमानोऽपि भवति । एवं रसान्तरेऽपि बोद्धव्यम् । अतएव चर्व्यमाणो (अत्र वर्ण्यमानो) लोकोत्तरः पुरुष आलम्बनम् ; तदीयं निर्विकारत्वाद्युद्दीपनविभावः, स्तुतिरनुभावः, एवं नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षणरोमाञ्चादयोऽपि सामर्थ्यादवसीयन्ते, व्यभिचारिणो हर्षौत्सुक्यादयस्तुल्यानुगुण्येन प्रतीयन्ते" (रु. सं. २५-२६) तदित्थमेषामद्भुतरसव्यंजकत्वम् । विभावानुभावौ लोकप्रसिद्धावेवेति तयोर्लक्षणं मुनिनाऽपि न कृतम् । यत् स एवाह—(ना. शा. ७।६) लोकस्वभावसंसिद्धा लोकयात्राऽनुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनये बुधैः ॥ इति । अतः प्रतिनियता

एषां स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥३०॥

स्पष्टम् ।

व्यभिचारिणो ब्रूते—

निर्वेदग्लानिशङ्काऽऽख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३१॥

एव रसे तिष्ठन्तीति कृत्वा । यथाक्रमं स्थायिभावानाह—**रति**रित्यादि । (55b) रतिः परस्परा स्थायित्वादित्युक्तमेव । एवं वाग्वेषादिवैकृतकृतश्चेतोविकाशो **हासः** । इष्टनाशादिप्रभवं चित्तस्य वैक्लव्यं **शोकः** । प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः **क्रोधः** । कार्यारम्भेषु संरम्भस्थेयानुत्तमप्रकृति**रुत्साहः** । रौद्रशक्त्यादिजनितं स्त्रीनीचप्रकृतिकस्य वैक्लव्यं **भयम्** । दोषदर्शनादिभिः पदार्थानां गर्हणा **जुगुप्सा** । पदार्थानां लोकसीमाऽतिक्रमास्पदतया चित्तस्य विस्फारो **विस्मयः** । एतच्च सर्वलोकानुभवसिद्धमित्यत आह **स्पष्ट**मिति । अथ व्यभिचारिभावान् कथयति—**निर्वेद** इत्यादि । तत्र तत्त्वज्ञानापदीर्ष्याऽऽदिभिः स्वावमानना **निर्वेदः** । अत्र चिन्ता-ग्लानि-दैन्यादयो व्यभिचारिणो निःश्वासोच्छ्वासवैवर्ण्यादयोऽनुभावाः । यदाह—(ना. शा. ७।४७) बाष्पाम्बुपूर्णनयनः पुनः पुनः श्वासदीनमुखनेत्रः । योगीव ध्यानरतो भवति निर्वेदतः पुरुषः ॥ इति। निधुवनकलाऽभ्यासश्रमादिजनिता निःप्राणता **ग्लानिः** । अस्यां वैवर्ण्यकम्पानुत्साहादयोऽनुभावाः । यदाह—कार्श्येन साऽभिनेया मन्दक्रममयेन कम्पेन । गदितैः क्षामक्षामैर्नयनविकारैश्च मन्दसञ्चारैः ॥ श्लथभावेनाङ्गानां मुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥ (ना. शा. ७।४९-५०) इति । परक्रौर्यपर्यालोचनयाऽऽत्मदुर्नयादिना स्पृष्टा (सृष्टा)निष्टाभ्यागमनोत्प्रेक्षा (56a) **शङ्का** । अत्र कम्पास्यशोषस्वरान्यभाववैवर्ण्यपार्श्वावलोकनादयोऽनुभावाः । गर्हादौर्जन्यमन्युभूः परसौभाग्यैश्वर्यविद्याविलाससमुच्चयदर्शनासहिष्णुत्व**मसूया** । अत्रावज्ञादोषोद्घोषभ्रूकुटीक्रोधेङ्गितादयोऽनुभावाः । मदिरापानादिकृतसम्मोहानन्दसम्भेदो **मदः** । अत्र स्खलद्गतित्वनिद्रात्रुटितहसितादयोऽनुभावाः । अयञ्च तरुणमध्यनिकृष्टभेदात् त्रिधा । तत्र च हसनगानपरुषवचनशयनरोदनानि पञ्च । यदाह—(ना. शा. ७।६२) उत्तमसत्त्वः [स्वपिति] प्रहसति गायति च मध्यमप्रकृतिः । पुरुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥ इत्यादि । रताध्वगतत्वव्यायामादिना मनःशरीरयोः खेदः **श्रमः** । अत्र स्वेदाङ्गभङ्गमर्दनादयो-

ऽनुभावाः। स्त्रीनीचविषयं कृत्यवैरस्यम**आलस्यम्**। अत्र जृम्भाऽऽसितादयोऽनुभावाः। यदाह (ना. शा. ७७२) आलस्यं त्वभिनेयं खेदसमुत्थं स्वभावजं वापि। आहारवर्जनादारब्धानामप्यनारम्भात्॥ इति। दारिद्र्यन्यक्कारकारणादनोजस्कता चेतसो **दैन्यम्**। अत्र वैवर्ण्यमलिनवसनादयः। ऐश्वर्येष्टद्रव्यापहारादिजनिता बहुप्रकारौत्सुक्यहेतु**श्चिन्ता**। अत्रोच्छ्वासनिःश्वसितसन्तापशून्यहृदयतानृजा(मृजा) विहीनत्वारत्यादयोऽनुभावाः। व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरसंस्मरणानुचिन्तनेन विचित्तता **मोहः**। अत्राज्ञानभ्रम (56b)-पतनघूर्णनादर्शनादयः। समानज्ञानचिन्ताऽऽदिना संस्कारोद्बोधः **स्मृतिः**। अत्र भ्रूसमुन्नतिनखवाद्यादयः। ज्ञानशक्त्यादिभिः सन्तोषः समस्तभोगहेतु**र्धृतिः**। अत्र भयशोकविषादादिशून्यतया रोमाञ्चादयः। यदाह—(नाः शाः ७८५-८६)—विज्ञानशौचवैभवकृतशान्तिसमुद्भवा धृतिः सद्भिः। भयशोकविषादादौ रहिता तु सदा प्रयोक्तव्या॥ प्राप्तानामुपभोगः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। अप्राप्तौ हि न शोको यस्यां हि भवेद्धृतिः सा तु॥ इति अनुरूपाचारादिघटितो धाष्ट्र्याभावो **व्रीडा**। अत्राङ्गविवलनाधोमुखत्वभूविलिखनवस्त्राङ्गुरीयकादिस्पर्शनादयः। मात्सर्यरागद्वेषादिभिरविमृश्यकारित्वं **चपलता**। अत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः। इष्टलाभस्तवादिजनितश्चित्तप्रसादो **हर्षः**। यदाह-(ना. शा. १।६३) प्राप्ये वाऽप्राप्ये वा लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वापि। हृदयमनोरथलाभे हर्षः सञ्जायते नृणाम्॥ अत्र नयनवदनप्रसादप्रियवादाश्रुपुलकहास्यस्वेदगद्गदादयः। उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणव्यसनादिभिः सम्भ्रम **आवेगः**। अत्रोत्पातो विद्युदुल्कानिर्घातादिः। तत्र सर्वाङ्गस्रस्ततामुखवैवर्ण्यविषादादयोऽनुभावाः। वातकृतेऽवगुण्ठनाक्षिमर्दनवस्त्रसमूहनत्वरितगमनादयः। वर्षाकृते सर्वाङ्गसंपिण्डनप्र[धा]बल(न)-च्छन्नाश्रयणादयः। अग्निकृते धूमाकुलनेत्रताऽङ्ग-(57a) संवेगादयः। कुञ्जरोद्भ्रमणकृते त्वरितापसर्पणचपलगमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनादयः। प्रियश्रवणकृतेऽभ्युत्थानालिङ्गनवस्त्राभरणादिप्रदानाश्रुपुलकादयः। अप्रियश्रवणकृते भूमिपतनपरिदेवितपरिवर्तनपरिधावितविलापाक्रन्दादयः। व्यसनाभिघातकृते तु सहसाऽपसर्पणगजतुरगारोहणादय इति। इष्टानिष्टश्रवणदर्शनव्याध्यादिभिः सर्वकार्याप्रतिपत्ति**र्जडता**। अत्र निमिषनिरीक्षणविस्मित(?)श्वासाधिक्यकार्श्यपरवशत्वादयः। कुललावण्यधनैश्वर्यादिपर्यासो मदो **गर्वः**। अत्रान्यधर्षणसविलासाङ्गनिरीक्षणादयः। आरब्धकार्यवैधुर्यादिना सत्त्वभ्रंशो **विषादः**। अत्र निःश्वासोच्छ्वाससन्तापसहायान्वेषणादयः। रम्येच्छा(क्षा) रतसम्भ्रमादिना समयक्षेपासहत्व**मौत्सुक्यम्**। अत्रोच्छ्वासत्वराऽभ्यासहृत्तापस्वेदविभ्रमादयः। चिन्ताऽऽलस्यश्रमादिभिर्मनःसंमीलनं **निद्रा**। अत्र जृम्भणाङ्गभङ्गाक्षिनिमीलनादयः। ग्रहदुःखादि-

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ।।३२।।
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।।३३।।
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ।।३४।।

वैशसाद**पस्मारो** व्याधिविविशेषः । अत्र भूपातकम्पस्वेदलालाफेनोद्गामादयः । निद्राजनितमिन्द्रियाणामस्तमयनं **सुप्तम्** । अत्र श्वासोच्छ्वासावेव । यदाह-(ना. शा. ७।१७) निःश्वासैः सोच्छ्वासैर्मन्दाक्षिनिमीलननि (नै) निश्चेष्टः । सर्वेन्द्रियसंमोहः सुप्तं स्वप्नायिते[20] व्यङ्ग्यम् ।। (57b) निद्राविद्रवहेतुभ्यश्चैतन्यावगमो विरोधः (**विबोधः**) । अत्र जृम्भाऽक्षिनिमीलनादयः । अधिक्षेपापमानादेरभिनिवेशो**ऽमर्षः** । अत्र स्वेदशिरःकम्पनतर्जनताडनादयः । लज्जावशाद्धर्षप्रकर्षादिजनिताङ्गवैकृतगोपन**मवहित्थम्** । अत्र व्यापारान्तरासञ्जनमाननत्वाहृयः । चौर्याभिग्रहणयोग्यनृणामपराधाचण्डत्व**मुग्रता** । अत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनताडनादयः । शास्त्रादिपर्यालोचनया भ्रान्तिच्छेदात्तत्त्वनिर्धारणं **मतिः** । अत्र हर्षधृतिगर्वादयः । विरहादिवैशसाच्छरीरातङ्कदः सन्निपातादिरूपो **व्याधिः** । अत्राज्ञानस्वेदकम्पादयो यथास्वमनुभावाः । उत्कण्ठाऽतिशयहर्षशोकादिभिः सन्निपातग्रहादिकृतैरप्रेक्षाकारित्व**मुन्मादः** । अत्रास्थानरुदितगीतहसितादयः । इतरत्[21]-

---

20 अत्रादर्शपुस्तके पाठो न सम्यगिति प्रतिभाति, निश्चेष्टपदस्य कर्तृस्थस्य व्यङ्ग्यमित्युत्तरार्धे कर्मप्रयोगेण सम्बन्धस्य दुःसाधत्वात् । वरोदामुद्रितपुस्तकपाठास्तु 'सर्वेन्द्रियसंमोहात् सुप्तं स्वप्नैश्च युञ्जीत' । 'स्वप्ने प्रयुञ्जीत' इति चान्त्येऽंशे तत्र पाठान्तरम् । उद्धृतासु मुनिकारिकासु टीकाकृद्गृहीताः पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यो भिन्ना (यथाऽग्रे डिमलक्षणे च) भून्ना प्रशस्यतराश्च ।

21 अत्र मरणव्यभिचारिभावस्य विषये रूपककृतां बहुलसिद्धात् समयादादृतो यः सिद्धान्तस्तस्यैव दृश्यश्रव्यसाधारण्येन सर्वत्र ग्रहणम् । अमङ्गल्यस्यैत**स्येतरदिति** पदेन निर्देशो 'दशासु शेषा खलु तद्दशा या तया नभः पुष्पतु कोरकेण' इति विदग्धकविभणितिवदुपभोग्यः । व्याध्युन्मादलक्षणेभ्यो व्यतिरिक्तं व्याध्युन्मादजमपि मरणमिति वा टीकाग्रन्थसङ्गतिः । हन्मर्मेत्यादि महावीरचरितपद्ये चतुर्थपादे मुद्रितपुस्तकानां पाठोऽपीतो भिन्नः । उद्वेगस्य च क्वचित् बीभत्सव्यभिचारिषु नाट्यशास्त्रे पाठः ।

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम्। तेन

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः।

सुप्रसिद्धम्। वृत्तानुवादे तच्छस्तमुत्पाद्ये प्रायशो नहि। एकस्मिंस्तु मृतेऽप्यन्यो जीवेद् यदि कथञ्चन। कार्श्येन गणना तत्र म्रियते चेन्न सम्मतिः (सङ्गतिः ?)॥ (शृ. ति. २।१८,१६) अदीर्घप्रत्यापत्तिरिति केचित्, मृङ् प्राणत्याग इति धात्व(र्था)भि(ति)चारात् (?)। यथा नागानन्दे पञ्चमेऽङ्के करुणरसे नायकस्य मृतस्य देवीप्रसादात्तत्क्षणं जीवितप्रत्यापत्तिः। तद्वद् यदि विप्रलम्भे स्यात्तदा न विरोधः। यथा वा **कादम्बरीपरिणयाख्ये** नाटके दीर्घकालप्रत्यापत्तौ तु तस्यान्तरा (58a) प्रवाहविच्छेद एवेत्येवंविधेतिवृत्तोपनिबन्धनं रससमवहितचेतसा कविना परिहर्तव्यमेव। विषभक्षणपाशकरणादीनीत्यन्ये अतएव (ध्व. आ. बृ. लोचन १६५ पृः ; अभि. भार. १म. ३५७ पृः ; २यः. ४२७ पृः) शृङ्गारे मरणे व्यवसायमात्रं विषभक्षणादिरूपमुपनिबध्नन्ति, नतु तदेव। अन्यत्र कामचारो[22] यथा-(म. वी. च. १।३६) पश्यन्तु भवन्तस्ताडकाम्। हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्रसंवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा। नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यरूपनिर्यद्वहद्दलदसृक्प्रसरा मृतैव॥" (द. रू. ४।२० वृः) आकस्मिकगर्जितादिजनितो मनःक्षोभ**स्त्रासः**। अत्र सम्भ्रमोत्कम्पितादयः। सन्देह-प्रभवो विचारस्तर्कः (विचारो **वितर्कः**)। अत्र भ्रूलताशिरोऽंसविवर्त्तनादयो नामतः प्रसिद्धाः। उद्वेगस्य तु बीभत्सव्यभिचारित्वमन्यैरुक्तम्। एतस्योक्तेष्वेवान्तर्भावो द्रष्टव्यः।

ननु जुगुप्सा विस्मयश्चे'त्येतत्'-(३० काः) तन्त्रतयाऽष्टानामेव स्थायिनां व्यवस्थापनात् स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकभेदादेवमूना(न) पञ्चाशद्भावा इति भावाध्याये-(७।१६२) मुनेः परिगणनात्, डिमलक्षणे च 'षड्रससंयुक्तो डिमस्तत्र च रौद्रः स्थायी'त्युक्तयनन्तरं 'शृङ्गारहास्यवर्ज'इति मुनेश्च (ना. शा. १८।८५) निश्चयाद्विभावादीनां कथञ्चिदपि शान्तेऽनुपलम्भात् सामाजिकजनान्तःकरणहरणमुद्रादारिद्र्याच्चाष्टावेव चेष्टाः शृङ्गारादयः (अ. भा. ६अः), तत् ग(कु)तो ऽयमभिनवो नवमः शान्तो नाम रस इत्याशङ्क्याह **निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेऽपी**ति व्यभिचारित्वाद-(58b) प्राधान्येऽपि पूर्वनिर्देशात् प्राधान्यप्रतिपादनेन स्थायित्वसूचनादुभयात्मकत्वम्। तेन निर्वेदस्तावदस्ति स्थायी। भावानामून(न)-पञ्चाशद्भेदताऽप्येतावतैवोपपद्यते। डिमलक्षणे

---

22 भावाध्याये मरणाख्यव्यभिचारिभावविवरणेऽभिनवगुप्तपादैरेवमुदितमित्यनुमीयते। आचार्यहेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनविवेकेऽस्य मन्तव्यस्योत्तरार्धं लभ्यते।

शृङ्गारहास्यरसावपास्यौ, अन्यश्च कश्चिदभिमत एको निरसनीयो न पुनस्तत्र नियम इत्यखण्डितषड्रसो डिमः। तदिह तत्त्वज्ञानरूपो निर्वेदः स्थायी। तत्तु (यत्तु) 'सर्वचित्तवृत्तिप्रशम एवास्य स्थायी'त्युक्तम्, तदसद्, 'अभावस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वे चेतोवृत्तित्वाभावेन भावत्वायोगात्, पर्युदासत्वेऽस्मत्पक्ष एव' (ध्व. आ. लो. १७७ पृः)। एवंविधश्च निर्वेदो वीतरागस्यैव भवतीति [स एव] तदधिष्ठानः। तत्रानित्यत्वादिना सकलवस्तुनिःसारत्वं परमार्थस्वरूपश्चानुभूयमानमालम्बनविभावः, तपोवनाद्युद्दीपनविभावः, सर्वभूतसमत्वपरार्थकरित्वादयोऽनुभावाः, धृतिमतिस्मृतिहर्षप्रभृतयो व्यभिचारिणः। एभिर्विभावानुभावव्यभिचारिभिः शान्तरसाभिव्यक्तिर्भवति। निरतिशयानन्दसन्दोहहेतुत्वश्चास्य सहृदयानां श्लाघनीय[त्व]मेव। यदाहुः—यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥ (महा. १२।१७१।५१ इति)।[23] न च प्रतीतोऽप्ययं सर्वस्य श्लाघापदं न भवतीति रसत्वाच्चयवतामिति वाच्यम्, एवं सत्यन्येऽपि रसानां(रसा ना-) स्तोकलोकश्लाघनीया इति तेषा-(59a) मपि रसत्वं न स्यात्। तथाहि शृङ्गारः सर्वप्राणिषु कामभावनिष्ठानां कुचेलपामराधमानां नैव विषयः, भीरूणां च(न) धी(वी)र इत्यादि। तथाच मुनिः (नाः शाः ११।०६, ११०) 'तुष्यन्ति तरुणाः कामे मोक्षे

23 टीकाकृता निर्वेदस्थायिभावत्वपक्षे युक्तिरुट्टङ्किता। शमस्थायिभावं शान्तमङ्गीकुर्वाणा आनन्दवर्धनाद्या अभियुक्तास्तन्यथा मन्यन्ते। ते तु तृष्णाक्षयापरपर्यायस्य वैराग्येतिनाम्नो निर्वेदस्य तुल्यकक्षत्वमुपनिबध्नन्तः पक्षयोरेतयोः समन्वयं साधयन्ति। केचित्तु शमस्यैव मुख्यत्वं घोषयन्ति। मम्मटाचार्यो मुनिकृते भावोपसंख्याने शमस्यानुल्लेखान्निर्वेदस्य च व्यभिचारमुख्यत्वेन निर्देशात् स्थाय्यन्तर्गमनपक्षं निश्चित्यैव निरणैषुः। टीकाकारविवरणे मम्मटपक्षसमर्थनपरेऽपि यच्छमस्यैव पर्यायत्वेन तत्त्वज्ञानविभावमयेन निर्वेदो गृहीतस्तत्तस्य प्रामाण्यसाधकलोचनग्रन्थोद्धारतोऽपि प्रतीयते। लोचनेऽभिनवभारत्याश्च शमस्थायिभावपक्ष एवोपस्थापितः। मननतरितीर्णविद्यार्णवेन वादिमूर्धन्येनापि रसगङ्गाधरकृता निर्वेदस्थायिभावपक्षमनुगृह्णता मुनिवचनयन्त्रिते भावलक्षणोपसंख्यानजीविते सिद्धान्त आस्था स्थापिता। शान्तरसस्य साम्राज्यं महाभारतेऽपि शास्त्रकाव्यरूपच्छायाऽन्वयिनि 'महामुनिना शान्तो रसो मुख्यतया विवक्षित' इत्यानन्दवर्धनस्याघोषणम्। 'मातापितृसहस्राणि' 'ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष' 'न जातु काम' इत्यादिभ्यो भारतसावित्र्यां प्रकीर्तितेभ्यः श्लोकेभ्यः स एष सुप्रतिपदविधानः।

यथा

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥४४॥

(उत्पलदेवस्य)

चापि विरागिणः', 'धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम्' । 'उत्साहः शूरमानिनां' 'विनीतानां दमक्रिये'त्यादि । विषयजुगुप्सारूपत्वाद्बीभत्सेऽस्यान्तर्भाव इति चेन्न, जुगुप्साया अत्र व्यभिचारित्वेनास्थायित्वात्, पर्यन्तनिर्वाहे मूलत एव तस्या विच्छेदात् । तथाहि यत्र बीभत्समानो विरज्यते तत्र बीभत्स एव । यथा 'लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ । मांसास्थिपिण्डं जघनं जनः कामग्रहातुर' (द. रू. ४।७३ वृः) इति । वीरस्तु त्रिलोकीस्वीकार-सन्तुष्टतेजःप्रसरज्वलदुत्साहस्थायित्वादभिमानमयत्वेन व्यवस्थानादस्माद्भिद्यत एव । एवञ्च यत्रेदमहं करोमीत्यहङ्कारः, एतेन कृतेनेदं मम फलमिति स दयावीरः । यत्र पुनः फलानभि-सन्धानेन कर्तव्यमेतदिति शास्त्रविहितकर्माचरणात् सर्वप्रकारमहङ्काररहितत्वं स शान्तः । ग्रन्थ-कर्तुस्तु दयावीर इति शान्तस्यैवेदं नामान्तरकरणमिति भावः । यदुदाहरिष्यते 'यथा नागा-नन्दे शान्तस्येत्यादि' (७ उः) । एतच्च 'युद्धवीरं दानवीरं धर्मवीरं तथैव च । रसं वीरमिति प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि ॥' (ध्व. आ. लो. १७८पृः) (59b) इति वीरस्य त्रैविध्यमभिदधता मुनिनाऽपि प्रदर्शितम् । अत्रापि यत्र दानधर्मवीरयोः सर्वाकारमहङ्कारादिशैथिल्यं प्रतीयते तत्र तयोरपि शान्तप्रभेदत्वमवगन्तव्यम् । तस्माद्बीभत्सादिभ्यः पृथग्भूतस्तत्त्वज्ञानसमुत्थ-निर्वेदस्थायिभावप्रभव उत्तमप्रकृतिरहङ्कारशैथिल्यात्मकोऽस्ति शान्तो नाम रस इति व्यव-स्थितम् । अयञ्च मोक्षफलत्वेन पर[म] पुरुषार्थनिष्ठत्वात सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः । महाभारते चास्यैव साम्राज्यम् । तथाहि तत्रानुक्रमण्यां शान्ताङ्गभूतस्य धर्मादेः पुरुषार्थस्य य उपनिबन्धः स सांसारिकव्यवहारस्य शान्तप्रतिपक्षीभूतस्यानादेयतामाविष्कर्तुम् । एतच्च 'स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च । शाश्वतं परमं ब्रह्म ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ॥ (महाः १ अनुक्रः १९३-९४) इत्यादिभिः श्लोकैः परमेश्वरातिरिक्तानां सर्वेषामेव मिथ्याप्रपञ्चत्वमिति व्यञ्जयता महर्षिणैव प्रकाशितम् । **अहौ वे**त्यादि । **स्त्रैणं** स्त्रीसमूहः । **कदा यान्ती**ति "विभाषा कदाकर्ह्यो"-(पाः ३।३।५) रिति भविष्यति वर्तमाने(न) प्रत्ययः, कदा यास्यन्तीत्यर्थः । तदिह '**शिव शिव शिवे**ति परमार्थस्वरूपमालम्बनविभावः, **पुण्येऽरण्य** इत्युद्दीपनविभावः,

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः ॥३५॥

भावः प्रोक्तः—

आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया। कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः। उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम्।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥४५॥

(उत्पल. स्तो.)

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥४६॥

(शिशु. व. १।२६)

एवमन्यदप्युदाहार्यम्। अञ्जितव्यभिचारी यथा—

समदृष्टिरनुभावः, प्रार्थनारूपा चिन्ता व्यभिचारिभावः, एवं धृत्यादयोऽ-(60a)प्याक्षिप्यन्ते। एषामत्र शान्तरसप्रकाशत्वम्। अयञ्च विभावादियोजना [या] सोऽनुन्मीलितपूर्वो मार्गः शिष्यशिक्षाप्रदानार्थमनूद्यत इति सहृदयैरवधेयम्"। (रु. सं. २६)

एवमसंलक्ष्यक्रमं रसस्वरूपं निर्णीयाधुना यथाक्रमं तथाभूतान् भावादीन् दर्शयति **रति**रिति। देवादिविषयतया भक्तिस्तुत्यादिरूपस्य रतिभावस्य स्थायित्वाभावाद्विशेषतो व्यभिचारित्वम्, अतो विभावादिभिरभिव्यज्यमानत्वेऽपि न रसत्वम्। रतिग्रहणमुपलक्षणत्वेन व्याख्येयम्, 'धिक् सानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रु'-(वेणी ३।१३)मित्यादौ जुगुप्साऽऽदीनामपि भावत्वोपलम्भात्। न हि निन्दाऽऽत्मिका जुगुप्सा बीभत्सतां भजते, श्मशानाद्यधिष्ठानायास्तस्यास्तथाभावात्। तान्त्रिको हि रसशब्द इत्युक्तं प्राक्। एवं व्यभिचारी निर्वेदादिरपि विभावादिभिरभिव्यक्तोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो **भावः प्रोक्त** इति सूत्रप्रतीकेन सम्बन्धः स्थायिव्यभिचार्यादिप्रकारेणोक्तः। **देवादी**त्यादिपदं व्याचष्टे **मुनी**त्यादि। क्व तर्हि रतेः शृङ्गारत्वमित्यत आह **कान्ते**ति। तत्र दैवतविषया रतिर्यथा **कण्ठे**ति। **कालकूटं** जगदन्तको विषविशेषः। **भवद्वपुर्भेदवृत्ति** भवच्छरीरात् पृथग्भूतम्। अत्र भगवद्विषयिणी रतिरलक्ष्यक्रमा भक्तिरूपत्वाद्भाव एव। मुनिविषया यथा **हरत्यघ**मित्यादि (60b) **कृतं** सफलितम्। शरीरिणां तव दर्शनं भूतभवद्भविष्यत्कालेऽप्यभीष्टार्थभाजनत्वं प्रकाशयति। 'योगोऽभीष्टार्थसम्प्राप्तिध्यानसङ्गतियुक्तिष्वि'ति विश्वः। अत्र चाटुकाररूपा रतिः प्रतीयमाना भावः। पुत्रविषया यथा—एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्धनि चिरं च परिष्वजे

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत् परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥४७॥

अत्र विधिं प्रत्यसूया ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च । तत्र रसाभासो यथा—

स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥४८॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः 'स्तुम' इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥ (म. वी. च. १।५५) इति वात्सल्यरूपा रतिः ।

व्यभिचारिण्या व्यङ्ग्यत्वेऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभावो यथा—**जाने कोपपराङ्मुखीति** । जाने कोपेत्यादि निश्चयगर्भमहं जाने इति वाक्यार्थस्य च कर्मत्वम् । अत्र यद्यपि रतिस्थायिभावेन स्वप्नदर्शनोद्दीपितेन विप्रलम्भः सुन्दरीभूतः प्रतिभातीति रसध्वनिर्व्यवस्थित एव तथापि मन्युजा विधिविषयिण्यसूयैव काव्यसर्वस्वम् । **तदाभासा** इति तच्छब्देन रसभावयोः परामर्श इति व्याचष्टे **रसाभासा** इति । आभासत्वस(म)विषयप्रवृत्त्याऽनौचित्यम् । **स्तुमः कमित्यादि**—अत्र "बहुव्यापारोपादानस्यैकविषयत्वेऽप्यविरोधादयुक्तमेतदुदाहरण-मिति केचिदाहुः । तदसारम्, नह्यत्र बहुव्यापारोपादानमात्रं किन्त्वेकरूपानेककर्मनिष्ठं [तत्] । यदि त्वेतदेकविषयं स्यात् तदा सकृदेव कर्मनिर्देशं कुर्यात् । यं मृगयसे आलिङ्ग(61a)सि ध्यायसि चेति पृथङ्निर्देशात्तु कामुकभेदप्रतीतिः । किञ्च "स्तुम" इत्यादौ स्तुत्यादेः शाब्देन वृत्तेन सत्यपि प्राधान्ये वस्तुनो 'विना यं न रमसे' इत्यादि प्रति गुणत्वमेव, कामिनीव्यापारस्यैव वर्णयितुमिष्टत्वात् । एवन्तु यद्गुणभूतं स्तुतिपरत्वेन स्थितं तत्र सकृदेव केनचित् प्रकारेणो-पादाय बहुव्यापारोपादानं वक्तव्यं स्यात् । पृथगुपादानाच्च स्तोतव्यभेदः प्रतीयत इति रसाभासस्योदाहरणमिदं युक्तमेव" (रु. सं. २२ पृः) । अतएव हि नगरीवत् सर्वजनसञ्चरण-

भावाभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी ।
तत् किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क
इवाभ्युपायः ॥४९॥

अत्र चिन्ताऽनौचित्यप्रवर्तिता । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

तस्य प्रशान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥३६॥

योग्यताप्रकटनार्थं **मदननगरी**ति पर्यन्त आमन्त्रणम् । तदिह येयं रतिश्चर्वणामारोहति नासौ तात्त्विकी परस्परसंबन्धाभावात् । ततश्च तत् (ततश्चासत्)-प्रभवत्वान्नायं वास्तवश्शृङ्गार 'उत्तमप्रकृतिरुज्वलवेषात्मकः शृङ्गार' (ना. शा. ६।३०२पृः) इत्यभिधानात्[24], आभासो ह्यसौ शुक्तिकायां रजतवत्, अतएवोत्तरकालं तत्त्वप्रकाशे हास्यरसप्रादुर्भावात् । 'शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्य'-(ना. शा. ६) मिति मुनिर्मन्यते । महाकविरप्याह[25]—'अएणहिअए उण हि अअं जं दिज्जइ तं जणो हसइ' (गा. स. ११४१) । **राकेत्यादि**—अत्र तदीयनितान्त-वैमुख्यान्मिथश्चित्तानुस्यूतिविरहमाकलयतोऽपि येयं चिन्ता सा भावाभासः । तथ्यं मृषा-

---

24 पुनरुक्तवदाभासविरोधाभासप्रभृतयुद्भटादिपरिगृहीतसंज्ञाविशेषेभ्यो दार्शनिकै-र्विशेषतश्च नैयायिकैराभासशब्दतदर्थयोर्बहुलोपयोगात्तदुत्तरकालप्रयुक्तेयमौचित्य-चिन्तेति प्रतीयते, तन्मूला चेयं संज्ञा । रसभावगताभासचर्चाऽतिप्राचीनानां भरता-दीनां ग्रन्थे नोपलभ्यते । विनेयोन्मुखीकारस्यानन्दवर्धनादिभिः काव्यार्थभूततया स्वीकृतस्यातिदेशकल्पे विरक्तपरनीचतिर्यगादिगतश्शृङ्गारभेदा इव रसान्तरविकारा आलङ्कारिकै रुद्रटात् प्रागेव स्वीकृताः । रुद्रटकृतश्शृङ्गाराभासलक्षणमनाडम्बर-कृतस्थापनमेवोत्तरकाले तच्चिन्ताया उपयोगित्वे लिङ्गम् । अत्रानौचित्यं मूलतो मुनिलक्षणबहिर्भूतत्वम्, कार्यतस्तस्य त्रिधा व्यवस्थितिर्यथा दर्शिता टीकाकृत्कृत-विवरणे ।

25 महाकविरपीत्यानन्दवर्धनाचार्यनयेन 'वाच्यानां वाचकानाञ्चे'त्याद्युक्तेन (३।३२) ३।७ वृः सिद्धेन मुक्तककाव्यस्य स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयम् । इयञ्च गाथा हालकृतेति कोषकाराणां निर्देशः । पद्यस्य पूर्वार्धन्त्वित्थम्—सब्भावणेहभरिएरत्ते रज्जिज्जइत्ति जुत्तमिणं । समग्रायाश्छाया चैवंरूपा—सद्भावस्नेहभरिते रक्ते रज्यत इति युक्तमिदम् । अन्यहृदये पुनर्हृदयं यद्दीयते तज्जनो हसति ॥ शृङ्गारप्रधान-

क्रमेणोदाहरणम्—

> तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राऽङ्कितं
> किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते।
> इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् संप्रमार्ष्टुं मया
> साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च तद्विस्मृतम्॥५०॥ (अ. श.)

अत्र कोपस्य।

> एकस्मिञ्छयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
> सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि।

साधारणीभूतरसादिप्रकाशमात्रजीवितञ्च काव्य[त्वं] भूतगतिमपेक्षते। हंसमृगादीनान्तु शृङ्गार(61b)रसवर्णने रसाभासः स्फुट एव, यथा कुमारसम्भवादौ (३ सः)। तदेवमेकतरनिष्ठाभिलाषिके शृङ्गारशब्देन तत्र तत्र व्यवहारस्तदाभासतया मन्तव्यः। एवमन्येऽपि वीरादयो रसा अन्येऽपि व्यभिचारिणो रसाभासाङ्गभूता आभासत्वेनोदाहर्तव्या इति। **तत् (तस्य) प्रशान्तिरि**ति तच्छब्दो[26] भावपदोपस्थापितं व्यभिचारिभावं परामृशति। यद्यपि चाखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यः सर्व एव काव्यार्थो रसचर्वणाविश्रान्तस्तथाऽपि पानकादावुद्रिक्तः कर्पूरांश इव सहृदयैरपोद्धृत्यास्वाद्यमानो भावप्रशमादिश्चमत्कारविशेषमर्पयति। तत्र क्वचिद्विरुद्धसामग्रीयोगेन प्रशाम्यद्दशाको भावस्तथा सम्पद्यते यथा '**तस्याः सान्द्रे**'ति। **तन्व्या च तद्विस्मृत**मिति—तया तद्विस्मृतमिति नोक्तमस्यास्तन्व्यप्रतिप्रतिपादनार्थम्। अत्रेर्ष्यारोषप्रकर्षात्मिकायाश्चित्तवृत्तेः परिरम्भजसुखाम्भोधिमज्जनजनितः प्रशम एव काव्यसर्वस्वम्। अत्र **कोपस्य** शान्तिरिति शेषः।

क्वचित्तिरस्कारेऽपि पुनः कारणवशादुदीयमानावस्थो भावश्चमत्कारमावहति यथा **एकस्मिन्नित्या**दि। **[मानपरिग्रहा]** च **ग्लपिता** चेति कर्मधारयः। चाटुकारादिषु परिक्षीणेषु

प्राकृतसंस्कृतोभयभेदभाषानिबद्धकाव्यानुभूतिप्रकारविश्लेषणमभिनयाश्रयाणामन्येषां निबन्धश्च भोजशारदातनयादिकृतग्रन्थेष्वेतत्प्रसङ्गस्य प्रपञ्चने पारिपाट्यमनुबध्नाति।

26 अन्ये तु भावस्य शान्तिरित्यादि पठन्ति। श्रीधरधृतपाठस्तुत्र कारिकावृत्तिकृतोरभेदं सूचयति। एवमप्यग्रे।

आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत् सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥५१॥
(अ. श.)

अत्रौत्सुक्यस्य।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥५२॥
(म. वी. च. २।१६)

अत्रावेगहर्षयोः।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥५३॥
(वि. उ. ४)

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता।

तूष्णीमवस्थितिः प्रसादनोपाय एव। तथाहीर्ष्याकृतरोषः स्त्रीणां त्रिधा (62a) [कृत] आनुमानिको दृष्टश्चेति। आनुमानिकोऽपि त्रिधैवोत्स्वप्नायितभोगाङ्क-(ङ्कानुमित) गोत्रस्खलनकल्पित इति। एषां यथोत्तरं गुरुः। षडुपचारोपाया यथोक्तम् 'साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षा-रसान्तरै'रिति (द. रू. ४।५६-६१)। **सुप्त इवे**ति—प्रार्थनापराङ्मुखस्तदिहावेगप्रकर्षे विरोधिनि सत्यपि यदौत्सुक्यस्यागमः स एवास्वादजीवितम्। क्वचित् पुनरेकस्य प्रशमत्व-मपरस्योद्गम इति सन्धिरुद्रिक्तः स्वाद्यते। यथा **उत्सिक्तस्ये**त्यादि। सीताविवाहसमनन्तर-मेव परशुरामरामयोर्दर्शनम्। प्राप्तप्रतिष्ठतया स्वात्मन्यहङ्कार उत्सेकः। **उत्सिक्तस्यो**-द्धतस्येत्यर्थः। **आमीलयन्नु**न्मुखीकुर्वन्। **आवेगहर्षयोरि**ति यथाक्रममेकस्य प्रशमत्व-मपरस्योद्गम इति युगपदुपस्थितयोरेतयोः सन्धिश्चमत्कारस्थानम्। क्वचिदनेकेषां पूर्वपूर्वापवादेन स्थितौ सम्भूय प्रकाशः शबलत्वमास्वाद्यते यथा **क्वाकार्य**मित्यादि—अयं श्लोकः कस्यचित् कवेः क्वचिन्नाटकादौ कण्वाश्रमे शकुन्तलां दृष्ट्वा तां प्रति प्रवृद्धाभिलाषस्य दुष्यन्तस्य तस्यां ब्राह्मणीत्व

माशङ्कमानस्योक्तिः, **अनुशयदेवयानीक**नामनि नाटके वा ययातेरिति[27] प्रवादः। तदिह क्वाकार्यमित्यादिना वितर्कः प्रकाश्यते (62b) **भूयोऽपि दृश्येत से**त्यनेनौत्सुक्यं **दोषाणां प्रशमाये**त्यादिना सर्वशास्त्रार्थज्ञानपरिणामप्रयुक्ता मतिः, **अहो कोपे**त्यादिना स्मरणम्, **किं वक्ष्यन्ती**त्यादिना सहवासिधार्मिकविद्वज्जनजनिता शङ्का, **स्वप्नेऽपि सा दुर्लभे**त्यनेन दैन्यम्, **चेतः स्वास्थ्यमुपैही**त्यनेन धृतिः, **कः खलु युवे**त्यादिना चिन्ता।

---

27 एतत्कारिकोदाहरणानां प्राचीनोक्ते सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदिष्टेऽन्तर्भावो भाव्यो यथा ध्वन्यालोके (३।२४ वृः) सूचितं तदुपरि लोचने च विशदीकृतम्। नवीनतरैश्चण्डीदासादिभिर्दीपिकायां ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहप्रभृतौ च निबन्धे चित्ररसखण्डरसपदाभ्यामेतेषां निर्देशः 'अङ्गं बाध्योऽर्थसंसर्गात् यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे। नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृत' इति कृत्वा। 'अन्ये तु स्थायितया पतितस्यापि स्थायित्वमेव यथा विक्रमोर्वश्यामुन्मादस्य चतुर्थेऽङ्के' इति लोचनमन्तव्यं 'क्वाकार्य'मित्यादि श्लोकस्याकरनिर्धारणप्रसङ्गे समवधेयम्। नाट्यदर्पणकृदप्येवं यथा पुरूरवाः प्रत्याहेति श्लोकप्रकरणं सूचयन्। राजाऽपि श्रृङ्गारप्रकाशे सरस्वतीकण्ठाभरणे चात्र विरहिणः पुरूरवस उत्कण्ठाऽऽदिभिः प्रेमप्रकर्षादसत्प्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यत' इत्याकरं स्फुटमेव निर्दिशति समुदायार्थशून्यत्वेनास्योन्मादपक्षं कक्षीकुर्वन्। तत्रत्यपद्ये प्रथमपादे 'शशलक्ष्मणः' इत्यस्य स्थाने 'क्व कलाकरस्ये'ति, द्वितीयपादे 'प्रशमाये'त्यस्य स्थाने 'उपशान्तये', तृतीयपादे 'स्वप्नेऽपि सा दुर्लभे'त्यस्य स्थाने 'रेखैव साऽन्यादृशी'ति पाठान्तरम्। काव्यप्रकाशधृतपाठ एव ज्यायान् व्यञ्जनागौरवात्। कुत्रचित् विक्रमोर्वशीमातृकायामस्य श्लोकस्य दर्शनमित्यवगम्यते। अर्वाचीनाष्टीकाकृतो दिग्भ्रान्ता इवाचरन्त्यस्य मूलनिर्देशव्यापारे। श्रीधरचण्डीदासाद्युक्तमनुशयदेवयानीनामकं नाटकं किमपि स्याद्यत्राभिज्ञानशकुन्तलविक्रमोर्वशीसंज्ञयोरिव कालिदासस्य च्छायोपजीवित्वमस्मिन्नपि श्लोके सम्भवि। 'क्वाकार्य'मित्याद्यवान्तरवाक्येष्वभिज्ञानशकुन्तलपद्यानां प्रतिध्वनिः स्फुट एव। यदेतच्छ्रीधरव्याख्याने 'कस्यचित् कवेः... कण्वाश्रमे शकुन्तलां दृष्ट्वा...दुष्यन्तस्य तस्यां ब्राह्मणीत्वमाशङ्कमानस्ये'ति प्रहेलिकाप्रायं विदग्धविभ्रमकरं वचनं मल्लिनाथेनैकावलीतरलेऽनूदितप्रायं वचनन्तदतीवकौतुकावहम्। ततोऽप्यधिकतरं कौतुककरी सान्धिविग्रहिकं प्रति श्लेषोत्प्रासभाषणपटोश्चण्डीदासस्य श्रीविद्याचक्रवर्तिनश्चात्र मौनमुद्रा।

भावस्थितिस्तूक्ता चोदाहृता च ।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्यादयः । अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् ।

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥३७॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः । तत्र

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥३८॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

तदिह वितर्कादिबाधन औत्सुक्यादीनामुत्तरोत्तरस्थितौ सम्भूय प्रकाशाच्छबलत्वं चमत्कारस्थानम् । नन्वेवं विभावानुभावमुखेनाप्यधिकश्चमत्कारो दृश्यत इति विभावध्वनिरनुभावध्वनिश्च वक्तव्यः । नैवं, विभावानुभावौ तावत् स्वशब्दवाच्यावेव, तच्चर्वणाऽपि चित्तवृत्तिष्वेव पर्यवस्यतीति न रसभावेभ्योऽधिकं चर्वणीयम् । यदि तु विभावानुभावावपि व्यङ्ग्यौ भवतस्तदा वस्तुध्वनिः किं न[प्र]सज्यत इति भावशान्त्युदयावुक्तौ । स्थितिस्तु मध्यमावस्था कस्मान्नोक्ता इत्यत आह **भावस्थितिस्त्विति**— भावस्य सत्तायाः स्थितिरूपत्वात्, भावग्रहणेनोक्तत्वात् । नन्वनन्तरोदाहरणेष्वेव रससद्भावात् कथं भावोदाहरणत्वमित्याह **मुख्ये रसेऽपी**ति । यदा कुतश्चिदङ्गादुद्रिक्तावस्थाप्रतिपत्तौ व्यभिचारी निरतिशयसुखास्वादप्रयोजको भवति तदा तस्यापि प्राधान्यं मन्यते । एतद्दृष्टान्तेनोप(63a)पादयति **राजानुगते**ति ।

एवमसंलक्ष्यक्रमं निरूप्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं निरूपयितुमाह—**अनुस्वानाभे**ति । अनुस्वानोऽनुरणनम्, तदाभस्तत्क्रमप्रत्येयत्वात्तत्सदृशोऽतएव **संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो** यो व्यङ्ग्योऽर्थस्तस्य स्थितिर्यत्र । 'स च त्रिविधः शब्दशक्तिमूलादिभेदात् । तत्र शब्दस्य शक्तिर्द्वितीयोऽभिधाव्यापारः । 'तथाहि प्रकृतोक्तापेक्षया यो द्वितीयोक्तो (द्वितीय उक्तो) यथा **उल्लास्येत्यादौ** मेघलक्षणः, स प्रदेशान्तरे वर्णयितुं प्रस्तुतत्वादभिधेय एव । तत्र च शब्दस्याभिधाव्यापारस्तद्रूपा या शब्दस्य शक्तिः सा व्यङ्ग्यस्यार्थस्य मूलम्, तां विना तस्यानुष्ठानात् (ह्रासात्), [अतश्च साऽभिधाशक्तिरेव व्यञ्जनशक्तितया प्रतिपादिता]' (रु॰ सं॰ २६ पृ॰)। तदयमर्थः । यत्र प्रकरणादिनियन्त्रिताभिधाशक्तिकानां शब्दानामेकार्थकथनानन्तरं स्थानान्तरनिरूपिताभिधायकत्वेनाभिमतार्थान्तरस्मरणकारणाद्व्यञ्जकत्वं तत्र

वस्त्वेवेत्यनलङ्कारं वस्तुमात्रम्। आद्यो यथा—

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः
प्रतापः ॥५४॥ (कप्फि. अ. १।२४)

अत्र वाक्यस्यासम्बन्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिका-प्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः।

द्वितीयाभिधाशक्तिर्मूलम्। अतस्तत्र शब्दशक्तिमूलता। येषाञ्च शब्दानां स्थानान्तरेऽप्याह (ऽप्यर्थे) व्यज्यमानार्थान्तराभिधानसम्बन्धो नाधिगतचरस्तत्रार्थशक्तिमूलता, द्वाभ्याञ्चो-भयशक्तिमूलतेति। **वस्त्वेवे**ति—'नन्वलङ्कारोऽपि नावस्तु, तत् कथमलङ्काराद्वस्तुनः पृथक्त्वेनोक्तिरित्याशङ्क्य 'एव' शब्दं निष्पा-(63b) दयति—**अनलङ्कार**मिति। अलङ्कारो हि विचित्रं वस्तु, इदन्तु शुद्धमेवेत्यर्थः। **उल्लास्ये**ति—**कालो** वैरिणां संहर्ता यः **करवालरू**पो **महाम्बुवाहो** महदम्बुधाराजलरूपं वहति तमुल्लास्येत्यर्थः। 'महाम्बुवाहानां शक्रादीनामपि सम्भवात् करवालेन विशेषणं, करवालस्य त्वम्बुवाहेन रूपणे रूपकेणैव तत्कार्यस्य सिद्धत्वान्नोपमाध्वनेरिदमुदाहरणमिति यत् कैश्चिदुक्तं तत्तु (रु. सं. २७) श्लोकार्थमपरामृश्य। तथाहि करवाले यन्महदम्बु विपुलं धाराजलं तस्य वाहं प्रवाह-मुल्लास्येति द्वितीयेऽर्थे **कालकरः** कृष्णरश्मिर्यो **बालः** प्रत्यग्रोद्गतो **महाम्बुवाहो** महामेघ-स्तमिति व्याख्येयम्'। **देवेन** राज्ञा मेघाधिष्ठात्रा च **जरठेनोर्जितं** तेजोमु(यु)क्तं **गर्जितं** झङ्कारो मेघध्वनिश्च। **सकल एव रणे** सर्वस्मिन्नेव रणे सकलः **प्रतापो निर्वापितः** शमितः, **धाराजल**मस्त्रगतः स्वच्छत्वविशेषः, नभःपाति प्रवाहसलिलं [च]। **प्रतापः** शौर्योष्मप्रभाव आतपोष्मा च। नन्वेवं श्लेषमाहात्म्यादेव द्वितीयोऽर्थः प्रतीयते, तत्र चाभिधाव्यापार एव प्रगल्भते। तथाहि तन्त्रेण न्यायेन तादृशं शब्दद्वयमुच्चारितं सत् प्रत्येकमभिधाशक्तियोगान्निजमर्थमभिधत्ते, एक एव वा शब्द उच्चारितो यतः शब्दान्तरं प्रतिशब्दन्यायेन निःसरति यन्निःसरतिरू(सरद्रू)पं निजमर्थं प्रत्याययतीति सर्वत्राभिधा-शक्त्यैवार्थान्तरप्रतीतिरिति किं तत्र व्यञ्जन-(64a)व्यापाराभ्युपगमेन? उच्यते। इह यदेव वर्णनार्हं तदेवाभिधेयम्, अवर्णनार्हस्याभिधेयत्वेऽतिप्रसङ्गात्। वर्णनार्हञ्च यत् प्राकर-णिकमप्राकरणिकमपि वा यदुपमानत्वादिना प्रयोजनवत्। एवञ्च प्रकृते विषयेऽर्थान्तरं न प्राकरणिकं, नाप्युपमानत्वादिनोपयोगवत्परिबद्धम् (वदुपनिबद्धम्), ततश्चाभिधेयत्वा-भावाद्व्यापारान्तरविषयत्वेनोपगन्तव्यम्। एवमपि प्रकृतत्वाभावात् प्रकारान्तरोपयोगविरहाच्च

व्यापारान्तरविषयत्वमपि कथमिति चेत् ? एवं तर्हि यथोपयोगयोग्यता तथैव प्रत्येष्यते। सा चोपमानत्वेनेति, तेन सह प्रकृतस्यौपम्यं कल्पितव्यमित्युपमाऽलङ्कारोऽत्र व्यञ्जनाव्यापारविषयो नार्थान्तरमात्रम्, अन्यथाऽसम्बद्धार्थाभिधायित्वं स्यात्। तदाह— **अत्र वाक्यस्ये**ति। एवञ्च यथाऽविवक्षितवाच्ये ध्वनौ यत्र धर्मा लक्ष्यास्तत्र यथा '**रामोऽस्मी**'त्यादौ राज्यभ्रंशादयस्तत्र धर्मिवैशिष्ट्यमेव प्रयोजनमिति तस्मिन् व्यङ्ग्ये धर्माणामपि व्यङ्ग्यव्यवहारस्तेषामेव वैशिष्ट्यात्, तथा चात्रौपम्येऽपि व्यङ्ग्य उपमानमपि व्यङ्ग्यतया प्रतिपाद्यते, तत्संलग्नत्वादौपम्यस्य, तस्य चाप्रकृतत्वेनानुक्तत्वात्। यद्येवमसम्बद्धार्थत्वतयोपमा व्यज्यते तर्हि विरोधव्यतिरेकाद्यलङ्कारान्तरं कथं व्यङ्ग्यं स्यात्, नहि तेनासम्बद्धार्थत्वं परिह्रियते। नैतत्। यत्र वस्तुमात्ररूपस्यार्थान्त(64b)रप्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यसम्बद्धत्वेनौपम्याख्यः सम्बन्धः कल्प्यते। यत्र तु विरोधादेरलङ्कारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यलङ्कारत्वादेव वैचित्र्यात्मकत्वाद्वैचित्र्यस्य च विचित्रवस्तुसंलग्नत्वाद्विचित्रेणालङ्कार्येण वाच्यभूतेनार्थेनाव्यभिचरित एव सम्बन्धः। एवञ्चात्रासम्बद्धार्थत्वसम्भावना नास्ति। केवलमत्रालङ्कारस्य प्रतीयमानत्वादात्मत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनाज्ञातपूर्वभूतगत्याऽलङ्कारत्वम्। एवं तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्रं प्रतीयते यद्वस्त्वेनेति लक्षितं तत् (तत्र) क[थ]मुपमा[न]मन्तरेणासम्बद्धार्थपरिहारः ? अथोपमाया अत्राङ्गीकारः कथं तर्हि वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं स्यात् ? सत्यं, यत्र शब्दशक्त्या वस्त्वन्तरस्य प्रतीतिस्तत्र यदि नासम्बद्धार्थेनौपम्यं नालङ्कारान्तरं तर्हि वाच्यप्रतीयमानयोरन्यत् किञ्चिज्ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽसम्बद्धार्थस्य परिहारो न स्यात्। ज्ञातेयञ्च चिन्त्यमानं व्यङ्ग्यं प्रति वाच्यस्यार्थसामर्थ्यविशेषे पर्यवस्यति। स च वक्त्रौचित्यादिरूपः। एवं शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेणार्थान्तरप्रतीतौ कार्यायामुभयशक्तिमूलत्वमेवात्र पर्यवस्यति,[28] न केवलं शब्दशक्तिमूलत्वम्। अतएव ध्वनिकृता 'आक्षिप्त एवालङ्कारः

---

28 उभयशक्तीत्याद्यन्तं टीकाकृद्विवरणं 'शब्दार्थशक्त्या' इति ध्वन्यालोककारिका 'शब्दशक्तिस्तावच्छब्दश्लेषवशादर्थशक्तिस्तु प्रकरणवशा'दिति लोचनव्याख्यानञ्चोपजीवति। एष एव प्राचीनानामाश्रयाश्रयिमूलो नयः। एनमेवाश्रित्य रुचकेन सङ्केते 'अयन्तु ग्रन्थकार उभयशक्तिमूले भ्रान्त' इति साक्षेपमभिहितम्। श्रीधरेणाप्यतन्द्रेत्यादि तदुदाहरणे चोभयप्राधान्ये सत्युभयशक्तिमूलत्वमित्यव्याकृतप्रायं व्याकृतम्। मम्मटेन परिवृत्तिसहत्वासहत्वमूलत्वमनुरुन्धता सर्वथाऽऽविष्कृतं स्वमनीषितागौरवमिति नास्त्यत्र संशयलेशः। दोषगुणालङ्कारेष्वप्येतन्मतस्यातिदेशस्तदुपज्ञ एव। यद्यपि प्राचीनैर्वामनीयै'र्यत्पदानि त्यजन्त्येव

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥५५॥

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥५६॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥५७॥ (उत्पल. स्तो)

अत्र व्यतिरेकः । अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता ।

शब्दशक्त्या प्रकाशते' (ध्व. आ. २।२२) इत्यादिकारिकयाऽलङ्कारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूलोऽभ्युपगतो न वस्तुध्वनिः (65a) उभयशक्तिमूलस्तु 'शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपी'त्येतत्- (ध्व. आ. २।२४) कारिकावृत्तिग्रन्थे प्रकाशितः । 'एवञ्च **'पंथिअ ण एत्थ'** इत्याद्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रौचित्यं प्रतिपाद्यौचित्यञ्चाश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरप्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् केवलशब्दशक्तिमूलत्वमसमीचीनमिति ध्वनिकृतोऽभिप्रायः । यत्तु तेनैव—दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥ (ध्व. आ. २।२२ वृः) इति शब्दशक्तिमूलप्रत्युदाहरणत्वेनोदाहृत्योभयशक्तिमूलत्वेनोदाहृतम् (ध्व. २।२४ वृः) न तदयुक्तम् 'यो ह्युभयोर्भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽपि व्यपदेश'मिति न्यायेन मुख्यतयोभयशक्तिमूलत्वेऽप्यन्यतरव्यपदेशेन शब्दशक्तिमूलत्वप्रकाशनात् । एतद्- ग्रन्थकृता तूभयशक्तिमूलोऽन्यादृशः प्रदर्शितः' (रु. सं. ३०) । तत्र चास्याभिप्रायमुदाहरणप्रसङ्गेन दर्शयिष्यतीति प्रकृते मुख्यमेव शब्दशक्तिमूलत्वं युक्तमिति ।

तिग्मरुचिरिति—'तिग्मस्तीक्ष्णः रुचिरश्च प्रतापो यस्य, **विधुराणां** वैरिणां **निशाकृद्** आन्ध्यहेतुः, मधुरा लीला यस्य, मतिमानयोस्तत्त्वेन वृत्तिर्यस्य, **प्रतिपदं पक्षाणां** स्वमुख्यानाम्

परिवृत्तिसहिष्णुताम् । तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते' इति, नव्यतन्त्रप्रतिष्ठापकैरपि 'किञ्च काव्यानां......चारुत्वप्रतीतिरन्वयतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत' इत्यादिदिशा स एवार्थः सूचितस्तथापि शब्दव्यापारविचार-रसिकेन मम्मटेनैवास्य प्रकृततात्पर्यमुद्घाटितमिति सम्भाव्यं सुधीभिः ।

वस्तुमात्रं यथा—

पंथिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु ।।५८।।

(व. ल. ४६४ ; गा. स. वे ८७६)

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्स्वेति व्यज्यते ।

अग्रणीः प्रधानम्; तथा तिग्मरुचिरादित्योऽप्यातपरहितः, विधु-(65b)श्चन्द्रोऽप्यनिशाकरः, मधुर्वसन्तोऽपि लीलारहितः, मतिमान् प्राज्ञोऽप्यतत्त्ववृत्तिरवस्तुनिष्ठः, प्रतिपत् [पक्ष]-पूर्वदिवसोऽपि पक्षस्य मासार्धस्य नाग्रणीर्नारम्भक इति विरोधः। एव**ममितः** पारिमित्यरहितः **समितः** संग्रामात् प्राप्तै**रुत्कर्षै**रतिशयैर्हर्षं ददातीति यः स सम्बोध्यते। तथा **यशोभिः सहितः** सन्न**सतामहितः** कल्याणनिवर्तकः। विरोधपक्षे त्वमितोऽपि समितः, अहितोऽपि सहित इति (इत्यादि) योजना। सभङ्गाभङ्गश्लिष्टपदगतविरोधभेदेनोदाहरणद्वयम्। **निरुपादाने**ति **सम्भार**पदोपादानादुपादानपदमत्र निमित्तमात्रपरं **चित्रं** नानाप्रकारमालेख्यं च। **कला** शक्तिः। प्रतियोगिनोऽनुपादानाद्व्यतिरेको व्यङ्ग्यः। अत्र विरोधव्यतिरेकावलङ्कारत्वाद्वाच्यासंलग्नत्वेऽपि प्रतीयमानत्वादात्मत्वेनालङ्कार्यौ" (रु. सं. ३० पृः) वस्तुध्वनिर्यथा **पंथिअ** इति। पथिक नात्र संस्तरोऽस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे। उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥ संस्तरस्तृणादिशय्या[29], प्रस्तराः पाषाणाः। एवमपि चेन्मेघभयं तद्वस। व्यङ्ग्यन्तु प्रहरचतुष्टयमप्युपभोगेनात्र निद्रादारिद्र्यमस्ति। सर्वे ह्यत्र प्रस्तरप्राया

---

29 पंथिअ इत्यत्र पूर्वार्धे तृतीयचतुर्थगणयोः सत्थरँमत्थिम इतिच्छन्दःशास्त्रानुयायिनि पाठे शस्तरत-(माणिक्यचन्द्रमते शास्त्रत-) मपि स्रस्तर[क] मस्तीत्यपि च्छाया। 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु'ति रसिकसमयेनैकाधिकश्लिष्टपदेनेष्टार्थो गम्यः। 'वाक्यप्रकाश्यता व्यङ्ग्यस्येती'त्यत्र हेमचन्द्रवृत्तिः सुस्थिता। नव्यमते परिवृत्तिसहत्वासहत्वबलेनात्रोभयशक्तिमूलत्वम्। अत्र जयरथोऽलङ्कारविमर्शिण्यां 'यत्तु काव्यप्रकाशसंकेते ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं चिन्त्यमुक्तं तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम्। तत्र हि 'पन्थिअ ण इत्थ सत्थर'' इत्याद्युदाहरणमुभयशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेः श्रीमन्मटेनोपात्तम्। इह तु यथासम्भवमेव विचारित'मिति। गाथासाहित्ये ह्येकप्रकृतिकानां तथा भिन्नप्रकृतिकानामप्येकाकाराणां पदानामेकाधिकेऽर्थे नातिविरला उपयोगा यथा 'सत्तसई'

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥५९॥

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते।

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ॥३९॥
प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥४०॥
वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।

अविदग्धाः, तदुन्नतपयोधरां मामुपभोक्तुं यदि वससि तदा तिष्ठेति वस्तु । अत्र वाच्यबाधनेन व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात्तयोर्नोपमानोपमेयभावः । किञ्च यत्र शब्दशक्त्या वस्त्व(66a)-न्तरस्य प्रतीतिस्तत्रोपमानमन्तरेणापि सम्बद्धार्थत्वं दृश्यते यथा (अ. स. श्लेषप्रः)— ''सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं रसात्त्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजाऽस्तशैलं ययौ। तत्कान्ताऽप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानैः समुल्लासिभिः क्रन्दन्तं कुमुदाकरं सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥ इति **हरिश्चन्द्रचरिते** प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दाभिधेयेऽस्तमुपेयुषि चन्द्रे रोहिताश्वाख्यतनयसहितया औशीनर्या वध्वा युक्तस्य राज्ञो विश्वामित्रसंपादितोपद्रववशात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा वाराणसीं प्रति प्रस्थानं सूचितम् । तथाच कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रोलूकयोर्वर्तते, सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्तिः । वल्कलसुताभ्यां त्वौपम्यं सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसंभवमात्रेण विश्रमणीयम्, अतश्च प्रकृतेन सूचनीयस्य संबन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेवायम्''। एवमन्यत्रापि यत्रोपमापरिहारेण प्रकारान्तरेणापि सम्बन्धो घटते तत्रोपमाध्वनावभिरेशा[निवेशो]न कर्तव्यः किन्तु तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरित्यवगन्तव्यम् । **शनिरि**त्यादि । **अशनिर्वज्रम्** । **शनिरशनिश्चे**ति—'न चात्र विरोधालङ्कारः शङ्कनीयः, एकविषयत्वाभावात् । अन्यो हि

कोषे 'मुहमारुएण तं कण्ह गोरअं' (१।८९) इत्यादिकायां, 'परिहूएण वि... दडढकाएण' (२।३४), इत्यादिकायां, 'संवाहणसुहरस...तुह करलक्खं' । (५।६४) इत्यादिकायां 'आवण्णाइँ कुलाइ' (५।६७) इत्यादिकायां च (५।६४) इत्यादिकायां भूयांसि द्वितीयभेदस्योदाहरणानि । रुचककृतसङ्केतसंस्करणे ३० पृष्ठायागाथायां भूयांसि द्वितीयभेदस्योदाहरणानि । रुचककृतसङ्केतसंस्करणे ३० पृष्ठायामस्मत्कृता टिप्पणी सरस्वतीकण्ठाभरणे १११ पृः एतद्गाथोपरि वृत्तिश्च जिज्ञासुभिरत्र द्रष्टव्ये । कण्ठाभरणधृतपाठस्तु 'कुतो लम्भइ पंथिअ सत्तरअं' इति ।

स्वतःसंभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः। कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनिबद्धेन वक्त्रेति वा द्विविधोऽपर इति त्रिविधः। वस्तु वाऽलंकारो वासाविति षोढा व्यञ्जकः। तस्य वस्तु वाऽलंकारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः।

शनिरन्यश्चाशनिरिति। उदारोऽनुदारश्च—इत्यत्रैकविषयत्वात् सत्यपि (66b) विरोधालङ्कारे शनिरित्यादि वस्तुध्वन्युदाहरणम्। **उदार** उद्गतारकोऽपि तद्विपरीतो**ऽनुदारो**ऽनुगतदारश्च।

एवं शब्दशक्तिमूलं वस्तु निर्णीयार्थशक्तिमूलं विभज्य (वितत्य) निर्णेतुमाह—**अर्थशक्त्युद्भवोऽपी**ति। तत्र द्वादशप्रकारत्वेऽयमभिप्रायः—इह व्यञ्जनव्यापारमूलं ध्वनिस्वरूपं व्यञ्जनञ्चोभयत्र व्यञ्जके व्यङ्ग्ये च दत्तपदम्। तत्र व्यञ्जकाश्रयेण प्रकारषट्कं—तथाहि व्यञ्जकस्यार्थस्य भणितिमार्ग इव बहिरपि सम्भवात् स्वतःसम्भवित्वम्, यद्वा बहिरसम्भवेऽपि प्रौढोक्त्या निष्पन्नत्वम्। 'प्रकर्षेणोढः सम्पादयितव्येन वस्तुना प्राप्तस्तत्कुशलः **प्रौढः**।' उक्तिरपि समर्पयितव्यवस्त्वर्पणोचिता प्रौढेत्युच्यते। प्रौढोक्तिः क्वचित् कविसम्बधिनी यत्र ताटस्थ्येन वर्णनम्। क्वचित्तु कविनिबद्धस्य सम्बन्धिनी यत्र रसाद्याविष्टो वक्ता। 'एवं व्यञ्जकस्यार्थस्य त्रैविध्यम्, तत्रापि प्रत्येकं वस्तुमात्रत्वादलङ्काररूपत्वाच्चेति द्वैविध्यम्। एवं व्यञ्जकस्य षट् प्रकाराः। व्यङ्ग्यस्यापि वस्तुमात्रत्वादलङ्काररूपत्वाच्च(च) द्वैविध्यम्। प्रकारषट्कस्य द्वाभ्यां गुणने द्वादश भेदा भवन्ति।' (रु. सं. ३१पृः) **सम्भवी स्वतः**, स्वतःसम्भवेन सम्भवीत्यर्थः। **न केवल**मिति—उक्तिवैचित्र्यं तावत् सर्वथोपयोगि भवतीति भावः। स चार्थो यथा यथा वर्ण्यते तथा तथा स्वदत इत्यास्तां तावद्ब-(67a)र्णना। यावद्बहिरपि पिण्डौचित्येन तत्समयोचितत्वेन प्रत्यक्षादिनाऽऽलोक्यमानः सुतरां सौभाग्यमावहतीति। "ननु स्वतःसम्भविप्रभृतयो यदि व्यञ्जकार्थगतत्वेन भेदा उच्यन्ते तत् केवलयोर्वाच्यलक्ष्ययोरपि भेदत्वेन किमिति न वक्ष्यन्तेऽविशेषात्? अथ व्यञ्जनोपयोगितया तेषां भेदत्वं तर्हि व्यञ्जनस्योभयत्र दत्तपादत्वाद्व्यङ्ग्यार्थगतत्वेनापि किमिति नाभिधीयन्ते? उच्यते—निमित्ताभिप्रायेणोक्तत्वात्। व्यञ्जकत्वं हि तन्निमित्तम्, न व्यङ्ग्यत्वम्। तथाहि कश्चिदर्थः कविनिबद्धेन वक्त्रा प्रौढोक्त्या प्रतिपादित इति व्यञ्जको न कविप्रतिपादितो नापि स्वतःसम्भवेन "यथा—शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः। तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः॥ (ध्व. आ. ११६ पृः) इत्यत्र रागित्वमन्तरेण तस्यार्थस्यावचनाहेत्वात् प्रच्छन्नस्वाभिप्रायख्यापनवैदग्धयचाटुविरचनात्मकविभावोन्मीलनरूपमर्थान्तरं प्रति व्यञ्जकत्वाभावाच्च।" (रु. सं. ३१-३२ पृः) न हि लोहितबिम्बफलमयं

क्रमेणोदाहरणम्—

अरससिरोमणि[30] धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ ।
इअ भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥६०॥ (गा. स. वे. ६७०)

अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि
स्मरामि ॥६१॥ (विज्जकायाः)

शुको दशतीत्येतावता कविनिबद्धं साभिलाषं वक्तारमनपेक्ष्य व्यञ्जकता सम्भवति । कश्चित्तु कविनिबद्धोक्तिमनपेक्ष्यैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव व्यञ्जको न स्वतःसम्भवित्वेन यथा— सज्जेइ(67b)सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे । अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे ॥ (ह.वि.) (ध्व. आ. २१२५ पृः) इति । 'अत्र वसन्तोऽचेतनोऽनङ्गस्य सखा सज्जयति न केवलं तावदर्पयति । अस्या गाथाया अर्थो बहिःसम्भवाभावात् न स्वतःसम्भवी, नापि कविनिबद्धं वक्तारमपेक्षते, वक्तुरपेक्षाया अभावात् । एवंविधया स्वतः कविप्रजापतिनिर्मितेन तु मन्मथोन्मादकस्य समर्पयितव्यवस्त्वर्पणकुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत उक्ता ततो ध्वन्यमानं मन्मथोन्माथकस्य संरम्भ (स्यारम्भ) क्रमेण गाढगाढीभवन्तमारब्धं व्यनक्ति' (ध्व. आ. लो. १०६ पृः)। कश्चित् पुनर्बहिरपि भावात् स्वतःसम्भवेन व्यञ्जको यथा— (कु. स. ६।८४) एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ (रु. स. ३२ पृः) 'अयं ह्यर्थः प्रचुरं लोकव्यवहारे स्थितः, तथाविधश्च लज्जाव्यञ्जकत्वे[न] प्रतीयते । लज्जा चात्र व्यभिचारिभावभूताऽपि विभावानुभावयोरतिचारुत्वेन प्रतीतिविश्रान्तिसारत्वात् प्रतिपाद्यते । प्रतिपन्ना सती वस्तुत्वेन व्यवहृता, न भावत्वेन । तेनार्थशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेरिदमुदाहरणम्, नासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य भावध्वनेः । तस्माद्व्यञ्जकस्यैवार्थस्य व्यञ्जने निमित्तत्वात् स्वतःसम्भविप्रभृतयो भेदा उक्ताः, न च व्यङ्ग्यार्थगतत्वेनापीति । **अरसे**त्यादि—अरसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रणीः पुत्रि धनसमृद्धिमयः । इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥ अरसा अरोचकिनः प्र(68a)फुल्लविलोचनत्वं सुन्दरपदार्थदर्शनेन समन्वितं सदात्मैकभोगत्वं व्यनक्ति। अस्य वाक्यस्य कविना प्रतिपादितत्वेऽपि

---

30 प्रचलितपुस्तके 'अलसे'त्यादि पाठो दृश्यते। 'डलयो रलयोश्च व्यत्ययो बहुल'मिति सर्वं समञ्जसम् । 'सिरमणी' इति पाठस्तु प्राकृतव्याकरणानुयायी। स च कैश्चित् स्वीकृतः।

अत्र त्वमधन्या, अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव
यस्य करे कृपाणः ॥६२॥ (कपि्फ. अ. १।३७)

अत्रोपमाऽलङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यत इति वस्तु।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥६३॥

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता, मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा च। एषूदाहरणेषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः।

बहिरपि सम्भवित्वात् स्वतःसम्भवित्वम्' (रु. सं. ३२ पृः)। **धन्ये**त्यादि—वाचा शरीरस्पर्शनं न विवक्षितमिति **शपामी**ति परस्मैपदम् (पा. १।३।२१ वृ.)। 'अत्र चाटुकारवर्णनात् प्रियतमरतोपक्रमे मध्यादिसमयानुभवमेवावेदयन्ती भवतो प्राज्ञत्वेन धन्याऽहन्तु नीवीदेश एव जातकरस्पर्शमात्रेण मोहितत्वान्न किञ्चित् स्मरामीत्येतावद्वाच्यं 'न तु त्वं धन्याऽस्यहमधन्येत्येवंरूपम्। ततश्च वाच्यो व्यतिरेको नाशङ्कनीयः' (अ. स. ३२ पृः)। **दर्पान्धेति—गन्धगजा** ये परगजगन्धं न सहन्ते। **निघ्नं** परतन्त्रम्। [**कोपकषायकान्तिः**] **कालीकटाक्ष इवे**ति—उपसंहारकारिण्यत्र काली। अत्रोत्प्रेक्षा [शङ्का न कार्या]। उत्प्रेक्षा हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृतवस्तुसम्बन्धहेतुका सम्भावना कथ्यते। सा च न कवेः, तेन शोणत्वाख्यस्य धर्मस्योपमानोपमेयगतत्वेन वस्तुप्रतिवस्तुतयोपनिबन्धनात्। नापि कविवर्णितानां वीराणाम्। नहि तैः कालीकटाक्षसम्भावनया कृपाणः प्रतिपन्नोऽपि तु कृपाणत्वेन। अथ व्यलोकीति सम्बन्धबलात् सम्भावना व्यवस्थाप्यते? न, व्यलोकीति सम्बन्धबलान्न सम्भावनाप्रतीतिरपि तु सादृश्यम(मे)व गम्यते, इह शब्दमाहात्म्यात् कटाक्षसदृशः कृपाणो दृष्ट इति प्रतीतेः। तस्मादुपमैवेयं (68b) नोत्प्रेक्षेति निश्चयः। **गाढेति**—'अत्र य एवाधरं निर्दशति स एवोन्मोचयतीति विरुद्धयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वादेकविषयत्वेन विरोधालङ्कारो वाच्यः। स च स्वतःसम्भवी, शीतोष्णादिवदस्य विरोधस्य बहिरपि सम्भवात्। तुल्ययोगिता ये आयुक्ता (त्वत्रायुक्ता), क्रियाभेदात् साम्याभिधानाभावात्—एकत्र दशनक्रियाऽपरत्र व्यापादनक्रियेति क्रियाभेदः। तस्मात् कार्यकारणभूतयोर्व्यापादननिर्दशनक्रिययोः पूर्वापरत्वेन स्थितयोरप्येककालप्रतीतेरतिशयोक्तिरेवैषेति युक्तम्' (रु. सं. ३३)। यथाकर्तुस्तु विभिन्न-

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसम्मूर्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम्।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥६४॥

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते।

केसेसु बलामोडिअ तेण अ समरम्मि जअसिरी गहिआ।
जह कन्दराहि विहुरा तस्स दढं कण्ठअम्मि संट्ठविआ॥६५॥

(गा. स. (?) वे. ६७७)

योरपि क्रिययोरेककालत्वे तुल्ययोगितेति मतम्[31]। यदि वा दशनं व्यापादनरूपं [क्षतं ततो या व्यथा] तयाऽध्यवसितगताऽतिशयोक्तिरत्र मूलम्, अधरेण च शत्रूणामौपम्यं गम्यमानमिति तुल्ययोगिता। **मम क्षत्येत्युत्प्रेक्षमाणेऽत्र** हेतुर्गम्यते। **कैलासस्येति**। प्रथमं प्रधानम्। **अर्थाधिगम** इति—कीर्तेर्गुणोदीरणरूपत्वादस्ति तत्रार्थो, न च [स] गजैरधिगम्यते, तिर्यग्रूपत्वात्। अयञ्चार्थो न वहिः सम्भवति; कवेश्च प्रौढोक्त्या वक्तुं न वोचित इति तथा व्यवह्रियते। **केसेसु** इत्यादि— केशेषु बलात्कारेण तेन समरे जयश्रीर्गृहीता। यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे

---

31 अत्र 'न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया। तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिते'ति भामहोक्तप्रकारेण तुल्ययोगितासम्भवो नत्वाधुनिकमम्मटादि-लक्षणेनेति युक्तैव विचिकित्सा प्राक्तनानां टीकाकृताम्। श्रीधरस्य मूलग्रन्थ-समर्थनार्थं द्वितीयं व्याख्यानं कुशकाशकल्पम्। अर्वाचीनैष्टीकाकृद्भिस्तुल्य-योगितापदस्य यौगिकार्थतया समर्थनप्रयासोऽनुपादेयो 'रूढेर्योगापहारिते'ति न्यायात्। यदत्र भट्टगोपालेन 'इत्यलं व्याख्येयग्रन्थपौर्वापर्यव्यलीकोद्घाटनेने'ति सप्रश्रयमाक्षेपसूचनं तत्रैवंविधस्वविरोधिमन्तव्यप्रस्तावने प्रकाशग्रन्थस्य विभिन्ना-करतो वस्तुसमुच्चयनमुदाहरणानां तत्तद्ग्रन्थतः प्रसक्तस्य वृत्तिविवरणादेरुप-योगश्च हेतुरिति नास्त्येव संशयलेशोऽपि। आकरास्ते ते सर्वत्र नाधुनोपलब्धव्याः केवलमनुमितस्वाभाव्या इत्यलं पल्लवितेन। एवमप्यग्रे हेत्वलङ्कारपदेन प्राचीनोक्त-हेत्वलङ्कारस्य निर्देशो बोध्यः। तत्प्रसक्तञ्च टीकाकृतो विवरणं 'हेतुर्वाक्य-पदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृत'मिति लक्षणाक्रान्तत्वसूचनाय।

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा। एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः। न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च।

गाढालिङ्गणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ।
माणंसिणीण माणो पीलणभीअव्व हिअआहिं ॥६६॥

(गा. स. (?) वे. ६३४)

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु।

जा ठेरं व हसन्ती कइवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा।
दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥६७॥

(गा. सः. (?) वे. ६८२)

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगदजडासनस्था निर्मिमीत इति व्यतिरेकः। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः।

जे लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोअखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणं।
ते एह्रिं मलआनिला विरहिणीणीसाससंसग्गिणो
जादा झत्ति सिसुत्तणेवि बहला तारुण्णपुण्णा विअ ॥६८॥

(क. म. १।१६)

संस्थापिताः॥ तस्य विधुरा इति सम्बन्धः। अत्रोत्प्रेक्षायाः समासोक्तिर्मूलमवगन्तव्यम्, अन्यथा मदनोद्दीपनस्य (69a) निर्विषयत्वात्। **जअसिरी गहिआ**—एतैर्विधुरैर्जयो दृष्ट इति वाक्यार्थः प्रतीयते, तस्य च पलायनहेतुत्वेन प्रतीतेर्हेतोर्वाक्यपदार्थतेति काव्यलिङ्गता। **[न] त्यजन्ती**त्यपह्नुतेर्दृढं कण्ठे संस्थापितेति व्यञ्जकम्। **गाढे**ति—'गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति। मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात्॥ अत्रालिङ्गनमात्रेणापि पीडनस्य सम्भवः, प्रत्यालिङ्गनेन तु सौष्ठवमिति नैतस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गता। **जा** इत्यादि—या ब्रह्माणमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा। दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी॥ **ठेरं** स्थविरमपि। **अजडासनस्थे**ति—'ब्रह्मस्थानाम्बुजस्य जडता व्यक्तैव। अत्र निर्मातृत्वात्तव गर्वोऽभून्ममापि निर्मातृत्वादिति हसनस्योपपत्तेर्'हसन्ती'ति वाच्ये समर्थिते गर्वोऽतिरिक्तातिशयत्वाद्यभि-(गम्यमानव्यातिरेकाभि-)

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासं।
पिअदंसणविहलंखण[32]खणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअं ॥६९॥

(गा. स. ६३६)

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा च।

ओल्लोल्ल[33]करअरअणक्खएहिं तुह लोअणेसु मह दिण्णं।
रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥७०॥

(गा. स. (?) वे. ६७१)

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसीत्युत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द्र-नखक्षतानि गोपायसि यावत्तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु।

प्रायेण हसनं योजनीयम्।' (रु. सं. ३३-३४ पृः) **जे लङ्के**त्यादि—'ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः सम्भोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनात् प्राप्ता दरिद्रत्वम्। त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंसर्गिणो जाता झगिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव॥ अत्र **एण्हिं** [इ]तीदानीमर्थस्य निर्देशाद् बहिश्वार्थे (श्वास) वाक्यार्थस्यासम्भ-वाद्वाच्यस्य कविनिबद्ध-(69b) वक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वं विद्यते।' (रु. स. ३१ पृः) वसन्तसमय-वर्णनावस्थाऽऽरम्भेऽत्र दक्षिणानिलो मन्मथास्त्रार्थदायित्वेन विरहिणां दीर्घनिःश्वासमयीमवस्थां मूर्च्छादात्रीं तनुते। क्लिन्नोरगोरिव-(खिन्नोरगीस्फार-) फूत्कारविनिर्गततयेत्युत्प्रेक्षाऽपि प्रतीयमाना मन्तव्या। **'सही**त्यादि—सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम्। प्रियदर्शनविश्रृङ्खलत्वक्षणे सहसेति तेनापसृतम्॥ अत्र प्रार्थनारूपायाः क्रियाया [अ-] भावेऽपि मानस्य निष्पन्नत्वात् प्रसादनरूपस्य कार्यस्योत्पत्तौ विभावना, तस्याश्च **सहसत्ति तेण ओसरिअं** इति व्यञ्जकं, तेनेति च निर्दिष्टस्य धैर्यस्य विह्वलत्वेनापसरणेन समर्थितं सौभाग्यफलं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणं गम्यते। **ओल्लोल्ले**त्यादि—आर्द्रार्द्रकरजदशनक्षतैस्तव

---

32 विहलंखलेति मूले पाठो विश्रृङ्खलक्षणेति तच्छाया चेति रुचकचण्डीदासादीनां ग्रन्थेषु दृश्यते। रुचककृतसङ्केतेऽस्मत्टिप्पनी द्रष्टव्या।

33 'उल्लोल्ले'ति वेवरसम्पादिते गा. स. पुस्तके पाठः।

महिलास्सहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ ॥७१॥ (गा. स. २।८२)

अत्र हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः ।

शब्दार्थोभयभूरेकः—

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥७२॥

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ।

लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्तांशुकं प्रसादं कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥ रक्तांशुका (रक्ता अंशुका) रश्मयो रक्तं वस्त्रं [च] । अत्रोत्तरश्रुतिमात्रेण प्रश्नस्योन्नयनादुत्तरालङ्कारः । केवलं नेत्रयोः कोपेन न रक्तत्वमपि तु रक्तांशुकबलादित्यपह्नुत्यलङ्कारसचिवेनोत्तरालङ्कारेणेति वाच्यम्, ग्रन्थकृता तु तस्यैव मुख्यतयाऽनुरञ्जकत्वान्निर्देशः कृतः । **महिलासहस्से**त्यादि । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुकमपि तनयति ॥ अत्र (70a) **महिलासहस्सभरिए** इति पदाद्य(र्थ)-रूप एव **अमाअंती**त्यत्र हेतुरिति हेत्वलङ्कारः काव्यलिङ्गम् । इदन्तु वक्तव्यं यथाऽत्र तनूकरणलक्षणस्य कारणस्य सद्भावेऽपि हृदयवर्तनलक्षणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ विशेषोक्तिः प्रतीयते, तथाऽमान्तीव करोतीत्युत्प्रेक्षाऽपि चारुतया प्रतीयत एव, तनूकरणेऽमानस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षणात् । एवञ्चोत्प्रेक्षाध्वनेरपीदमुदाहरणम् । इत्थमर्थशक्तिमूलस्य द्वादशापि भेदा उदाहृताः' (रु. स. ३६ पृः) ।

अतन्द्रेति निर्मलकर्पूरनिर्मितालङ्कारवती **समुत्** सहर्षा दीपितकामा **तारकाभ्यां** कनीनिकाभ्यां **तरला श्यामा** कान्ता **कं** वलि-(मुनि)-मपि **सानन्दं न करोति** ; अपि तु [सर्वं] करोत्येवेत्येकोऽर्थः । द्वितीयस्तु श्यामा रात्रिः पूर्णचन्द्रशोभिता समुद्दीपितकामा तारासङ्कुला । अत्र "श्लिष्टशब्दमाहात्म्याच्छब्दशक्तिमूलत्वम्, तद्वर्जितसाधारणशब्दमाहात्म्यादर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूले यान्युदाहरणानि तान्युभयशक्तिमूलत्वेनाभ्युपगतानि स्युः । अवश्यं हि तत्र केनचित् साधारणशब्दप्रयोगेन भवितव्यम् । अथ श्लिष्टशब्दप्रयोगं वक्त्रौचित्यादर्थसाचिव्यं वाऽऽश्रित्योभयशक्तित्वमित्युच्यते तर्हि 'तिग्मे'ति 'पन्थिअ ण एत्थे'त्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रौचित्यं प्रतिपाद्यौचित्यञ्चाश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरस्य

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥४१॥

अस्येति ध्वनेः ।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति—तथाहि नव रसाः। तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च। संभोगस्यापि परस्परावलोकनालिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमावचयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषड्ऋतुवर्णनादयो बहवो भेदाः। विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः। तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम्। तत्रापि

(70b) प्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् कथं केवलशब्दशक्तिमूलत्वमित्युक्तम् ?'' (रु.सं. ३६ पृः द्रः) सत्यं, स्यादेतद् यद्येतावन्मात्रमस्य ग्रन्थकर्तुरुभयमूलत्वे निमित्तत्वेनाभिमतं स्यात्। नचैवं, तथाहि यत्रैकदेशस्था यथोक्तरूपा शब्दशक्तिरेकदेशान्तरस्था च वक्त्रौचित्यादिसहकृताऽर्थशक्तिर्व्यङ्ग्यं प्रति व्याप्रियते तत्रोभयप्राधान्ये सत्युभयशक्तिमूलत्वमित्यस्याभिप्रायो यथा प्रकृतोदाहरणे। अत्र हि निशानायिकयोरुद्दीपनालम्बनविभावयोरौपम्यपर्यन्तप्रतीतिः श्लिष्टशब्दमाहात्म्यात्। विप्रलब्धस्येयं चिन्तेति सानन्दमित्यादिना जगदपि सानन्दं करोति, न मामेव, तथा करोतीत्यादि स्वाभिप्रायस्याभिव्यक्तिरर्थशक्तिमाहात्म्यादिति। नचैत'त्तिग्मे'ति 'पन्थिअ ण एत्थे'त्यादौ च सम्भवति। 'यतश्चार्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेत्यविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽनन्तभेदोऽप्येकः, क्रमद्योतिते तु शब्दशक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला द्वादश, उभयशक्तिमूल एकः' (रु. सं. ३६ पृः) ततः स्पष्टाऽस्याष्टादशप्रकारतेत्याह—**भेदा** इति। इदंशब्देनोभयत्वपरामर्शेऽसङ्गतिः, अत आह-**अस्ये**ति **ध्वने**रिति। सूत्रनिरसनीया-(71a) माकाङ्क्षामवतारयति **नन्वि**ति। यस्मादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽनन्तभेदस्तत **एक एव गण्यते**। आनन्त्यस्य दिङ्मात्रमाह—**तथाही**ति। तत्र रसानां शृङ्गारः सम्भोगविप्रलम्भभेदभाक् प्रत्येकं वाङ्नेपथ्यक्रियाऽऽत्मकतया षट्प्रकारः। तत्र सम्भोगस्य **परस्परावलोकना**दयोऽन्तरङ्गा बहिरङ्गास्तु **कुसुमावचया**दय इति यथाक्रमं निर्दिशति। तत्र परस्परदर्शनेन यथा (ध्व. आ. ३।४ वृः) स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभिर्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः। तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः॥ अत्रोत्कलिकाबाहुल्येन 'स्मर एव नवो नदीपूरः प्रावृषेण्यप्रवाहः सरभसमेव प्रवृद्धत्वात् (ध्व. आ. लो.) तेनोढा' अनियन्त्रणं

नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम्। तत्रापि देशकालावस्थाऽऽदिभेदा इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यं, का गणना त्वन्येषाम्। असंलक्ष्यक्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते।

वाक्ये द्व्युत्थः—

द्व्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः।

पदेऽप्यन्ये

कृताः पुनर्गुरव एव सेतवस्तैर्यद्यपि धृतास्तत्सन्निधौ लज्जावशान्नियन्त्रिताः सन्तोऽपूर्णसमागममनोरथा दुःखं तिष्ठन्तीति तदपि प्राणननयन (लक्षण ?)-मात्रजीवितत्वाल्लिखितप्रख्यैरङ्गैरुपलक्षिता अनिवार्यप्रसराभिलाषबलान्नयने एव नलिनीनाले ताभ्यां परस्परं प्रेमामृतरसं पिबन्त्यास्वादयन्तीति रूपकेनाङ्गत्वेनानुगुण्येन प्रसाधितः परस्परदर्शनात्मा सम्भोगशृङ्गारः प्रकाशते। एवमन्येऽपि। **उत्तममध्यमाधमप्रकृतित्व**मुत्तममध्यमाधमपात्राश्रय-(71b) त्वम्। शृङ्गार इति नियमादन्यत्र शृङ्गारशब्देन तदाभासो मन्तव्य इत्युक्तमेव। मनुष्यपशुपक्षिप्रभृतीनां नगरग्रामारण्यसलिलादिसमवेतानां परस्परमतितरां भेद इति। **देशभेदः** प्रसिद्ध एव। ऋतुभेदादिभ्यो न सलिलादीनामचेतनानां विशेषः, चेतनानाञ्चौत्सुक्यादय इति **कालभेदः**। बाल्ये नैव प्रमदा शृङ्गारस्य विभावः, यौवने तु विभाव एवेत्येवमादिर**वस्थाभेदः**। विभावानुकल्पे न पुनरनुभावव्यभिचारिणी। प्रकर्षमन्दत्वमध्यत्वाद्यवस्थाजनको देशादिभेदः स्थित एव इत्येक एव रसः परिसंख्यातुं न शक्यते किं पुनरन्य इति। तथाहि हास्यस्यात्मस्थपरस्थभेदवतः [प्रत्येकं] पृथक् पृथक् विकाशिनयनं स्मितं, किञ्चिल्लक्ष्यदशनं हसितं, मधुरस्वनं विहसितं, स्वाङ्गशिरःकम्पनमुपहसितं, साश्रुपूर्णाक्षमतिहसितमिति षड् भेदाः। [इत्थं] द्वादशभेदस्य (प्रभेदे-) ष्वङ्गनेपथ्यवाक्यभेदेन षट्त्रिंशत्प्रकारता। धर्मोपघातार्थापचयशोकसम्भवः करुणस्त्रिधा। अङ्गनेपथ्यवाक्यभेदाद्रौद्रस्त्रिधा। दानधर्मयुद्धभेदाद्वीरस्त्रिप्रकारः। व्याजापराधत्राससम्भवो भयानकस्त्रिधा। क्षोभणोद्वेगभेदाद्बीभत्सो द्विधा। दिव्यदर्शनहर्षोद्भवत्वादद्भुतोऽपि द्विभेदः। शुभसंस्कारजो देवताऽनुग्रहजश्च (72a) शान्तो द्विविध इति भरतमुनिनोदीरिता ये स्वगताः प्रभेदास्तेषां प्रत्येकं तदाभासादिभेदा एकचत्वारिंशत्स्थायिसञ्चारिभावानाञ्च स्वरूपभेदाश्चाभासशान्त्यादिभेदानाञ्च सर्वेषामनन्ताः पूर्ववदुत्तमादिरूपस्वाश्रयापेक्षया देशकालावस्थानभेदाद्वि-

'अपि'शब्दाद्वाक्येऽपि। एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्याऽपि भारती भासते (ध्व. आ. वृ. ३।१ द्रः)।

तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥७३॥

अत्र द्वितीय'मित्रा'दिशब्दा आश्वस्तत्वनियन्त्रणीयत्वस्नेहपात्रत्वादि-संक्रमितवाच्याः।

भावानुभावा निरवधयः। तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गिभावेन सम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे निरवधित्वं स्फुटमित्याह **का गणने**ति[34]। कथं तर्ह्येकरूपतेत्याह—**असंलक्ष्ये**ति।

उभयशक्तिमूलो वाक्य एव सम्भवतीति तं विहायान्ये सप्तदश प्रकाराः पदवाक्ययोर्ज्ञेया इत्याह **पदेऽप्यन्य** इति। "ननु काव्यविशेषो ध्वनिः, काव्यञ्च न पदमात्ररूपमपि तु निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिकारि विशिष्टवाक्यप्रभवम्, एवञ्च कथं पदप्रकाश्यत्वं वाक्यविशेषरूपस्य ध्वने"-(रु. सं. ३७ पृः) रित्याशङ्कां दृष्टान्तमुखेन परिहरति **एकावयवे**ति। तदिह **पदेऽपी**त्याधारसप्तमी सहकारिताऽऽत्मकनिमित्तत्वाभिप्रायेण मन्तव्या।

यस्य मित्राणीत्यादि—अत्र नियमेनानुपयोगात्मिकया बाधया बाधितत्वाद्द्वितीयपद एव लक्षणा, प्रथमे धर्मिण एवाकाङ्क्षितत्वात्। तेन चाश्वस्तादयो ये मित्रादिधर्मा लक्ष्यन्ते

---

34 अयमेव सर्वत्र ध्वनिकाव्यगणने साधीयान् सिद्धान्तः स्यात्। ध्वन्यालोके न केवल-मसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रसङ्गेऽपि तु संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽप्ययमेवाश्रितः। दिङ्मात्रेणैव भेदास्तत्रोक्ताः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य त्रिविधत्वादतिरिक्ता भेदा 'एको''ऽपर' इत्यादिना विशेषणेन निर्दिष्टाः। गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेऽपि स्वल्पतरप्रभेदप्रसरे न भेदगणनातात्पर्यमनुबद्धम्। आनन्दवर्द्धनसमकालिकेन तद्भिन्नदेशवासिना गाणितिकेन महावीराचार्येण 'छन्दोऽलङ्कारकाव्येषु तर्कव्याकरणादिषु। कलास्थानेषु चान्येषु प्रस्तुतं गणितं पर'मिति यदभाणि तद्ध्वनिभेदप्रदर्शनपरत्वे-ऽप्रासङ्गिककल्पं सामान्यतः प्राचीनालङ्कारिकाणां समयबहिर्भूतं चेति न प्राचीनेष्वप्युद्भटकाव्यालङ्कारव्याखातृप्रतीहारेन्दुराजावाद्दतेषु प्रसज्यते। इयञ्च गणनाव्यसनिता मम्मटात् प्रागुद्भावितेत्यपि न संशयितः सिद्धान्तः। परमियमेव भ्रमजालविस्तारिण्यत्यर्वाचीनटीकाग्रन्थेषु धृतान्मार्गात् ग्रन्थोक्तगणनाविसंवाद-समयाच्च प्रतीयते।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणां ।

हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥३४॥

(गा. स. (?) वे. ६७८)

अत्र विमुज्झन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधाऽऽस्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥७५॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते । यथा वा—

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते

मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥७६॥ (अ. श.)

अत्र भीताननेत्येतेन हि नीचैः शंसनविधानस्य युक्तता गम्यते । भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।

तेषां सातिशयत्वाद्व्यङ्ग्यत्वम् । **खले**त्यादि-(72b) खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥ व्यवसायानामचेतनानां विमोहनकर्तृत्वं योग्यताविरहादनुपपद्यमानमिति **विमुज्झन्ती**ति पदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं सद्धीराणां नित्योद्योगित्वेऽनन्यसामान्यमुत्साहप्रकर्षं प्रकाशयति । यद्यपि विभावादिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तं बहुशस्तथापि ते विभावादयो यदा विशिष्टेन केनापि पदेनार्प्यमाणे रसचमत्कारकारिणो भवन्ति तदा पदस्यैवासौ महिमेति व्यवह्रियत इत्यभिप्रेत्यालक्ष्यक्रमो रसादिध्वनिर्यः सोऽपि पदे द्योतके भाति प्रकाशत इति । उदाहरति **लावण्य**मित्यादि । समुदायगामिधर्मान्तरं **लावण्यं** सौन्दर्यमित्यर्थः । **कान्ति**रुज्ज्वलता । पृथक्पृथगवयवाश्रितं रामणीयकं **रूपम्** । तच्छब्दसमानार्थश्चादःशब्दः । हृदयनिहितार्थस्मरणवशात् प्रत्यक्षभावितां कान्तिं कृत्वेयमुक्तिः । ये पूर्वं लावण्यादयो रतिविभावतामालम्बन्ते स्म त एव विप्रयुक्ताः सन्तो विप्रलम्भमुज्जृम्भयन्तीति स्थितम् । **तदि**त्यादिना सर्वनाम्ना लावण्यादिगततत्कालसुलभसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तलोकोत्तररूपतास्मरणोद्दीपनाद्विप्रलम्भः परां काष्ठामानीयत इति तदादिसर्वनामपदानां रसमयत्वं सहृदयानां (73a) स्वसंवेदनसिद्धं स्फुटमेवेति । न केवलं तदादिसर्वनामपदानामेव रसद्योतकत्वं किन्त्वन्येषामपीत्युदाहरणान्तरं दर्शयति—**यथा वे**ति । **मुग्ध** इत्यादि । **बधान ऋजुता**मिति ऋत्यकः (पा. ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावात । **युक्तते**ति भयस्य कृत्रिमत्वप्रकाशनात् ।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप भीम ॥७७॥

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८॥

काचित् संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति ।

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः ।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥७९॥

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु 'अधुना'पदद्योत्यं व्यज्यते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥८०॥[35]

शब्दशक्तिमूलो द्विविधः । तद्यथा **रुधिरे**त्यादि—**करालो** भयानकः । **रुचिरो** दीप्तः । **भीम**पदोपस्थापितयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यत इति शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योपमाऽलङ्कारः । **अत्र भीषणीयस्ये**ति—कातरत्रासदायिनः । **भुक्ति**रित्यादि । **भुक्तिः** कान्तोपभोगोऽपि । **मुक्तिरु**द्वेगदव्यापारादपि । **एकान्तं** संकेतस्थानमपि । **सतः** सुन्दरस्या**गम** [आगमनं] शोभन आगमश्च । **मुख्यया वृत्त्ये**ति—प्रकरणनियन्त्रिताया अभिधाया एव व्यञ्जनव्यापारेणोन्मुद्रणादनयोश्चार्थयोर्वैसादृश्यान्नोपमानोपमेयभावः । अथार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भविप्रभृतिभेदेन द्वादशप्रकारः पदप्रकाश्यो यथा—**साय**मित्यादि । **अभितो** बहिरन्तश्च । **व्यतिकरः** सम्भेदः । **अमीलनव्यतिकरं** स्पष्टम् । वक्तृप्रतिपाद्यसचिवे**नाधुना**पदार्थेन प्रागननुभूतावस्थावैलक्षण्यादुक्तरूपं वस्तु द्योत्यते । स्वतःसम्भवित्वं चास्य प्राग्वदेव । (73b) **तदप्राप्ती**त्यादि **तदित्य**नेन कृष्णस्य परामर्शः । अत्र परमेश्वरवियोगजं दुःखं तदनुध्यानजं सुखञ्च जन्मसहस्रोपभोग्यदुष्कृतसुकृतफलत्वेन सहाभेदेनाध्यवसितमित्य**शेषचय**पदाभ्यां द्वे अतिशयोक्ती व्यज्येते ।

---

35 अयमेव प्रकृतः पाठः । क्वचिन्मुद्रितविष्णुपुराणेऽग्रिमस्य श्लोकस्यार्धयोरयथा व्यत्यासो दृश्यते ।

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥८१॥

(वि. पु. ५।१३।२१, २२)

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्तनाह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् । एवं च 'अशेष' 'चय'पदद्योत्ये अतिशयोक्ती ।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।
बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥८२॥

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तत इति 'सर्व'पदद्योत्यं वस्तु ।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णवबहुआ सोऊण कुणइ वअणं महिसंमुहं ॥८३॥

(गा. स. (?) वे. ६६८)

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन म्लानत्वमिति 'मिलाणा'दिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राईसु चंदधवलासु ललिअमाप्फालिऊण जो चावं ।
एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो ॥८४॥

(गा. स. (?) वे. ६६२)

क्षणदेत्यादि—क्षणदा रात्रिः, **अक्षणो**ऽनुत्सवः । यदिवाऽक्षणदाऽनवकाशदा । **अवनं** रक्षणहेतुः । अवीनां मेषाणामसनं चारण**मव्यसनम्** । क्षणदा कथमक्षणदेति शब्दशक्तिमूलो विरोधालङ्कारः । अयञ्च **पराङ्मुखे त्वयी**त्यादिनोपपादितस्यार्थान्तरन्यासस्या[ङ्गम्] । **'तुहे'**-त्यादि—तव वल्लभस्य गोसम्मि प्रभाते आसीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसम्मुखम् ॥ महीसम्मुखमवनतं लज्जयेत्यर्थः । अत्राधरस्य म्लानकमलदलत्वेन रूपणं, तेनानवरतपरिचुम्बनं प्रतीयते । तत्र **मिलाणादिपदे**ति [पदद्योत्यं] काव्यलिङ्गं व्यञ्जकस्य हेतोरनेकपदार्थता । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरो यथा **राईस्वि**त्यादि—रात्रिषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् । एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चिदपि तदादेश-पराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यत इति 'भुअणरज्ज'पदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले।

दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः॥८५

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति 'व्यतिकर'-पदद्योत्यो विरोधः।

वारिज्जंतो वि पुणो संदावकदत्थिएण हिअएण।

थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो॥८६॥

(गा. स. (?) वे. ६६४)

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते इति 'ण चलइ'पदद्योत्यं वस्तु।

सो मुद्धसामलंगो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो।

तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ॥८७॥

(वि. बा. ली. गा. स. (?) वे. ६६८)

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति 'खंधाहि'पदद्योत्या विभावना। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः।

तेभ्य इति 'पञ्चमी विभक्ते' (पा. २।३।४२) इति निर्धारणे पञ्चमी तेषां मध्य इत्यर्थः। **उपभोगपरैरेवे**त्यवधारणेन रतश्रमशयनस्यापि प्रवास-(74a) प्रायविश्लेषात्मकता। आज्ञा-प्रधानं राज्ञः कर्म राज्यम्, तेन भुवनराज्यपदस्य द्योतकता। **निशिते**त्यादि—**अराले** वक्रे **वयसि** तारुण्यरूपे। **सेति** दृक्। **व्यतिकरं** मिश्रीभाव**मेत्य**। **अवस्था** अभिलाषचिन्तनाद्याः। **वारिज्जन्तो वी**त्यादि—वार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापकदर्थितेन हृदयेन। स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः॥ विशुद्धाभिजना हि परार्थे जीवितमपि त्यजन्ति न पुनः स्वधर्माच्चलन्तीति। **सो मुद्धे**त्यादि—स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लकलितललितनिजदेहः। तस्याः स्कन्धेन बलं लब्ध्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जयति॥

णवपुण्णिमामिअङ्कस्स सुहअ को त्तं सि भणसु मह सच्चं ।

का सोहग्गसमग्गा पओसरअणि व्व तुह अज्ज ॥८८॥ (गा. स. (?) वे. ६८६)

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत इति 'णवे'त्यादि-'पओसे'त्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते ।

सहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कवालीसहीए णिबिडाए।

हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअं ॥८९॥

(गा. स. (?) वे. ६६६)

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्, तत् कथय कीदृगिति व्यतिरेकः 'कहं' पदगम्यः ।

पविसंती घरवारं[36] विवलिअवअणा विलोइऊण पहं ।

खंधे घेत्तूण घडं हा हा णट्ठोत्ति रुअसि सहि किन्ति ॥९०॥ (गा. स. वे. ६६८)

अत्र हेत्वलङ्कारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र गन्तुमिच्छसि तदाऽपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु 'किन्ति'पदद्योत्यम्। यथा वा—

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।

वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥९१॥

(गा. स. वे. ८८०)

धम्मिल्लः संयतः केशपाशः, स एव स्मर इति रूपकम् । **णवे**त्यादि—नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभगः कस्त्वमसि भण मम सत्यम् । का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥ **नव**पदेन तरलत्वं, **पूर्णिमा**पदेन नायिकाऽन्तरसंसर्गः, **मृगाङ्कपदे**न ख्यातं धुत (धृत) कलङ्कत्वं, **प्रदोष**पदेन प्रकृष्टदोषत्वमपि, **रजनी**पदेन रागित्वमपि । **सही**त्यादि—सखि निधुवनसमरे अङ्कपालीसख्या निबिडया । हारो निवारित एवोच्छ्रीयमाणस्ततः कथं रमितम् ॥ अङ्कपाली आलिङ्गनं सैव सखी । निबिडा घनाऽनुरक्ता च । उच्छ्रीयमाणोऽधिकीभवन् । (74b) यथाऽयं नवोढायाः सुरतसङ्गरस्तथा प्रौढयुवतिभिरस्माभिरप्यननुभूतपूर्व इति व्यतिरेकः । **विहलं** इत्यादि—विश्रृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदृष्टिम् । द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा भिन्नः ॥ कुटो घटः, मिषशब्देन च्छलपर्यायेण-

---

36 'घरदारं' इति वेवर-सम्पादिते गा. स. पुस्तके पाठः । गाथेयं श्रीधरधृते मूले नास्तीति प्रतिभाति ।

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलतया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितं तत् किमिति नाश्वसिषि, तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु।

जोह्णाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा[37] सा।
बुड्ढा वि णवोढव्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअं।।९२।।
(गा. स. (?) वे. ६८४)

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः 'परवहूआ'पदप्रकाश्यः। एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः। वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम्। शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ।।४२।।

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ।।९३।।
न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ।।९४।।
(म. भा. आ. प. १५३ अः)

सत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवनिर्देश इत्यपह्नुतिरलङ्कारः। **जोह्णाइ** इत्यादि—ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा। वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम्॥ मधुरसो वसन्तानुरागो मदिरा वा, वृद्धत्वेनासम्भाव्यमानसम्भोगत्वादिकं, ततो वृद्धा नवोढायत इत्यत्र ज्योत्स्नाऽऽदिरूपो हेतुरिति काव्यलिङ्गं विवक्षितस्य चाशक्यत्ववचनोयख्यापनाय कथितसमागमविषयो निषेधः प्रतीयमान इत्याक्षेपः। तदित्थं पदप्रकाशिताः सप्तदश, वाक्यप्रकाशितास्त्वष्टादश दर्शिता एवेति पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

अथार्थशक्तिमूला ये द्वादश ते महावाक्येऽपि विलोक्यन्त इत्याह **प्रबन्धेऽपीति**। प्रबन्धो रामायणमहाभारतादिः। तत्र महाभारते यथा **अलं स्थित्वे**त्यादि। 'एतेन संसारमोहान्धतमसमग्नलोकसमुत्तरणवैराग्यबीजोत्पादनैकरसिकस्य कृष्णद्वैपायनमुनेरप्यय-

---

37 तारुण्णउस्सुअ इति सन्ध्यभावो प्रकृते सोढव्यः।

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥९५॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥९६॥

(म. भा. आ. प. १५३ अः)

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते । अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः, स्वयं तु लक्ष्य[38]तोऽनुसर्तव्याः । अपि शब्दात् पदवाक्ययोः ।

मर्थोऽनुमतो नतु ध्वनिकृतः स्वमतिविकल्पनमात्र-(ध्व. आ. ३।१५ वृः)[39] मत्र प्रमाणमिति दर्शयति । **कालधर्मो** मरणम् । 'गृध्रस्य शवशरीरभक्षणार्थिनः शङ्कितप्रत्युज्जीवितप्रत्याशया शवशरीरानुरोधिपुरुषप्रतिमोचनपरमिदं वाक्यं जम्बुकस्यापि निशोदयावधि तिष्ठन्त्वेते ततोऽहं गृध्रादपहृत्य भक्षयिष्यामीत्यभिप्रायवत् । **आदित्यो**ऽयमित्यादिना व्य[ञ्जकेन] स्वतः-सम्भविना चास्य प्राग्वदेव । अयञ्चाभिप्रायोऽर्थशक्त्या व्यज्यमानः शान्तरस एव परिनिष्ठां

---

38 अत 'लक्षणात' इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

39 'मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इवे'त्यादि द्व्यर्थक-वचनातिक्रान्तत्वं ध्वनेर्वस्तुतः सन्दर्भमयेष्वेव गरीयसी स्थितिरिति दर्शयितु-मानन्दवर्धनेन रामायणमहाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये ध्वनेः प्रसिद्धव्यवहारं लक्षयता प्रबन्धे तस्य च वैशिष्ट्यं दर्शयता गृध्रगोमायुसंवाद उदाहरणतयोपन्यस्तः । लोचनकृता च स्वविवरणे प्रसक्तानां श्लोकानामत्र दर्शितानामभिप्रायव्यक्तिर्मुख्यतो वर्णतः प्रभृति प्रबन्धपर्यन्ते रसादिध्वनेः प्रतिष्ठया साधु साधिता । तत्वोप-देशपराणां मुनिवर्याणामप्यत्र तात्पर्यं का कथा कान्तासम्मिततया प्रीतिं वितरतां कवीनामित्याकूतम् । प्रबन्धैकदेशे तस्य भूयान् प्रकाश इति टीकाकृतो-दाहरणावलिः संगृहीता । 'समयुज्यत भूपति र्युवे'त्यादिदर्शितस्य रघुश्लोकस्या-न्यथा पाठोऽस्माकं परिचितः । स त्वेवम्—अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरज इत्यादि ।

प्राप्नोति।' (ध्व. आ. लोः १५२ पृः) 'महाभारते हि शान्तस्यैवाङ्गित्वमितरेषां रसानामङ्गत्वमेव, यथा रामायणे करुणस्य प्राधान्यमन्येषान्तु गुणत्वम्' (ध्व. आ. ४।५ वृः) **अन्ये त्विति**—तद्यथा मालतीमाधवे पञ्चमेऽङ्केऽन्योन्यदर्शनानन्तर' मालतीमाधवयोरुक्तिप्रत्युक्तिचेष्टाप्रबन्धो मालत्याः पित्रोरसम्मत्या स्वदानस्यावश्यकरणीयतामभिव्यनक्ति। यथा तत्रैव तृतीयेऽङ्के लवङ्गिकां प्रति कामन्दक्या उक्ता 'अयि सरले किमत्र भगवत्या शक्यम्? प्रभवति प्रायः कुमारीणां जनयिता दैवञ्च। यच्च किल कौशिकी शकुन्तला दुष्यन्तमप्सराः पुरूरवसं चकम इत्याख्यानविद आचक्षते वासवदत्ता च सृञ्जयाय पित्रा दत्तमप्यात्मानमुदयनाय प्रायच्छदित्यादि तदपि साहसाभासमित्यनुपदेष्टव्यकल्पमित्यनाशास्यम्' इति। (75b) अत्राप्यनुपदेश्यताव्याजेनोपदेश्यत्वमेव 'कल्प'पदेन[40] द्योत्यते। न चोपमा प्रतीयते। यथा च **मधुमथनविजया**ख्यायां खण्डकथायां सन्दानितकविशेषकादिषु। तत्र सन्दानितके यथा जाणंती सा विअ्रडमङ्गिवेभ(?) सिंदूरमल्लिआ होंति। वलपीडिअकुमुद्दंतरुहिरभरिअव्वसअम्बरहरं ॥ किं अण्णं ताण विदाणाराण(?) णिच्चलबालवलआसु। बद्धंफलव्व दीसइ जस्स जसो समरसीमासु ॥ अत्र 'बद्धफलव्व' इत्युत्प्रेक्षया रुक्मिणीहरण-(पाणि ?) लाभे निष्प्रतिबन्धता भगवतो द्योत्यते।[41] एवं विशेषक-कलापक-कुलकादिष्वपि द्रष्टव्यम्। रघुकारकृतौ रघुराघवयोर्वर्णने (८।१६) 'समयुज्यत भूपतिर्युवा सचिवैर्नीतिविशारदैरजः। अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समितो विनेतृभिः' ॥ [इत्यादिना] 'इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिबद्धप्रसरेषु जाग्रतौ। प्रमितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥' (८।२३) इत्यन्तेन तुल्ययोगितया काव्यलिङ्गेन वा व्यतिरिक्तः (रेकः ?) प्रकाश्यते। एवञ्च नाटकादिषु विष्कम्भ[क]-प्रस्तावनादिषूक्तिप्रत्युक्तिप्रबन्धेषून्नेयमिति। तदित्थमर्थशक्तिमूलध्वनेरितरप्रकारोदाहरणानि शिक्षितलक्षणानां लक्ष्योदीक्षणे नानाप्रबन्धेषु स्वयमेवाविर्भविष्यन्तीत्यतो ग्रन्थकृता न प्रपञ्चितानि।

---

40 'कल्प'पदेनेति शिथिलमभिधानं कल्प(प्) प्रत्ययेनेत्यर्थः। अत्र विपरीतलक्षणागर्भव्यञ्जनया विवक्षितार्थप्रतीतिः।

41 मधुमथनविजयपरिकथा ध्वन्यालोके तदुपरि लोचने च परामृष्टा (पृः १४२) हेमचन्द्रेण च काव्यानुशासने तद्विवेके चानूदिता। 'द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ सन्दानितकम्। बहूनां छन्दसामेकवाक्यत्वे तद्वाक्यानाञ्च समूहावस्थाने परिकथे'ति रुद्रटव्याख्याने नमिसाधुः। श्रीधरोद्दिष्टमुदाहरणन्तु लोचनकृद्धेमचन्द्रोद्धृताभ्यामुदाहरणाभ्यां भिन्नम्। अत्र तु प्रथमपद्ये पूर्वार्धे द्वितीयपद्ये पूर्वपादे च पाठविपर्यासो जातः। स च लिपिकरानवधानताकृतः।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

तत्र प्रकृत्या यथा—

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।

रुद्दस्स तइअणअणं पव्वईपरिचुम्बिअं जअइ ॥९७॥

(गा. स. ५।५३ ; व. ल. ६०७)

अत्र 'जयती'ति न तु शोभत इत्यादि। समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम्। यथा वा—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

तावत् प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबन्धं धृता

धावित्वेव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥९८॥

(का. अ. सू. वृ. ३।२।१५)

अत्र 'पदानी'ति, न तु द्वाराणीति ।

तिङ्सुपोर्यथा—पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाऽङ्कुराणां

दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।

(76a) वाचकत्वं ध्वनिव्यवहारे न प्रयोजकं व्यञ्जकत्वेन व्यवस्थापनादिति पदैकदेशभूतैरपि विशिष्टविभावादिवाच्यार्थसामर्थ्यप्रकाश्यानां रसादीनां प्रकाशनमित्याह **पदैकदेशेति**।[42] अयञ्च प्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वेन द्विधा। तत्र धातुः प्रातिपदिकञ्चेति प्रकृतिरपि द्विधैव। तिङ्सुप्प्रभृतयश्च प्रत्ययभेदाः। तत्र तिङ्कृतं व्यञ्जकत्वं यथा **रइ** इत्यादि। रतिकेलिहृतनिवसनकरकिशलयरुद्धनयनयुगलस्य। रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति॥ अत्र शोभते राजत इत्यादिक्रियापदान्तरतिरस्कारेण जयतेरेव प्रयोगः पिधानान्तरातिशयादिना चुम्बनस्य लोकोत्तरप्रकर्षं शृङ्गारजीवितभूतं व्यनक्ति। प्रकृतेर्यथा **प्रेयानि**तीयसुना प्रियत्वमात्रनिरासपरेण काऽपि प्रेमपात्रता द्योत्यते। प्रत्ययस्य यथा—**पथि पथीत्यादि**। **पवमा**नो वातः, **लासको** नर्तकः। **किरती**ति कर्तरि

---

42 अत्र च सरस्वतीतीर्थकृतबालानुरञ्जन्यां प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धकालवचनपुरुषवाक्यगतपूर्वनिपातविशेषणविभक्तितद्धितोपसर्गनिपातसर्वनामप्रातिपदिकाव्ययीभावकर्मभूताधारादिविशेषा रचनेति सारसंग्रहः।

नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥९९॥

अत्र 'किरती'ति किरणस्य साध्यमानत्वं 'निवृत्ते'ति निवर्तनस्य सिद्धत्वं, तिङा सुपा च तत्रापि 'क्त' प्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते। यथा वा—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितः
निराहाराः सख्यः सततमरुणोच्छूननयनाः।[43]
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥१००॥ (अ. श.)

अत्र 'लिखन्नि'ति न तु लिखतीति, तथा 'आस्ते' इति न त्वासित इत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्त इति, 'भूमि'मिति न तु भूमाविति न हि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम्। सम्बन्धस्य यथा—

गामारुहम्मि[44] गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥१०१॥
(गा. स. वे. ७०५)

प्रत्यय इति (76b) साध्यमानत्वं न वाच्यं किन्तु द्योत्यम्। एवं प्रातिपदिकार्थमात्रविहितया प्रथमया तद्गतं सिद्धत्वं द्योत्यते। निष्ठाप्रत्ययस्य कर्त्रादिकं वाच्यमिति धात्वर्थगतमतीतत्वं व्यङ्ग्यम्। **लिखन्नि**त्यादि—**अरुण**' दग्धपद्म घोरवटिकाविकाश (निकाशम् ?) **उच्छूननयनाः** कठिन-कठोरहृदयतया निरस्तान्यानुरोधा इत्यर्थः।—**लिखन्नास्त** इति लिखनस्योपलक्षणीभावाद-वस्थिता (तया) क(कस्या)न्यपारतन्त्र्यं प्रतीयते। सुस्थावस्थे चेतसि बुद्धयः समुन्मिषन्तीति तन्मयीभावेन विगलितसकलकरणपाटवस्य सतताभ्यस्तविद्याऽननुस्मरणमनुरागोद्रेकसूचकम्। **गामरुहम्मी**त्यादि—ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि। नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि॥ ग्रामरुहाऽत्यन्तग्रामजाता। या भवामि सा भवामीत्यभिजनादावनादरेण सौभाग्यगर्वाभिमानादिकम्। षष्ठ्याऽनादरो द्योत्यते, ता अनादृत्य हरामीत्यर्थः। हरणञ्च नादानमात्रं किन्त्वाह्लादप्रवणाकिङ्करतापरम्।

---

43 'रुदितोच्छूने'ति प्रायिकः पाठः।

44 'गामारि अम्मि' इति वेवरसम्पादिते गा. स. पुस्तके पाठान्तरम्। स च पाठः सरस्वतीतीर्थादिभिर्धृतो विवृतश्च।

अत्र 'णाअरिआणा'मिति षष्ठ्यः।

"रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्" (१०२) (म. वी. च. २।३१ अः गद्य.) इति कालस्य। एषा हि भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः। वचनस्य यथा—

ताणँ गुणग्गहणाणं ताणमुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स।
ताणँ भणिआणं सुंदर एरिसिअँ जाअमवसाणं ॥१०३॥

(गा. स. वे. ६४०)

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते। पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ ॥१०४॥

अत्र प्रहासः। पूर्वनिपातस्य यथा—

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः।
ये क्ष्माशक्र पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥१०५॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते। विभक्तिविशेषस्य यथा—

रमणीय इत्यादि—अत्र वर्तमान एव क्षत्रियकुमारः, आसीदित्यस्मिन् पदे लङ्प्रत्ययप्रकाशितो भूतकालस्तस्मिन्नमर्षं प्रकाशयति। **ताण**मित्यादि—तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः। तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशमीर्षितं[45] वा ज्ञातं (जात)मवसानम्॥ (77a) बहुवचनेन गुणग्रहणादीनामनवधिकत्वं, प्रेम्ण इत्येकवचनेनोभयचित्तवृत्तेरेकीभावः। **रे रे चञ्चले**त्यादि। **अत्र प्रहास** इति—'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचन'मिति (पा. १।४।१०६) मन्योपपदे

---

45 अत्यन्तिरीर्षेति कोषः। अन्याऽऽसक्ताय नायकाय स्वकीयगुणानुरागादीन् प्रत्यत्यान्तिनिदानेयं तत्कृताऽवज्ञाऽऽशंसेति भाग्यविपर्ययसूचिका खेदोक्तिर्नायिकायाः, अत ईर्षितमित्यनवद्यमेव।

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०६॥

अत्र 'दिवसेने'त्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठाललितलुलितै[46]रङ्गकैस्ताम्यतीति । १०७॥

(मा. मा. १।१५)

अत्रानुकम्पावृत्तेः 'क'रूपतद्धितस्य ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥१०८॥

(मा. मा. १।३०)

मध्यमः पुरुषो मन्यतेश्चोत्तमः । किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थः । **येषा**मित्यादि— अल्पाच्तरत्वा**न्नयस्**य पूर्वनिपाते प्राप्ते '**पराक्रम**'स्य पूर्वनिपातोऽभ्यर्हितताहेतुक इति तस्य प्राधान्यम् । **प्रधने**त्यादि—प्रधनं संग्रामः । फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्ति**रपवर्गः** । **भूयो भूय** इत्यादि—**सविधनगरीरथ्या** भूरिरसुमन्दिरासन्नमार्गः । **साक्षा**दित्यनङ्गरूप-परिहारेण, **नव**मिति पार्वतीसमाराधितपरमेश्वरप्रसादाद्दाहानन्तरमेव समुत्पन्नम् । गद्योप-क्रमत्वादस्य शोकस्य (श्लोकस्य) गद्यशेषस्थ [स्थेन] '**यदि**'ति पदं सम्बध्यते ; तेन **ललितैः** सुन्दरै**र्लुलितैः** साहजिकमवष्टम्भमपहाय म्लानकान्तिकैरेभिरङ्गकैरुपलक्षिता सत्यभिखिद्यत इति यत्नवङ्गिकयैव निवेदितमिति तत्र योजना । **अङ्गकै**रित्यनुकम्पावृत्तिना तद्धित'क'-प्रत्ययेनाभिलाषविप्रलम्भप्रभवमङ्गानां रामणीयकानुबन्धि किमपि शोच्यत्वं द्योत्यते । यद्यपि प्रागप्रयोगात् स्वतन्त्रप्रयोगाभावात् षष्ठ्या अश्रुतेर्लिङ्गसंख्याविरहाच्च वाचक-वैलक्षण्येन द्योतका निपाता (77b) इति प्रादिनिपातानां द्योतकत्वं वैयाकरणादिमते व्यवस्थितमेव तथापीह व्यङ्ग्यरसापेक्षया तेषां व्यञ्जकत्वं दर्शयन्नुदाहरति **परिच्छेदातीत**

---

46 'लुलितलुलितै'रिति प्रायशः परिगृहीतः पाठः ।

अत्र 'प्र' शब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतञ्च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान् न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥१०९॥

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य ।

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।
वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥११०॥

(रा. अ. ?)

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनाम-प्रातिपदिकवचनानां न त्वदिति, न मदित्ति अपि त्वस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणः, भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा-संपत्तिमुखेन न त्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

इत्यादि—मनसेयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः । **सकले**त्यादिनाऽभिव्यक्तुमशक्यतोक्ता । तेन 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति (तै. उ. २वः।४,६) दर्शितमिति **मिश्राः** । एवं **पुनः**-शब्दोऽत्र (शब्देनात्र) द्वितीयवारमात्रं नत्वनागामिनि द्वितीयवारे। **गहनो** गम्भीरः। **जडयति** सुखयति तापयति च—यो हि जाड्यमापादयति स कथं तापयतीति विरोधोसस्तु (धाभासस्तु) सौन्दर्येणाप्राप्तिपर्यवसानेन परिह्रियत इति विरोधालङ्कारः । तदिह 'प्र' शब्देन प्रध्वंसादिक्रियाप्रसक्तत्वेन माधवस्य मनसि विवेकलेशस्यापि समूलमुच्छेदान्महामोहार्ण-वमग्नस्य कोऽप्याभिलाषिकः शृङ्गारो व्यज्यते ।

अथ निपातानां व्यञ्जकत्वं दर्शयति—**कृतञ्चे**त्यादि । कृतमित्यादिना पारतन्त्र्य-निरासात् स्वेच्छासंसारित्वं (सञ्चारित्वं), **किमन्यदि**ति लोकोक्त्या शत्रुनिराकरणे सामग्र्यन्तरनैरपेक्ष्यं बलवदापादकविरहश्च कथितः । अस्माकमित्यत्र **'न'** इति शत्रुशून्यस्यापि परदुःखदुःखितस्य भगवतो जगत्कण्टकोद्धारणप्रवृत्त्या कारुण्यमुचितविषयमिव प्रतीयते । **तमांसी**त्यादि निहतत्वादेः स्थानादिवैधर्म्येण प्रतिबिम्बनमिति (78a) दृष्टान्तोऽलङ्कारः, तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा प्रतिपादनात् । तदिह **'कृतं'** **'निहता'** इति शब्दद्वय-निरन्तरस्थितिना **'च'** शब्देन तुल्यकालक्रियायोगात्तुल्ययोगिताद्योतकेन वीररसः प्रकृष्यते । एवञ्च यद्यपि द्वाभ्यां 'च' शब्दाभ्यामत्र तुल्ययोगिता द्योत्यते तथापि द्वितीयस्यान्वाचय-परत्वेनाप्युपपत्तेः प्रथमस्यात्र प्राधान्यमित्याह **'च' इति निपातस्ये**ति । यदि वा जातावेक-

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥१११॥

(व्य. वि:)

अत्र इमनिज-व्ययीभाव-कर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य, तरुणत्वे इति, धनुषः समीपे इति, मौलौ वसतीति 'त्वा'दिभिस्तुल्य एषां वाचकत्वे[47] अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति।

वचनं, द्वाभ्यामेव 'च' शब्दाभ्यां तत्प्रकाशनात्। 'च' शब्दस्तु सुबन्ततया पदं, तथापि निपातस्य विभक्तेरश्रुतेः पदावयवत्वं, यदि वा प्रकृतिप्रत्ययवत् केवलस्याप्रयोग इति।

रामोऽसावित्यादि—**स्वरैः** षड्जादिभिः सप्तभिः। **असा**विति सर्वनाम्ना साक्षात्-क्रियमाणतदीयलोकोत्तरस्थिरत्वरम्यत्वसत्यत्वशास्त्रदृष्टित्वोचितकारित्वादिरूपप्रसिद्धः प्रकर्षो व्यज्यते। **भुवने**ष्विति बहुवचनेन त्रिभुवनव्यापित्वं, **गुणै**रिति प्रातिपदिकमात्रेण जन्म-नस्तदेकप्रवणत्वं, तत्रापि बहुवचनेन धीरोदात्तत्वनिःसामान्यसाहसत्वादिविक्रमोचितगुणगण-निधानत्वम्, **अस्मदि**ति बहुवचनेन सर्वाक्षेपिणा न केवलं तव, समरावतीर्णराक्षस-कुलस्य सकलस्य, **अभाग्या**दिति भाग्याभावे वाच्ये **यदन्यथासम्पत्तिमुखेनाभिधानं** (78b) तेन येषामप्यस्मत्पक्षपातिनां जीवनादृष्टमवशिष्टं तेषामपि विपर्यस्तमिति ध्वन्यते। तेनैतत्प्रतियोगिभयात्त्रैलोक्यविजयोपजातशौर्याभिमानिनोऽस्मद्भर्तुर्व्यर्थेति प्रकुतपोषकः।

तरुणिमनीत्यादि—**अनुमदनधनुरि**ति मदनधनुष उपाध्यायस्य समीप इति 'अनुर्यत्-समये'ति (पा. २।१।१५) समासः। **भ्रुवोरग्रे** शिष्यत्व [भूते] प्रत्ययादिभिः समानार्थत्वेऽपी-मनिजादीनां स्वरूपस्य व्यञ्जकत्वं सहृदयग्राह्यं स्फुटमेव। तथाहीमनिचा सौकुमार्यपरेण त्यक्त-बाल्यमुद्भिद्यमानरणरणकञ्च वयो ध्वन्यते, 'त्व'प्रत्ययेन तु कठोरता। एवमव्ययार्थस्य विशेष्यत्वेऽव्ययीभावस्तेन समासे मदनधनुषो न्यग्भावः प्रतीयते, ततश्च ततोऽप्यधिकं भ्रूलता (लतया) जगद्वशीकारसाम्राज्यमिति व्यज्यते, वाक्ये तु मदनधनुषः प्राधान्यमिति। उपान्वध्याङ्वस (पा. १।४।१८) इति कर्मभूताधारेण सकलरचना (ललना)—मौलिन्यग्-भावनमभिव्याप्यत्वञ्च प्रतीयते, सप्तम्या त्वाधेयस्यैकदेशवृत्तितेति। तदेतदाह—**अस्ति कश्चि-**

---

47 **एषां वाचकत्व** इति 'पञ्चरूपा रसा' इति भामहविवरण उद्दिष्टमुद्भटमतमाक्षिप्तं स्यात्। तच्च काव्यालङ्कारसारसंग्रहोपरि लघुवृत्तावलोकनीयम्। व्यक्तिविवेक-कृतस्त्वेषां गमकत्वमर्थद्वारकमेव पारम्पर्येण न साक्षादिति तृतीयः पन्थाः।

एवमन्येषामपि बोद्धव्यम्। वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपण उदाहरिष्यते। 'अपि'शब्दात् प्रबन्धेषु नाटकादिषु। एवं रसादीनां पूर्वगणित-भेदाभ्यां सह षड्भेदाः।

द्विशेष इति। तथाच 'अप्रहतपदारब्धचमत्कारित्वं नाम कान्ति'रिति **वामनः**[48] (का. अ. सू. वृ. ३।१।२५)।

अभिक्षिप्ततया ग्रन्थगौरवं स्यादित्यभिप्रेत्य संक्षिपति **एव**मित्युपदर्शितदिगनुसारेण। तथाहि 'तटी (79a)तारं ताम्यती'त्यत्र (व. जी. १६७ पृ: ; ध्व. आ. लो. १६२पृ:) तटशब्दे पुंस्त्वनपुंसकत्वे अनादृत्य स्त्रीत्वमेव सहृदयाः समाश्रयन्ते 'स्त्री[ति] नामापि मधुर'मिति (व. जी. १६७ पृ:) कृत्वा, कमलमिवेत्यादौ वक्तव्ये कमलायत इत्यादिकञ्च प्रयुञ्जते।

इदानीमुद्देशानुसारेण वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वमुदाहर्तुमर्हतीत्यत आह **वर्णेति। नाटकादिषु** नाटकनाटिकाऽऽदिभिरभिज्ञानशकुन्तलरत्नावलीवासवदत्ता-[49] प्रभृतिः [परामृष्टः]। अत्र ह्यसं-लक्ष्यक्रमो रसादिध्वनिः स्पष्ट एव, साक्षाद्वर्णनिवेदितत्वेन विभावानुभावौचित्यचारुणः कथाशरीर-स्योपनिबध्यमानत्वात्। यत्तु ध्वनिकृता 'यत्र साक्षाद्वर्णनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यः स्वतो रसादिप्रतीतिरव्यवधानेन सोऽलक्ष्यक्रमस्य ध्वनेर्विषय' (ध्व.आ वृ.) इत्युक्तं तन्मुनेर्मतस्या-ननुगुणं, यतो विभाववन्नैव व्यभिचारिणः साक्षाच्छब्दप्रतिपाद्याः किन्तु रसवत् स्थायिवच्च विभावादिसंयोगेनैव प्रकाश्या भावत्वात्, तदिदमासृष्टेः सहृदयैरनुन्मीलितपूर्वं रनर्घ्यनिर्माणे व्यग्रचेतसो ग्रन्थकर्तुर्विस्मृतं ग्रन्थान्तरैकदेशत्वादनवधानवशाच्चास्योद्घोषणमात्मन एव दूषण-मित्युपेक्षणीयमेव।[50] प्रबन्धस्य च रसादिव्यञ्जकत्वे पञ्च प्रकाराः समाम्नाताः। (ध्व. आ.

---

48 औज्ज्वल्यं कान्तिरिरिति सूत्रं...बन्धस्योज्ज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति तदभावे पुराणच्छायेत्युच्यत इति वृत्तिरित्येवं मुद्रितपुस्तकेषु पाठः।

49 संज्ञया संज्ञिव्यपदेश इति 'वासवदत्ता'पदेन स्वप्नवासवदत्तनाटकस्य ग्रहणं सम्भवेत। तथात्वे भासनाटकं टीकाकृतः समये न विरलप्रचारमासीदिति। अथवा लोचनादिग्रन्थतोऽप्रत्यक्षस्तत्परिचयः सूचितः।

50 लक्षणकृतां गुणमाहात्म्यवादिनां प्राचीनानां रसोद्देशसमाहितानां प्राचीनतराणां भरतादीनाञ्चान्यैः पारिभाषिकसंज्ञाऽऽदिभिरुपस्थापितानामनुशासनानि ध्वनितत्त्व-सोदराणि ध्वनिकृच्छायामन्तर्भाव्यानीत्येतत्सूचनाय ध्वन्यालोकतृतीयोद्योतीय-ग्रन्थानुसरणं विपश्चिता ग्रन्थकृताऽत्र कृतम्। लक्षयितॄणामणीयस्यप्यलोक-

३।७ वृ.) प्रथमं कथापरीक्षा। तत्रापि कथाऽऽनापः, सन्धिसन्ध्यङ्गघटनासौष्ठवेन (79b) फलपर्यन्तताऽऽनयनं रसं प्रति जागरण', तदुचितविभावादिवर्णनेऽलङ्कारौचित्यमिति [च]। तत्र कथापरीक्षा विभावाद्यौचित्यचारुणः कथाशरीरस्योपनिबन्धः। तथाहि श्रृङ्गारवर्णनेप्सुना तादृशी कथाऽऽश्रयणीया यस्यामृतुमाल्यादेर्विभावस्य हर्षधृत्यादेः सञ्चारिणः स्फुट एव सद्भावः। तथेतिहासादिष्वपि कविना प्रबन्धं निबध्नता रसमयेन भवितव्यमिति स्वयं वोत्प्रेक्ष्य रसानुगुणत्वेन कथोन्नयनं विधेयम्। तद्यथा कालिदासेन **रघुवंशे**ऽजादीनां राज्ञां विवाहवर्णनं नेतिहासनिरूपितम्, यथा वाऽ**भिज्ञानशकुन्तले** दुष्यन्तेनाश्रमे शकुन्तलया सह गान्धर्वविवाहे कृते तस्यामेव सगर्भायां गृहागतायां न मयेयं विवाहितेत्यपह्नवः कृत इत्यार्षे तथाविधस्य श्रृङ्गारस्य परं भङ्गकारणमिति स्वयमुत्प्रेक्ष्याक्षेयं शापविस्मृततद्विवाहादिका रसानुकूल्येन कथा योजिता। यथा वा उर्वशी पुत्रजन्मानन्तरं पश्य त्वं, केनापि कार्यवशेन मम त्वया सह सङ्गमोऽभवदिति पुरूरवसा सह संवादं कृत्वा प्रयातेत्यार्षे, कालिदासेन तु विप्रलम्भश्रृङ्गारस्य परं विरागकारणमित्युत्प्रेक्ष्य **विक्रमोर्वश्या**मन्यथा कृतेति। एवमन्येष्वपि विरुद्धयोगाद्रसानुकूल्येन कविभिः कथायोजनं कृतमिति द्रष्टव्यम्। (80a) 'नहि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वहणेन किञ्चित् प्रयोजनम्। इतिहासादेव तत्सिद्धेः' (ध्व. आ. ३।१४ वृः)। **हर-(हरि)विजये** तु कान्ताऽनुनयाङ्गत्वेन पारिजातहरणादि निरूपितमेवेति (ध्व. आ. लो. १४८ पृः) कथाऽऽवापः। तथा नाटकादावाख्यायिकाऽऽदौ सर्गबन्धादौ च मुखप्रतिमुखगर्भविमर्षनिवर्हणाख्या अन्वर्थनामानः पञ्च सन्धयः प्रारम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलयोगरूपावस्थापञ्चकसहिता यथायोगमुपक्षेपपरिन्यासादिसन्धयङ्गपरिपूर्णबीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रकृतियुक्ता ये मुनिनोक्तास्तेषां यथावद्घटनमिति फलपर्यन्तनयनम्। तत्राधिकारिकस्येतिवृत्तस्य पञ्चसन्धित्वं परिपूर्णमेव कर्तव्यमिति नियमः। यथा **रत्नावल्यां** सचिवायत्तसिद्धेर्धीरललितस्य वत्सराजस्य चक्रवर्तित्वादिफलान्तरानुबन्धिकन्यालाभफलोद्देशेन प्रस्तावनोपक्रमो(मौ)। एवं **सुभद्राहरणजानकीहरणा**दिषु तत्र तत्र द्रष्टव्यम्। प्रासङ्गिके त्वितिवृत्ते नायं नियमः। तदाह मुनिः—'प्रासङ्गिके

सामान्यशक्तिरस्त्येतदूरीकृत्यैव प्रसक्ता। यदाह "वाच्यानां वाचकानाञ्च यदौचित्येन योजनम्। रसादिविषयेणैतत् कर्म मुख्यं महाकवेः॥" इति, 'रीतिलक्षणविधायिना हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनाक् स्फुरितमासीदि'ति च। तदत्र स्फुटतया संप्रदर्शितमिति च रसादितात्पर्येण काव्यनिबन्धनं व्यञ्जनाव्यापारे महत्यास्था चेति युगपदेव निर्वन्धदृढं स्वमतस्थापनम्।

१७

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

व्याख्याताः।

तेषां चान्योन्ययोजने ॥४३॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता

परार्थत्वान्न ह्येष नियमो भवे'दिति (ना. श. १६।१६) तथा यथाऽवसरमन्तराऽन्तरा रसस्योद्दीपनप्रशमने इति रसं प्रति जागरणम्। यथाऽलैवोद्दीपनम्, "अग्र' सो राआ उदअणो" इति (रत्ना. १ अः) सागरिकायाः प्रशमनं, वासवदत्तायाः पलायने (80b) पुनरुद्दीपनं, चित्रफलकोल्लेखने प्रशमनं, सुसङ्गताप्रवेश उद्दीपनमित्यादि। तथा रससमवधानेन विभावादिघटनामेव कुर्वन्नान्तरीयकतया यमासादयति कविः स एव रसमार्गेऽलङ्कारो मत इति रूपकादेरलङ्कारस्य निबन्धोऽलङ्कारौचित्यम् (ध्व. आ. २।१६-२० द्रः) यथा—चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥ (अभि. श. १।२०) इयं हि शकुन्तलां प्रति प्रवृद्धाभिलाषस्य दुष्यन्तस्योक्तिः। 'हे मधुकर किंजातीयेयं शकुन्तलेत्येतत्तत्त्वमन्विष्यमाणा एव वयं हता आयासमात्रपात्रीभूताः। त्वमेव कृती यतः कदाऽस्याः कटाक्षेक्षणहेवाकिनीं तत्समयोचितवेपथुमतीं दृष्टिं चुम्बेयं, हठादनिच्छन्त्या अपि रतिसर्वस्वं वाऽधरं पिबेयं, कथमेषाऽस्मदभिप्रायव्यञ्जकं रहोवचनमाकर्णयेदिति यदस्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेते तत्तवायत्नसिद्धम्। त्वं हि त्वत्सम्पर्कत्रासाच्चपलापाङ्गां तदनुभाववेपथुमतीं दृष्टिमुत्पलधिया पुनः पुनः स्पृशसि, श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रयोरुत्पलशङ्काऽनपगमात् कर्णान्तिकगतो मृदु रणसि, त्वद्दशनभयात् करं व्याधुन्वत्या वदनानिलसौरभाकृष्टो रतिसर्वस्वमधर-(81a) मपि पिबसीति दृक्स्पर्शनाधरस्पर्शनकर्णोपान्तरणरणायितरूपभ्रमरस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः प्रकृतस्याभिलाषश्रृङ्गारस्याङ्गत्वेनानुगुणतां भजमानः स्वयमेवापतित' (व. ज. १३पृः ; ध्व. आ. लो. ८६ पृः) इति। यमकदुष्करशब्दभङ्गश्लेषादयस्तु सम(रस)धाराऽतिरिक्तशब्दविशेषान्वेषणरूपप्रयत्नान्तरसाध्या इति रसाक्षिप्तस्य कवेर्मूलक्षतिकारिणां तेषां निवेशनमनौचित्यम्। 'यत्तु रसवन्ति कानिचित् कालिदासकृतानि **रघुवंशे** ऋतुवर्णने यमकानि दृश्यन्ते तत्रापि रसस्याङ्गता यमकादीनां त्वङ्गितैवेति' (ध्व. आ. लो. २।१६, २।१७)।

संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणने ?

वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः (१०४०४)

शुद्धभेदैः सह

शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥४४॥

एवमिति पूर्वगणितभेदौ पदवाक्यप्रकाशरूपौ। **भेदाभ्यां सहेति**—यतश्च पूर्वपरिसंख्याताः पञ्चत्रिंशदर्थशक्तिमूलाः प्रबन्धमप्यनुबध्नन्तीति ते प्रबन्धप्रकाशकतया साक्षादलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि पूर्वगणितानुप्रविष्टपदवाक्यप्रकाशरूपावपहाय भेदचतुष्टयपरिपुष्टाः। तदित्थं ध्वनेः प्रकाराः प्रथममेकपञ्चाशत् प्रकाशन्ते। **तेषाञ्चान्योन्ययोजने** "विन्यस्याधो गुण्य"-मित्युपक्रम्य "प्रत्युत्पन्नविधाने करणान्येतानि चत्वारी"ति दृशा एकपञ्चाशता गुणने षड्विंश[श]त्येकाधिका (२६०१) जायते। अस्याश्च संशयास्पदत्वादिमयसङ्करत्रयैकप्रकारसंसृष्टिरूपैः संयोगभेदैश्चतुर्भिर्गुणन एतावती संख्येत्याह **वेदे**त्यादि। वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, (81b) अब्धिश्चत्वारः, वियत् शून्यं, चन्द्र एक इति। अङ्केष्वभ्यस्तकल्पनाया वैपरीत्यमिति तथा विन्यासः। अत्रापि **शुद्धभेदैः** पञ्चाशता [भेदैरेकपञ्चाशतो] योजने शराः पञ्च, इषवः पञ्च, युगानि चत्वारि, खं शून्यमिन्दुरेक इत्येवञ्च प्रमेयभेदः। [अयं] सर्वथा न प्रतिपादितो भवतीति चिन्त्यमेतत्[51]। सजातीयभेदैः साकं सङ्कलितोट्टङ्कनक्रमेण त्वमी ध्वनिप्रकारा रसदस्रशिखिद्रुमाः स्युः (१३२६)। तथाहि सङ्कलितस्य लक्षणं "सैकपदाहतपददलमेकादिचयेन भवति सङ्कलितम्।" सैकं पदं ५२, तेनाहतं पदं २६५२, तस्य दलम् १३२६। अथवा 'पदयुतपदवर्गदलं सङ्कलितम्'। तत्र 'सदृशद्विराशी घात' इत्यादि[-ना] पदस्य वर्गः २६०१, समपदेन

---

51 टीकाकृता श्रीधरेणात्र प्राचीनानां ज्योतिर्विदां श्रीधराचार्याणां मतमुद्धृतम्। तत्तु तेषां त्रिशत्याख्यग्रन्थे स्थितमिति सम्भाव्यते। श्रीधराचार्यास्तु प्रामाणिकत्वेन सिद्धान्तशिरोमणौ बीजगणितांशे स्मृताः। चण्डीदासः 'सान्धिविग्रहिको गणनाऽऽदिकं निखिलं जानातीत्यतस्तदुक्तिरेव लिख्यत' इति टीकाकृतोऽस्य प्रामाणिकसङ्गतिमाह। यद्यपि च विश्वनाथादिभिः स एवानुसृतः (प्रत्युत्पन्नं गुणनेन लब्धमिति कृत्वा) तथापि न केवलं श्रेणीबद्धसङ्कलितस्यायं नियमः, सङ्करेण त्रिरूपेणोपदिष्टस्य विचारचर्चाचतुरो मिश्रकविधानमपि साधनीयमिति ह्रस्वतरैव संख्याऽऽयातीत्याशयेन।

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

खणपाहुणित्वा देअर जाआए सुहअ किंपि दे भणिआ।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥१११॥

(गा. स. वे. ९६३)

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणनन्यायेनोपभोग एव व्यङ्ग्यो व्यञ्जक इति सन्देहः।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः।

युतः २६५२, तस्य दलं १३२६ इत्याचार्यश्रीधरदर्शनेन सङ्कलितम्। अन्यैरप्युक्तं यथा 'एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु। तयोरर्धेन संगुण्य-(? समार्धेन समं गुणय) मेतत् सङ्कलितं लघु॥ एको राशिर्द्विधा ५१,५१ एक एकाधिकः समः ५२, अस्यार्द्धम् २६, एकपञ्चाशत् षड्विंशत्या हता १३२६, ततः प्रागुट्टङ्किते सङ्करसंसृष्टिभेदचतुष्टयेन गुणने वेदखानलसायकाः ५३०५ (५३०४)।[52] अत्र शुद्धप्रकाराक्षेपे बाणेषुगुणपञ्चिणः (५३५५)[53]।

खणेत्यादि। अत्र काचिदुत्सवागता कस्यचित् सानुरागा स्वसख्यास्तद्भ्रातृजायाया मुखेन वलभीगृहे दत्त-(82a) सङ्केता। सा तु सखी तत्समागमार्थं भङ्ग्या देवरस्येदमाह—क्षणप्राधुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता। रोदिति पडोहरे [पश्चात्स्थिते] शून्यवलभीगृहे अनुनीयतां वराकी॥ क्षण उत्सवे क्षिप्रञ्च प्राहूता निमन्त्रयानीता। अत्रानुनीयतामिति पदमनुनयलक्षणं स्वार्थमत्यजत् किं सम्भोगेनैकान्तोचितेन तोष्यतामित्यर्थान्तरे संक्रमितम्, अथवाऽनुनयलक्षणेत्यादि (**अनुरणनन्यायेने**त्यादि)।

स्निग्धश्यामलेत्यादि। '**पयोदसुहृदो** मयूराः, **केकाः** षड्जसंवादिनो

---

52 वस्तुतस्तु ततो विचारे टीकाकृदधिगतसंख्याऽपि न फलतीति **विज्ञप्रियायां** साहित्यदर्पणटीकायां महेश्वरमन्तव्यं सारवदेव मन्यते। यत्तु प्रदीपकृता काव्यप्रकाशग्रन्थसमुद्दिष्टसंख्यासंस्थानसमर्थनायां बद्धपरिकरेण दर्पणोक्तितो मतमेतदीयमनुपादेयमिति दर्पणमालिन्यमुद्भावितं तत्तस्यैतदस्थाने पदाधानेन साहसिक्यमेव।

53 लीलावत्यां करणसूत्रं 'सैकपदघ्नपदार्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्ये'ति। वस्तुतस्तु सहृदयहृदयव्यामोहनायेदमिति न गणनातात्पर्ये काऽप्यास्थाऽऽस्थेया।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥११२॥

(ध्व. आ. २।१ वृः)

अत्र 'लिप्ते'ति 'पयोदसुहृदा'मिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह 'रामोऽस्मी'त्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन 'राम'पदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः।

मधुराः शब्दविशेषाः।[54] एवमेते सौन्दर्यातिशयभाजो वर्षासमयोचिता घना वियोगिदुःखावस्थामु(या उ)द्दीपकाः कामं सन्तु, **रामोऽहं सर्वं सहे, दृढं** सातिशयं कठोरहृदयतया। कठोरहृदयत्वञ्च मेघाद्युद्दीपितसाम्प्रतिकावस्थासहनापेक्षया, न तु सीतावियोगदुःखसहनापेक्षया। अतस्तद्वियोगदुःखसहने गुणीभूतव्यङ्ग्यता नैव। तथाभूतैर्मेघादिभिरेव सौकुमार्यातिशयात्। सीतां प्रति निश्चितः क्लेशातिशय इत्याह **वैदेहि तु कथं भविष्यतीति**। अतएव भवनगेवास्या असम्भाव्यमिति हृदयनिहितां स्मरणशतविकल्पपरम्परया प्रत्यक्षभावितां हृदयविदलनोन्मुखी' सनिर्वेदसम्भ्रमं तत्समाश्वासनायाह **ह हा हा देवि धीरा भवे**ति (लो.द्र.६१-६२पृः)। **देवी**ति युक्तं तव धैर्यमित्यर्थः। तदिह **लिप्त**शब्दः स्वार्थतिरस्कारेण व्यापित्वप्रकाशनादत्यन्त-(82b) तिरस्कृतवाच्यः। एवं **पयोदसुहृ**च्छब्दः स्वार्थतिरस्कृतेः प्रमादोन्मदिष्णुताऽऽदिप्रकाशनात् स एव। अनयोश्च परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। यदि वा **'स्निग्ध'**शब्दो घृतादिकृतस्नेहरूपार्थतिरस्कारेण नेत्राभिरामत्वाद्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति स्निग्धलिप्तयोः संसृष्टिः। **रामोऽस्मीति** रामपदं शिथिलितस्वार्थोपयोगि-(ग)तया **'कठोरहृदय'**पदसाचिव्येन राज्यभ्रंशवनवाससीताऽपहारादिभिः सामान्यापमानसहत्वशत्रु[त्व]निराकरणात्तुभ्यमिज्ञा-(जाज्वल्या)द्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्। पूर्वाभ्यामत्यन्ततिरस्कृतवाच्याभ्यामनुग्राह्यानुग्राहकरूपतया सङ्करः। यो लिकेण (योऽत्रैकेन) व्यञ्जकेनानेको ध्वनिः स तृतीयः सङ्करो यथाऽत्रैव 'राम'शब्द एवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यः समुद्दीपनविरोधो (विभावो)-द्बोधितस्य विप्रलम्भस्य व्यञ्जकः। सर्वस्मिन्नेव रसाद्यात्मनि काव्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपस्य रसभावलक्षणस्य प्रभेदप्रतीत्यपेक्षयैकव्यञ्जकवाक्यद्वारेण व्यञ्जकत्वं सम्भवत्येव यथाऽत्रैव रसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यञ्जकेन व्यञ्जनाद्विप्रलम्भस्य तद्व्यभिचारिणश्च निर्वेदशोकावेगात्मनश्चर्वणीयत्वात्। तदेवं ध्वनेः प्रभेदं प्रति सङ्करसंसृष्टिभ्यां चत्वारो भेदा उदाहृताः।

---

54 अत्रानदकलाः केका इति वक्तव्यम्। यद्वा श्रीधरव्याख्याने कला इति विशेष्यपदम्।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥४॥

एवमन्यदिति—'यथा 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' (७म उः) इत्यत्र 'मे' इति षष्ठ्या प्रकाशितः शत्रुशत्रुमद्भा(83a)वलक्षणः सम्बन्धो रावणस्य सर्वकालं निःसपत्नतया शत्रूणामप्य-सहमानस्य त्रैलोक्यविजयोचितशौर्याभिमानव्यञ्जकः। 'हि' शब्दो 'न्यक्कार'शब्दश्चाश्रुतपूर्वत्वमति-शयञ्च व्यनक्ति। 'यदि'त्यनेन शत्रूणामसम्भाव्यमानत्वं व्यज्यते। 'अरय' इति बहुवचनं जगति कोऽपि रिपुर्नास्ति न भविष्यति किमुत बहव इति व्यनक्ति। 'तापस' इति तद्धितेन तपश्चर्यामात्रप्रवणतया पौरुषहीनत्वं व्यज्यते। 'तत्रापि' शब्देन निपातसमुदायेनात्यन्तासम्भाव्य-मानत्वम्। 'असा'विति तापसोऽपि न कदाचित् भार्गवप्रायः शत्रुत्वसम्भावनामात्रपात्रं स्यात् किमयं वराक इति रामस्य लाघवातिशयं व्यनक्ति। मत्कर्तृका यदि जीवनक्रिया तदा हननक्रिया तावदनुचिता, तस्यां स च कर्तेति **श्रीमदाचार्याः**।[55] 'अपि'शब्देन मनुष्यमात्रकः।' (ध्व. आ. लो. ३।१६ वृः) 'अत्रैवे'ति लङ्कायां मदधिष्ठितायामा सृष्टे-रदृष्टपूर्वराक्षसवधत्वं प्रकाशयति। 'निहन्ती'ति वर्तमानकालतया निःशेषेण राक्षसवधस्य पुनः पुनः सम्पादनमभिव्यज्यते। 'राक्षसबल'मिति कर्मशक्तिरेकस्याप्यत्यन्तमसम्भाव्यमानो मानुषमात्रकृतो वधः किमुत मद्बलस्येति द्योतयति। अन्ये तु 'जीवती'ति तिङा प्रकाशितया रामस्य कर्तृशक्त्या येनाधन्येन स्वपौरुषाध्मातेन राक्षसानां किञ्चिदपराद्धं स तत्कालमेव स्वसैन्यं कृता-(83b)न्तदन्ताशनिपूर्त्ततायाः पात्रतां नीतोऽस्माभिः, तत्रापि वर्तमानकालतयैवमपकारिणो रामस्य तत्कालमेव क्षणमात्रमपि जीवितमसम्भाव्यं मयि स्थिते किं पुनरद्यापीति द्योत्यत इत्याहुः। 'अहो' इत्यश्रुतपूर्वशत्रुसम्भवाद्व्यभिचारिविस्मयद्योतकः। 'रावण' इति पदं स्वशिरश्छेदपरितोषितशशिशेखरत्वकैलासोन्मूलनक्षमत्वस्वपराक्रमोत्कर्षाधरीकृतलोक-पालत्वादीनि व्यनक्ति। स्वमर्थमवज्ञारूपमपरित्यज्य 'धिक् धिगि'ति निपातेन शत्रुं जितवानित्याख्यायिकेयमित्युपपदसमासेन सक्विपा शक्रोऽपि येन तथा निर्जितः स तापस-मात्रेऽप्यकिञ्चित्करः सम्पन्न इति व्यज्यते। प्रशब्देन [प्रकर्षेण] बोधितं विद्यते यस्येति मतुपा कृतवतुच्छद्मना च किमस्माकं मध्ये कश्चित्तापसमात्रपराजययोग्यो नैव सम्भावितो युष्माभि-

---

55 आचार्या इत्यापाततोऽभिनवगुप्तपादानां ग्रहणम्। अन्ये त्वित्युद्देशस्यास्य ध्व. आ. लोचनेऽनुपलम्भात्तदुद्दिष्टानां भट्टतौतपादानामन्येषां वाऽलाभात् केषाञ्चित् प्राचीनतराणां ध्वन्यालोकटीकाकृतां परामर्शः स्यात्।

र्येदयमविद्यमानविरोधोऽकाण्ड एव महता प्रयत्नेन कृतविरोधः कुम्भकर्ण इति प्रकाश्यते। 'स्वर्गे'त्यादि समासस्य स्वपौरुषानुस्मरणं प्रति व्यञ्जकत्वं 'ग्रामटिके'ति स्वार्थिकेन टिकनाम्ना प्रत्ययेन चाबहुमानास्पदत्वं द्योत्यते। 'वि'शब्दो लुण्ठनसाकल्यव्यञ्जकः। 'वृथे'ति स्वात्मपौरुषनिन्दाव्यञ्जकः। 'भुजै'रिति बहुवचनेन प्रत्युत भारमात्रमेत इति व्यज्यते।' (ध्व. आ. लो. १५३-५४ पृः) तदित्थमेभिः शब्दैरेव गुणीभूत-(84a) व्यङ्ग्यविशिष्टैः पदार्थैर्विभावादिरूपतयाऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रौद्ररस एवानुगृह्यत इत्यनुग्राह्यानुग्राहकभावेन गुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णोऽत्र ध्वनिः। न च तापसादीनां पदानां स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरप्रकाशनादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वमिति ध्वनिसंसृष्टिर्न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमित्याशङ्कनीयम्, एषां पदानां विवक्षितवाच्यत्वात्। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो हि ध्वनिरविवक्षितवाच्य इति प्रागुक्तम्, तापसादिषु पदेषु व्यङ्ग्यविशिष्टं वाच्यं प्रतीयते, न तु व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतम्, अंशेनापि स्वार्थस्यापरित्यागात्। तस्माद्वाक्येऽत्र ध्वनिः, पदानि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यानि। अतएव यथा ध्वनेः प्रभेदोत्तराणि (प्रभेदान्तराणि) पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेनाविरोधीनि परस्परसंकीर्णत्वात्तथाऽत्रापि पदार्थाश्रयत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थाश्रयहेतुध्वनेः सङ्कीर्णतायामविरोधः। किञ्चैकस्य व्यङ्ग्यस्य गुणप्रधानभावो विरुद्धो न तु व्यङ्ग्यभेदापेक्षयाऽस्ति विरोध इति। 'रावण'पदे तु यो ध्वनिस्तेन रौद्ररसप्राधान्यात् संसृष्टत्वम्। एकव्यञ्जकानुप्रवेशस्तु तैरेव पदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रधानभूतस्य च रसस्य विभावादिद्वारतयाऽभिव्यञ्जनात्।

यथा वा—कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः। राजा (84b) दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः (वे. सं. ४।२६)॥ अत्र 'कर्ते'त्यादिना छद्मना परिगृहीतस्यापि धर्मराजराज्यस्याधुनाऽपगमे तावन्मात्रकालिकनृशंसता द्योत्यते। 'जतुमये'त्यादिना तथा विश्रब्धभ्रातृदाहलक्षणमहापातकनिबन्धनमाततायित्वं व्यज्यते। 'कृष्णे'त्यादिना तादृशपापकारिणोऽस्य न किञ्चिदप्यपकृतमस्माभिरिति द्योत्यते। 'सोऽभिमानी'-[ति] क्व सम्प्रत्यभिमानित्वं गतं यत् पलाय्य स्थितमिति प्रकाशयति। 'पाण्डवा यस्य दासा' इति तदीयोद्घोषणानुकारोऽयममर्षातिशयव्यञ्जकः। 'राजे'ति सम्प्रति तथाविधभ्रातृमित्रसैन्यपरिक्षयेऽपि जीव[न]मात्ररक्षापरायणः शब्दमात्रावशिष्टः संवृत्त इति व्यनक्ति। 'दुःशासनादे'-रित्यादिना सर्वे ते हता अस्माभिरिति व्यज्यते। 'अङ्गराजस्य मित्र'मित्यनेन लोकोत्तरशौर्यबलौचित्यनिधानभूतो विश्वासैकस्थानं जयाशाहेतुं योऽङ्गाधिपतिः सोऽपि हत इति द्योत्यते। 'दुर्योधन' इति दुःखेन योधयितुं शक्य इति तथा पलायनेन स्वार्थपरित्यागादुपहसनीयतां द्योतयति। 'न रुषे'त्यर्जुनापेक्षया तं प्रत्यसंरम्भव्यक्तिर्भीमापेक्षया काकुवशात्

क्रोधातिशयप्रकाशनम्। तदमींभिर्व्यञ्जकैर्व्यभिचारी गर्वः प्रकाश्यते। तेन चार्जुनाश्रयत्वे-(85a)न वीरो भीमाश्रयत्वेन रौद्रः प्रकृष्यत इति। एवञ्च 'कर्त'त्यादिभिर्व्यङ्ग्यविशिष्टैः पदार्थैर्विभावादिरूपस्तथा वाक्यार्थीभूतो रसोऽनुगृह्यत इत्यनुग्राह्यानुग्राहकत्वभावेन सङ्कीर्णत्वम्। गुणीभूतव्यङ्ग्यता च सुगमैव, वाक्य(च्य)स्यैव क्रोधोद्दीपकत्वात्। एकव्यञ्जकानु-प्रवेशस्तु पूर्ववदेव। 'पाण्डवा यस्य दासा' इत्यत्र दासैश्च कृतकृत्यैः स्वाम्यवश्यं द्रष्टव्य इत्यर्थशक्तिमूलाऽनुरणनरूपताऽपि। उभयतोऽपि च चारुत्वादेकपक्षपरिग्रहे प्रमाणाभाव इति सन्देहयोगेन सङ्कीर्णत्वम्।

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टिर्यथा—तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम्। विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना ते जाने जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः॥ (ध्व. आ. वृ. २१६ पृः) 'तेषा'मिति येष्वस्माभिः क्रीडितमिति भावः। 'गोपवधूविलाससुहृदा'मित्यादिना न केवलमस्माकं तानि रहःस्थानानि शृङ्गारैकरसस्य हरेरपीति लतागृहस्य सौन्दर्यातिशयप्रकाशाद्वर्णोत्कर्षशोभाऽतिशय-व्यञ्जकता। 'जान' इति तदुपयोगस्मरणव्यञ्जकः। 'विच्छिन्न' इत्याद्य'धुने'त्यन्तं तथा, शृङ्गारैकरसानस्मान् विहाय सम्प्रत्यन्यो न कश्चित्तत्र तथाविध इत्यभिप्रायात्। एतदेव 'जरठीभवन्ती'त्य(85b)नेन व्यज्यते, पल्लवानामन्यस्य तथाऽनुपयोगात्। गोपवध्वन्त-र्भावेऽपि राधाया पृथगुपादानं तां प्रति हरेः प्रेमातिशयप्रकाशनार्थम्, अतएव 'सुहृत्'-'साक्षि'शब्दाभ्यां वेश्मनां चैतन्याध्यारोपेऽपि गोपवधूविलासे सौहार्दं चरन्ति राधाया विलासे साक्षित्वमात्रे पात्रीभवन्ति तानि, तदीयरहस्यदर्शने चमत्कारातिशयेन व्यापारशून्यत्वात्। तदिह 'सुहृ'च्छब्दे 'साक्षि'शब्दे चाविवक्षितवाच्यो ध्वनिः। 'त' इति पदेनासाधारणगुणगणाभि-व्यक्तावपि न चारुत्वमवलक्ष्यते, वाच्यस्यैव स्मरणस्य प्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात्। एवं 'जान' इत्युत्प्रेक्ष्यमाणानन्तधर्मव्यञ्जकेनापि वाच्यमेवोत्प्रेक्षणरूपं प्रधानीक्रियत' (ध्व. आ. लो. २२६ पृः) इति पदद्वयेऽत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यता। तदनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टत्वम्॥

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके चतुर्थ उल्लासः॥४॥

परिशिष्टम्

श्रीधरटीकामातृकायामनुपलभ्यमानांशे (२५-२७ पृष्ठस्थितमूलोपरि) सरस्वतीतीर्थकृतबालचित्तानुरञ्जिनीतः प्रकृतोऽंशः समुद्ध्रियते यथा—

परमाणुत्वादीनामिति—अथवा विशेषाधानहेतुर्गुण इत्यव्यापकं लक्षणम्। 'अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चे'ति (वै. सू. ७।१।११) कणादेन गुणत्वेनाभिमतानामणुत्वादीनां नित्यत्वेन विशेषाधायकत्वाभावादित्यपरशङ्का। तेषां वस्तुतो गुणत्वाभावान्नाव्यापकमित्याह **परमाणुत्वादीना**मिति। परमाण्वादीनामिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः। न चैकत्वाज्जातेरुपाधित्वमस्तु? गुणादीनामुपाधित्वे प्रतिवस्तुभिन्नत्वादानन्त्यादिदोषसम्भव इत्याशङ्क्याह **गुणे**ति। **आश्रयभेदाद्भिन्न** इव प्रतीयते परमार्थतस्त्वेक एव शुक्लादिर्गुणः सर्वत्रेत्यर्थः। तदुक्तं 'कर्मैकं जातिरप्येका जगत्येकः सितो गुण' इति। एकस्योपाधिवशादनेकविधत्वप्रतीतौ दृष्टान्तमाह **यथे**ति। **मुकुरो** दर्पणः। **भेदपक्षो**(?) **लक्ष्यत** इत्यनुषज्यते।

'जात्यादि'रित्येतदुपपाद्येदानीं 'जातिरेवे'ति पक्षमुपपादयति—**हिमपय** इत्यादिना। **बाल**शुकाद्युच्चारणभेदेन भिन्नेषु डित्थशब्देषु डित्थशब्दत्वं सामान्यमस्ति, तदेव पिण्डे आरोपिते स हि डित्थशब्दाभिधेयमित्यर्थः। जातिमाह—**प्रतिक्षण**मिति प्रतिक्षणं भिन्नेषु पिण्डेषु स्वाभाविकं डित्थत्वं सामान्यमभिधेयमित्यर्थः। एतत्तु वैनाशिकमतानुसारेण, प्रत्यहं कारणासंप्रवेशान्नास्त्यन्तरमिति वैशेषिकमतानुसारेण वा जातिरेवेति पक्षमुपसंहरति **जाति**रिति। न(8b)नु विकल्पान्तराणामपि सत्वात्तानि कुतो नोपन्यस्तानीत्यत आह **तद्वा**निति जातिमान्, 'जातिव्यक्त्याकृतयस्तु पदार्थ' इति नैयायिकं [मतम्]। **अपोह** इतरव्यावृत्तिः संकेत इति बौद्धैरुक्त इत्यर्थः। प्रयोजनसद्भावे गौरवमप्यङ्गीकार्यमित्यत आह **प्रकृतेति**। मतद्वययोरुपन्यासेनैव संकेतितसाकल्यप्रतीतेर्मतान्तरोपन्यासो व्यर्थ इत्यर्थः।

वाचकं शब्दमभिधाय लाक्षणिकं विवक्षितं तदुपयुक्तलक्षणालक्षणोपयोगित्वेन मुख्यार्थमाह **स इति**। श्लोकस्थस्य स इत्यस्य चार्थमाह **स इति**। **अस्येती**ति—अत्र साक्षात्संकेतितेऽर्थे शब्दस्य व्यापारोऽभिधेत्येतावल्लक्षणम्। **मुख्य** इति वक्ष्यमाणारोपितलक्षणाऽपेक्षयोक्तम्, अन्यथा साक्षात्सङ्केतितेऽर्थे शब्दस्य व्यापारान्तराभावान्मुख्यग्रहणमनर्थकं स्यात्। लक्षणाया लक्षणमाह **मुख्यार्थे**ति। मुख्यार्थबाधयोगाभ्या**मन्योऽर्थो लक्ष्यते** प्रतिपाद्यत इति **यत् सा लक्षणे**त्येतावल्लक्षणम्। नन्वेवं सति यच्छब्देन लक्ष्यत्वपरामर्शः स्यात्, न ह्येषा लक्षणा। लक्ष्यत्वं लक्ष्यधर्मः लक्षणा तु लक्षकधर्म इति चेन्न, यच्छब्देन

लक्ष्यत इत्याख्यातार्थगुणीभूतं प्रतिपादनमात्रमेव परामृश्यात् (श्यते) प्रतिप्रादनं तु प्रतिपादक-धर्म एव अतो नोक्तदोषः । अथवा **यत्** यतो व्यापारा**दन्योऽर्थो लक्ष्यते सा लक्षणा** । सेदि प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गोपादानं 'रूढितोऽप्यप्रयोजना'दिति लक्षणाविभागपरम् । रूढिलक्षणा प्रयोजनलक्षणा चेति विभागः । ननु लक्षणाऽन्तर्भूतत्वं तथात्वे एकैकस्यान्तर्भावेऽव्याप्तिः । उभयान्तर्भावत्वेऽसम्भवः ।

लक्षणवाक्यमुदाहरणाभीष्टत्वेन व्याकरोति **कर्मणी**त्यादि । कुशान् लाति आदत्त इति कुशल इति मुख्योऽर्थो निपुणे न सम्भवतीत्याह **दर्भग्रहणे**ति । प्रयोजन-लक्षणायामपि मुख्यार्थबाधं दर्शयति **गङ्गायां घोष** इति । व्याकरोति **विवेचक-त्वादा**विति । रूढिलक्षणायां सामीप्यादि**रूढित** इत्यस्यार्थप्रसिद्धेः प्रसिद्धं प्रयोजनमाह **तथेति** । येषां पावनत्वादीनां तथाऽतिशयेन (9a) न प्रतीतिस्तत्रातिशयेन प्रतिप्रादनरूपा-**रोपिता क्रिये**त्येतद्व्याचष्टे **स** इति । यद्यपि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्देन प्रत्यायितं स्रोतस्तीरं लक्षयतीत्यर्थव्यापारो लक्षणा न शब्दव्यापारस्तथापि वाच्यधर्मो वाचके शब्दे लक्ष्यत आरोप्यते, अतः शब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः । आरोपिते हेतुमाह—**सान्तराधर्मनिष्ठ** इति । अन्तरं व्यवधानं तेन सह वर्तते व्यवहितस्तीरादिः स हि मुख्यमव्यवधानात्, अत स्तीरादिविषयो व्यापारो मुख्यार्थगत एव । न तु निवृत्तव्यापारो गङ्गाऽऽदिशब्दगतः—शब्देन संभवतीति तत्रारोप्यत इत्यर्थः ।

विभागाभावाद्रूढिलक्षणामुपेक्ष्य प्रयोजनलक्षणां विभजते **स्वसिद्धय** इति । प्रयोजन-लक्षणा द्विविधा शुद्धा गौणी च । शुद्धोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति द्विविधोक्ता । **स्वसिद्धये पराक्षेप** इत्युपादानं **परार्थं स्वसमर्पण**मिति लक्षणम् । उपादानलक्षणा-मुदाहरणमुखेण व्याकरोति **कुन्ता** इति । **ततः** कारणात् कुन्तानामात्मोपादानेनैव प्रवृत्तत्वादुपादानलक्षणाऽजहत्स्वार्थेत्यर्थः । अत्र प्रयोजनं बाहुल्यप्रतीतिः, कुन्तिनः प्रविशन्तीत्युक्ते कुन्तानां बाहुल्यप्रतीतिर्न स्यात् । केचित्तु **गौरनुबन्ध्य** इत्यादिकमुपादान-लक्षणाया उदाहरणमाहुः । तन्मतं दूषयितुमनुवदति **गौरिति** । श्रुतिः प्रभुसम्मिततया बन्धनस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति । **श्रुती**ति स्वबन्धनसिद्ध्यर्थं जात्या व्यक्तिरूपं विशेष्यं धर्मिणं न गता कुतो **विशेषणे** जातिरूपे धर्मे **क्षीणशक्तिर्विर**तव्यापारेति परमतमनूद्य तदसङ्गतमिति प्रतिजानीते **इती**ति । तत्र हेतुमाह—**न ह्यत्रे**ति कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र बाहुल्यप्रतीतिवदत्र किञ्चित् प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तर्हि रूढिः स्यात्तत्राह **न वे**ति ।

ग्रन्थनामसङ्केतः

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
अः कोः	अमरकोषः	
अः कौः	अलङ्कारकौस्तुभः	(कविकर्णपूरकृतः V.R.S.)
अभि. शः	अभिज्ञानशकुन्तलम्	(·ईश्वरचन्द्रविद्यासागर सं) संवत् १६२८
अभिः भाः	अभिनवभारती	
अ. र. आ.	अलङ्काररत्नाकरः	(पुणा सं)
अ. रा.	अनर्घराघवम्	
अ. वृ. मा.	अभिधावृत्तिमातृका	
अ. श.	अमरुशतकम्	
अ. श. र. स.	,, रसिकसञ्जीवनी	(निर्णयसागर सं)
अ. स.	अलङ्कारसर्वस्वम्	(निर्णयसागर २य सं)
उ. कु. स	उद्भटकृतं कुमारसम्भवम्	
उ. रा. च.	उत्तररामचरितम्	
ऊ. ह.	ऊषाहरणम्	
ऋ. सं.	ऋग्वेदसंहिता	
औ. वि. च.	औचित्यविचारचर्चा	(काव्यमाला १ गुः)
क. अ.	कप्फिणाभ्युदयम्	(श्रीगौरीशङ्करसम्पादितम्)
क. म.	कर्पूरमञ्जरी	
क. व. स.	कवीन्द्रवचनसमुच्चयः=सुभाषितरत्नकोषः (Har. Or. Ser.)	
काद.	कादम्बरी	
का. अ. सा. सं.	काव्यालङ्कारसारसंग्रहः	
... ...ल. वृ.	लघुवृत्तिः	(प्रतीहारेन्दुराजकृता)
... ...वि.	विवृतिः	(वडोदा सं)
का. अ. सू. वृ.	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	
का. आ.	काव्यादर्शः	

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
का. क. सा.	कादम्बरीकथासारः	(अभिनन्दकृतः निर्णयसा. सं०)
का. कौ.	काव्यकौतुकम्	
का. नी. सा.	कामन्दकीयनीतिसारः	(वडोदा सं)
का. प्र. दी.	काव्यप्रकाशदीपिका	(चण्डीदासकृता)
का. मी.	काव्यमीमांसा	(वडोदा सं)
का. सू.	कामसूत्रम्	(वात्स्यायनकृतम्)
कि. अ.	किरातार्जुनीयम्	
कु. म.	कुट्टनीमतम्	(Bib. Ind. edn.)
कु. स.	कुमारसम्भवम्	
कु. स. सं	कुमारसम्भवसञ्जीवनी	
कृ. रा.	कृत्यारावणम्	
कौ. अ. शा.	कौटिल्यार्थशास्त्रम्	(Jolly's edn.)
ख. प्र.	दशावतारखण्डप्रशस्तिः	
ग. व.	गउडवहो	(मुम्वाइ संस्कृत सिरीज सं)
गा. स.	गाहासत्तसई	(निर्णयसागर सं)
गा. स. वे.	गाहासत्तसई	(वेवरसम्पादिता)
च. आ.	चन्द्रालोकः	(काशी सं)
चा.	चान्द्रव्याकरणम्	
चि. मी.	चित्रमीमांसा	
चो. प.	चोरपञ्चाशत्	
छ. रा.	छलितरामम्	
छ. सू.	छन्दःसूत्रम्	(पिङ्गलकृतम्)
जा. वि.	जाम्बवतीविजयम्	
टु. टी.	टुप्टीका	
त. वा.	तन्त्रवार्त्तिकम्	
ता. वत्स.	तापसवत्सराजम्	(यतिराज सं)
तै. उप.	तैत्तिरीयोपनिषत्	
द. चा.	दरिद्रचारुदत्तम्	

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
द. रू.	दशरूपकम्	
द. रू. अ.	दशरूपावलोकः	
दे. श.	देवीशतकम्	(काव्यमाला ६ गुः)
ध्व. आ.	ध्वन्यालोकः	(निर्णय सा सं)
ध्व. आ. वृ.	ध्वन्यालोकवृत्तिः	(निर्णय सा सं)
ध्व. आ. लो.	ध्वन्यालोकलोचनम्	(निर्णय सा सं)
ध्व. आ. लो. अ.	ध्वन्यालोकलोचनाञ्जनम्	(माद्राज सं)
न. सा. च.	नवसाहसाङ्कचरितम्	
ना. आ.	नागानन्दम्	
ना. शा.	नाट्यशास्त्रम्	(१-२७अ.वडोदा, २८-३६अः निर्णय सा सं)
नी. श.	नीतिशतकम्	
न्या. कु. अ.	न्यायकुसुमाञ्जलिः	
न्या. बि.	न्यायबिन्दुः	
न्या. म.	न्यायमञ्जरी	(काशी सं)
न्या. सू.	न्यायसूत्रम्	
न्या. सू. भा.	न्यायसूत्रवात्स्यायनभाष्यम्	
प. स्त.	पञ्चस्तवी	(काव्यमाला गुः ३)
पा.	पाणिनिसूत्रम्	(अष्टाध्यायी)
पा. वा.	पाणिनिसूत्रवार्त्तिकम्	
पू. मी. सू.	पूर्वमीमांसासूत्राणि	
प्र. वा.	प्रमाणवार्त्तिकम्	(राहुलसाङ्कृत्यायन सं)
बा. भा.	बालभारतम्	(राजशेखरकृतम्)
बा. रा.	बालरामायणम्	
बृ. दे.	बृहद्देशी	(अनन्तशयनसं)
भ. का.	भट्टिकाव्यम्	
भ. श.	भल्लटशतकम्	(काव्यमाला गुः ४)
भा. का. अ.	भामहकाव्यालङ्कारः	
भा. वि.	भामहविवरणम्	(का. अ. सा. सं.)

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
म. ना.	महानाटकम्	
म. भा.	महाभारतम्	(चित्रशाला सं)
म. भाष्य.	महाभाष्यम्	
म. वी. च.	महावीरचरितम्	
मा. मा.	मालतीमाधवम्	
मा. सं.	माणिक्यचन्द्रकृतसङ्केतः	(आनन्दाश्रम सं)
मी. सू.	मीमांसासूत्रम्	
मृ. श.	मृच्छकटिकम्	
मे. दू.	मेघदूतम्	
" पू.	,, पूर्वमेघ	
" उ.	,, उत्तरमेघ	
यो. सू.	योगसूत्रम्	(पातञ्जलम्)
यो. सू. भाः	व्यासभाष्यम्	
... त. वै—	...तत्त्ववैशारदी	
र. अ.—	रसार्णवालङ्कारः	(I. H. Q. vol. v.)
र. ग.	रसगङ्गाधरः	
र. वं.	रघुवंशम्	
रत्ना.	रत्नावली	
रा.	रामायणम्	
रा. अ.	रामाभ्युदयम्	
रा. आ.	राघवानन्दम्	
रा. च.	रामचरितम्	(अभिनन्दकृतम्) (वडोदा सं)
रु. का. अ.	रुद्रटकाव्यालङ्कारः	
,, ,, ,, न. सा.	नमिसाधुटीका	(काव्यमाला सं)
रु. सं.	रुचककृतकाव्यप्रकाशसङ्केतः	(Cal. Or. J).
ल. अ. सू.	लङ्कावतारसूत्रम्	(तोकिओ सं)
व. जी.	वक्रोक्तिजीवितम्	(द्वितीयसं)
व. ल.	वज्जलग्गा	(आसियातिक सोसाइटी सं)

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
वा. का. अ.	वाग्भटकाव्यालङ्कारः	
वा. द.	वासवदत्ता	
वा. प.	वाक्यपदीयम्	(काशी सं)
वा. प. टो	वाक्यपदीयव्याख्यानम्	(पुञ्जराजकृतम्)
वि. उ.	विक्रमोर्वशीयम्	
वि. का.	विल्हणकाव्यम्	(काव्यमाला १३ गुः)
वि. पु.	विष्णुपुराणम्	(भिजियानाग्राम सं)
वि. वा. ली.	विषमबाणलीला	
वि. शा. भ.	विद्धशालभञ्जिका	
वे, सः	वेणीसंहारम्	
वै. श.	वैराग्यशतकम्	
वै. सू:.	वैशेषिकसूत्रम्	
व्य. वि.	व्यक्तिविवेकः	(काशी सं)
व्य. वि. व्या,	व्यक्तिविवेकव्याख्यानम्	(रुचककृतम्, काशी. सं)
श. भा.	शबरभाष्यम्	
श. व्या. वि.	शब्दव्यापारविचारः	
शि. पा. व.	शिशुपालवधम्	
शृ. ति.	शृङ्गारतिलकम्	(काव्यमाला ३ गुः)
शृ. प्र.	शृङ्गारप्रकाशः	
शृ. श.	शृङ्गारशतकम्	
श्री. स्त.	श्रीकण्ठस्तवः	
श्लो. वा.	श्लोकवार्त्तिकम्	
स. क. आ.	सरस्वतीकण्ठाभरणम्	(निर्णयसागरसं)
... र. द.	रत्नेश्वरटीका रत्नदर्पणम्	”
स. ती—	सरस्वतीतीर्थकृतकाव्यप्रकाशटीका	(B.O.R.I.Mss. 32)
स. र. आ.	सङ्गीतरत्नाकरः	(Adyar edn.)
स. ली.	सहृदयलीला	(काव्यमाला गुः ५)
सा. का.	सांख्यकारिका	

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
सा. द.	साहित्यदर्पणम्	
सि. हे.	सिद्धहेमचन्द्रम्	
सू. श.	सूर्यशतकम्	(काव्यमाला)
ह. च.	हर्षचरितम्	
ह. प्र.	हरिप्रबोधम्	
ह. व.	हयग्रीववधम्	
ह. वि.	हरविजयम्	
हे. का. अ.	हेमचन्द्रकृतकाव्यानुशासनम्	
... ... वि.	,, काव्यानुशासनविवेकः ।	

उः—उद्धृतिः, द्रः—द्रष्टव्यम्, श्लोः श्लोकः ।

ERRATA

Page	Line	For	Read
xxxvii	10	sevaral	several
xlii	20	nearer to	nearer to that of
8	(Fn.)2	चतुर्थोद्योते	चतुर्थोद्द्योते
10	21	एवञ्चा	एवञ्च
14	14	प्रधानरूपं	प्रधानभूतं
28	14	चेन्, न	चेत्, न
32	(Fn.)4	यथा	यद्वा
37	10	[ ]	( )
40	25	(अ. वु. मा)	(अ. वृ. मा)
58	5	( )	[ ]
59	24	(द्यं)	(द्ये)
60	22	वाघितत्वात्	वाधितत्वात्
62	25	०दुन्मज्जनिमज्ज०	०दुन्मज्जन्निमज्ज०
63	(Fn.)8	वदवे	वदेव
63	(Fn.)9	०श्रयनीय	०श्रयणीय
64	14	(उ. वा. च.)	(उ. रा. च.)
64	(Fn.)5	(का. अ. सु. वृ.)	(का. अ. सू. वृ.)
71	15	समानकालतां विना	समानकालभाविना
85	15	आक्षिप्तते	आक्षिप्यते
90	7	करित्वादयो	करत्वादयो
105	11	(ह. वि)	(हर. वि.)
132	2	णित्वा	णिश्रा
136	20	चारूत्व	चारुत्व